

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК

Випуск 12

Міністерство освіти та науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК**

Випуск 12

Харків 2013

УДК 930
ББК 63.3я5
Х 21

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 8 від 27.06.2013)*

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. Посохов С. І. (головний редактор); д-р іст. наук, проф. Астахова К. В.; д-р іст. наук, проф. Богдашина О. М.; д-р іст. наук, проф. Журба О. І.; канд. іст. наук, доц. Іващенко В. Ю.; д-р іст. наук, проф. Каплін О. Д.; Кісельова Ю. А. (відповідальний секретар); канд. іст. наук, проф. Куделко С. М.; д-р іст. наук, проф. Орлов І. Б.; канд. іст. наук, доц. Павлова О. Г.; д-р іст. наук, проф. Петровський В. В.; д-р іст. наук, проф. Сінкевич Є. Г.

Редакційна рада:

д-р. іст. наук, проф. Астахова В. І. (Харків) – голова; д-р. іст. наук, проф. Болебрух А. Г. (Дніпропетровськ); д-р., доц. Дроснева Е. Д. (Софія); д-р. іст. наук, проф. Запшкільняк Л. Й. (Львів); д-р. іст. наук, проф. Колесник І. І. (Київ); д-р. іст. наук, проф. Корзун В. П. (Омськ); д-р. іст. наук, проф. Кравченко В. В. (Едмонтон); д-р. іст. наук, проф. Маловічко С. І. (Москва); д-р. іст. наук, проф. Меньковський В. І. (Мінськ); д-р. іст. наук, проф. Пиріг Р. Я. (Київ); канд. іст. наук, проф. Попова Т. М. (Одеса); чл.-кор. РАН, д-р. іст. наук, проф. Рєпіна Л. П. (Москва); канд. іст. наук, доц. Румянцева М. Ф. (Москва); д-р. іст. наук, проф. Удод О. А. (Київ).

Адреса редакційної колегії: 61022, Україна, м. Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, кафедра історіографії, джерелознавства та археології (5-56).

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 8073 від 29.10.2003 р.
Додаток до постанови Президії ВАК України про реєстрацію
від 06.10.2010 р. № 1-05/06

Харківський історіографічний збірник. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – Вип. 12. – 260 с.

У черговому випуску наукового збірника зібрано статті з широкого кола проблем теорії та історії історичної науки та освіти.

Для викладачів, науковців, усіх, хто цікавиться історіографією.

На обкладинці використано літографію «Вічні птахи» члена Національної спілки художників України Н. С. Вербук.

УДК 930
ББК 63.3.я5

ISSN 2079-9691

©Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, оформлення, 2013
Автори, 2013

ВІД РЕДАКТОРА

Дорогі друзі! Цей випуск «Харківського історіографічного збірника» порушує певну традицію, яка склалася стосовно його періодичності, адже збірник виходив раз на два роки. У цьому році, відгукуючись на численні пропозиції, ми започатковуємо щорічник, з цього випуску плануємо видавати збірник раз на рік. Таке рішення обумовлено, перш за все, бажанням надати додаткові можливості для професійного спілкування історіографів. Значною мірою воно також зумовлено і тими позитивними відгуками на попередні випуски збірника, які ми отримуємо. Окрім того, ми враховували й виклики часу, зокрема ті вимоги, які висуваються до періодичних видань з боку структур, що формують та аналізують інформаційні бази даних. Усвідомлюємо, що у нашу інформаційну епоху нові технічні можливості слід активніше використовувати не лише для безпосередньої комунікації, але й з метою консолідації наукового співтовариства. Маємо надію, що наш «Харківський історіографічний збірник» може виступати такою платформою для обміну думками, кращого розуміння один одного та формування спільної позиції. Але незначний наклад не дозволяв розширити такий простір спілкування. Саме тому ми почали розміщувати електронні версії видання в Інтернеті і зробили кроки для включення збірника до інформаційних баз даних. Сподіваємося, що перетворення збірника на щорічник, не вплине на якість матеріалів й не порушить певні позитивні традиції. Зокрема, ми плануємо зберігати основні рубрики. Ясна річ, відбудуться й певні зміни. Тепер ми зможемо надати більше можливостей для публікації статей молодих науковців, більше уваги приділити проблемній історіографії. Тематичні блоки, які позначали тематику

«Астаховських читань», будемо як і раніше пропонувати на сторінках видання раз на два роки. Звичайно, ми дуже сподіваємося на те, що редакційний портфель не буде порожнім, що окрім наших постійних авторів свої статті будуть активно надсилати й поки що незнайомі нам науковці. Ми маємо надію, що проблеми історіографії та методології історії будуть викликати зацікавлення у багатьох людей, які присвятили себе служінню Клію, адже без історіографічної рефлексії годі й чекати позитивних зрушень в історичній науці та освіті.

РОЗДІЛ I

ТЕОРІЯ ТА

МЕТОДОЛОГІЯ

С. И. Посохов

**«СВОЕВРЕМЕННЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ» О ТЕОРИЯХ
ПАМЯТИ, ТИПАХ КУЛЬТУРЫ И СМЫСЛАХ ИСТОРИИ¹**

*"...в нашу эпоху нет более острой темы и для
познания, и для жизни, чем тема
о культуре и цивилизации.
Это - тема об ожидающей нас судьбе"
(Н. А. Бердяев)*

Резюме: Статья посвящена проблеме социальных функций истории в современном обществе. Формулируется тезис о том, что основной функцией истории должно стать формирование таких метафор, которые бы базировались на союзе исторического опыта и цели и тем самым позволяли гармонизировать человеческую общность в контексте программ будущего. Отмечается, что, в связи с этим, деятельность историка по своей направленности должна становиться историографической и опираться на нормы профессиональной этики.

Ключевые слова: социальные функции истории, манипулирование памятью, профессиональная ответственность историка.

Посохов С. И. «Своєчасні роздуми» про теорії пам'яті, типи культур та сенси історії

Резюме: Стаття присвячена проблемі соціальних функцій історії в сучасному суспільстві. Висловлюється теза про те, що основною функцією історії має стати формування нових метафор, які б базувалися на союзі історичного досвіду та мети і тим самим

¹ В основу статті положені тези виступлення во время дискуссии на тему «Теория – история – общество: общественная роль истории в Польше и Украине», которая состоялась 22 марта 2013 г. в Харьковском национальном университете имени В.Н. Каразина и в которой приняли участие В. Вжосек, В. Маслийчук, В. Склокин и др.

дозволяли гармонізувати людську спільноту в контексті програм майбутнього. Відзначається, що, у зв'язку із цим, діяльність історика за своєю спрямованістю має ставати історіографічною та спиратися на норми професійної етики.

Ключові слова: соціальні функції історії, маніпуляції з пам'яттю, професійна відповідальність історика.

Posokhov S. I. "Timely Reflections" on theories of memory, types of cultures and ways of history

Summary: The article is devoted to the social functions of history in today's society. The idea that the primary function of history should be the formation of such metaphors that would be based on the alliance of the historical experience and goals and, therefore, through harmonization of human community in the context of the programs of the future is shown. It is noted that, in this context, the activity of historian in its focus should be getting historiographical and rely on professional ethics.

Keywords: social function of history, memory manipulation, professional responsibility of historian.

1. Проблеме исторической памяти в последнее время уделяют много внимания. Некоторые авторы даже считают, что на рубеже 1980–90-х годов начала складываться новая парадигма (?) с центром в виде исследования памяти [8, с. 418]. Объясняются причины такого повышенного интереса следующим образом: «История оказалась неразрывно связана со своего рода социальной работой по сохранению памяти и идентичности разных общественных групп» [8, с. 418]. Действительно, мы понимаем, что память о прошлом запечатлена в исторической традиции, мы фиксируем отличия в специфике восприятия прошлого в различных цивилизациях, но в последнее время все чаще наблюдаем попытки манипулировать памятью, выстраивая те или иные образы, формируя пантеоны героев и создавая места памяти. Даже возникли такие понятия как «индустрия памяти» и «историческая политика», а сильные мира сего, судя по всему, приняли постулат: чтобы более свободно распоряжаться настоящим, нужно сначала позволить себе это

делать с прошлым. Как отметила М. Ф. Румянцева: «Нравится нам это или нет, но в ситуации пост-постмодерна общество все более разделяется на манипулирующее меньшинство и манипулируемое большинство. И как бы наше моральное чувство не возмущалось от такой констатации, ее вряд ли можно оспорить» [17, с. 111].

Эссенциалистские представления о «постоянном» и «вечном» характере социальных идентичностей в настоящее время выглядят архаично [см.: 1]. Утвердился взгляд, в соответствии с которым никакая идентичность – ни этническая (по группе), ни национальная (по стране или государственности) – не является изначально заданной человеку, а формируется в процессе его жизни. В истории немало примеров осознанного формирования той или иной идентичности (турецкие янычары воспитывались из мальчиков покоренных народов!), но сегодня она вырабатывается через целенаправленные усилия интеллектуалов, политиков и общественных активистов. Собственно, сегодня также понятно, что посредством «работы с памятью» можно как созидать, так и разрушать. Очевидно, что влияя на господствующие общественные настроения, основанные на памяти, можно и примирять с действительностью, и порождать конфликты. Именно поэтому такое внимание уделяется теориям памяти, поскольку они, если и не предлагают, то, по крайней мере, намекают на новые возможности не только в деконструкции, но и сознательном конструировании исторической памяти, так сказать «овладении миром». При этом, в отличие, скажем, от геной инженерии такие «опыты» никем и никак не контролируются.

Прежде всего, такими построениями увлечены представители наук, оперирующих категориями «короткого времени» (психологи, социологи, политологи)¹.

Но в «игры с памятью» традиционно (вольно или невольно)

¹ Появились даже такие дисциплины (?) как историческая психология, историческая социология и т.п.

вовлечены и многие профессиональные историки. Выстраивая «логику событий», а значит, определяя «смысл истории», наполняя прошлое аксиологическими оценками, вычлняя «центральные события» и «героев истории», историки, по сути, создают конструкции, которые через систему образования, СМИ и другие каналы внедряются в массовое сознание как «правда истории». Некоторые из этих конструкций превращаются в символы групповой идентичности (национальной, социальной, конфессиональной и др.), а порой становятся даже системообразующими ее элементами (в случае акцента на «катастрофе» или «триумфе»). Ранее наследование памяти происходило в значительной мере через семью и местные общности. Сейчас устно-семейные истории и местные предания в развитых обществах в этом плане явно отходят на второй план [20, с. 498–499]. Массовые коммуникации связали планету и тем самым создали предпосылки для быстрой и эффективной трансляции произведенной специалистами интеллектуальной продукции. И в этом отношении, как отметил П. Нора, «история убивает память». По его словам, «...то, что сегодня называется памятью, относится не к памяти, но уже к истории. Всё, что называют горением памяти, есть окончательное исчезновение ее в огне истории» [10, с. 20].

И все же важными остаются вопросы о том, насколько это противостояние категорично, а также насколько в этом случае и память, и история могут трактоваться как цельность?

На сегодняшний день исследователи называют различные типы памяти. Так, Л. П. Репина выделяет приватную и публичную, популярную и элитарную, профессиональную и любительскую, локальную и национальную [14, с. 29]. В другом случае она же отмечает такие ее «составляющие» как познавательная, этическая, эмоциональная, эстетическая, к тому же упоминает о поколенческих различиях [15, с. 17]. И. Н. Ионов пишет о «различных традициях исторической памяти, создающих множественные, соотнесенные, мультиперспективистские картины прошлого» [4, с. 41].

Действительно, могут ли одинаково воспоминать революцию потомки ее героев и жертв, тем более, что в историографии хватает версий для поддержания и той, и другой памяти? Несмотря на распространение в профессиональных кругах историков подхода О. М. Медушевой, подразделявшей историю на «строгую» и «социально ориентированную», даже в первом приближении «строгая наука» также не выглядит монолитной. Как отметил Пьер Бурдьё в интервью 1995 г.: «История колеблется ... между неизбежно критическим исследованием, коль скоро оно применено к объектам, воссоздаваемым вопреки обыденным представлениям и потому совершенно неведомым истории мемориальной, и официальной или полуофициальной историей, предназначенной для управления коллективной памятью через участие последней в торжествах по случаю памятных дат...» [цит. по: 13, с. 52]. Другими словами, исторической науке трудно быть не «социально-ориентированной», в противном случае мы ее просто лишим социальных функций. К тому же, говоря об истории как науке, многие исследователи приняли тезис о ее мультипарадигмальности. Все это позволяет утверждать, что взаимодействие истории и памяти много сложнее, чем просто вытеснение одного другим.

2. И история (как целенаправленное историописание), и память (все равно как понимать: как личный/коллективный опыт или как форму/уровень исторического сознания) на конкретном хронологическом этапе сосуществуют в одном пространстве культуры. Культура становится не просто средой взаимодействия этих двух явлений, она объединяет их. Вот почему, рассуждая о памяти и истории, важно не упустить характеристики культуры. Это особенно важно для историка, который ни в коем случае не может абстрагироваться от времени и конкретных общностей. Как отметил В. Вжосек, историческое познание является авторефлексией культуры, ее самосознанием [2, с. 149]. Полностью солидаризуясь с таким мнением, тем

не менее заметим, что и в данном случае возникает вопрос о том, стоит ли говорить о культуре или о культурах? Не менее важен, как нам представляется, и другой вопрос. По мнению В. Вжозека, исследующая культура «импугирует» исследуемой действительности свои собственные историографические метафоры, происходит «перевод» исследуемой культуры на язык культуры исследующей [2, с. 27, 29]. Но значит ли это, что в данном случае мы можем говорить о диалоге культур (обычно так говорят применительно к сосуществующим культурам), и в какой мере «импугирование» «компенсируется» «наследованием»?

Ответы на эти, на первый взгляд, отвлеченные вопросы, на самом деле, важны, так как затрагивают проблему состояния современной культуры, не осознав особенностей которой, сложно говорить о «результатах проникновения» (через ее посредство) в мир иной культуры.

Среди бесконечного множества определений понятия «культура» и вариантов типологии культур в данном случае обратим внимание на концепцию Ю. М. Лотмана [6, с. 81–86], который выделял бинарный и тернарный тип культур (культурных систем). Каждому из этих типов соответствует свой тип исторического сознания [об этом см.: 7, с. 44 и далее].

Бинарная структура самоописания, подразумевает деление всего сущего в мире на положительное и отрицательное. Тернарная модель, как правило, образуется от пересечения по крайней мере двух бинарных и в этом смысле внутренне противоречива (это особенно заметно на фоне идеологической последовательности и непротиворечивости бинарных моделей) [7, с. 44]. Порождением первой из названных культурных систем является авторитарное (тоталитарное) историческое сознание. На идеологическом уровне тоталитарного сознания эффективно используются ментальные установки, характерные для бинарной культуры, облегчающие восприятие мифологизированных представлений о мрачном прошлом и светлом будущем, друзьях и врагах народа, всезнающем и

всемогущем вожде и прочих мифологем, формирующих этот уровень [7, с. 45]. Особое внимание в таких культурных системах уделено истории. Другой тип – тернарная культура – связан с либеральным сознанием, для которого характерен акцент на неразрывной связи времен, «общем прошлом», в этом случае не отбрасывается культура и опыт различных маргинальных групп. Впрочем, даже в обществах, принадлежащих к тернарной культурной системе, формирование либерального исторического сознания является длительным процессом, а рецидивы авторитарного сознания случаются постоянно. Тем более что чаще всего речь идет о гетерогенных обществах. Чем сильнее в них выступают социальные, национальные (расовые) или религиозные различия, тем большие препятствия встречаются на пути складывания либерального исторического сознания. Поэтому как социокультурный феномен оно является гораздо менее ярко выраженным. Выдвигая человеческую личность в центр исторического универсума, исходя из признания приоритета ее интересов, утверждая терпимость как норму в отношении настоящего к прошлому, либеральное сознание способствует гуманизации общества, эволюционному решению накапливающихся в нем противоречий [7, с. 48–49]. Но в этом случае история не играет какой-либо особенной роли. Наоборот, наблюдается стремление нивелировать ее значение, сосредоточив внимание на локальных сюжетах, противопоставляя частное общему, абсолютизируя личный опыт. Еще не так громко, но уже звучит призыв «бросить обзор истории». Не случайно, на уровне профессионального сообщества историков, пусть и не всегда осознано и отчетливо, но «бинарность» соотносится с линейностью (а значит и «смыслами»), а «тернарность» воспринимается как хаос («кризис смыслов»).

В настоящее время во многих обществах происходит укрепление тернарных культурных систем. Более того, такое движение в значительной степени управляемое, а цель или стратегия отражены в формуле «открытое общество».

Постмодернистская культура способствует этому, освобождая ее носителей от координат места и времени, превращая в том числе и историю в поле для импровизации, в своего рода мыслительную игру... Сопутствующим явлением выступают, с одной стороны, «атомизация» исторического сознания, а с другой осознанная попытка бороться с «перенасыщением историей». Впрочем, уже усилившийся динамизм жизни приводит к неминуемым разрывам исторической преемственности и порождает антиисторизм. Все это позволило Ж. Лиотару говорить о «крахе метанарратива» [5].

Итак, и историческое сознание, и историческая наука формируются и функционируют в рамках определенных культурных систем и изменяются вместе с ними и под влиянием происходящих в них перемен.

3. Означает ли сказанное, что человечество идет не только к «потере памяти», но и «исчезновению истории»? Данный вопрос заставляет нас вернуться к старой проблеме социальных функций истории.

Долгое время основная функция виделась в том, чтобы придать прошлому смысл (осмыслить его). Естественно, что в этом случае стремились провести прямую, соединяющую прошлое и настоящее, а значит и позволяющую «прогнозировать будущее». Кто не слышал эту вечную фразу о том, что «не зная историю, нельзя построить будущее». Впрочем, среди историков также хорошо известна фраза Макса Вебера: «кто хочет проповеди, тот пусть идет в церковь». Другими словами, смысл истории подобен вере, которая, в данном случае, противопоставлялась науке (Вебер отбрасывал рассуждение о том, что история обладает каким-то особым смыслом, который надо раскрыть, смысл исторического познания он видел в том, чтобы раскрыть значение отдельного явления для общего развития [11, с. 97, 100]). Хорошо известна и жесткая критика «историцизма», прозвучавшая от Карла Поппера. Сегодня говорить о «смысле истории» становится и вовсе неприлично в связи с упомянутыми культурными процессами.

Но значит ли это, что люди перестали искать такой смысл? В данном случае, на наш взгляд, уместно вспомнить Ф. Ницше и его произведение «О пользе и вреде истории для жизни» (в серии эссе «Несвоевременные размышления»). В нем есть такие слова: «Погляди на стадо, которое пасется около тебя: оно не знает, что такое вчера, что такое сегодня, оно скачет, жует траву, отдыхает, переваривает пищу, снова скачет, и так с утра до ночи и изо дня в день, тесно привязанное в своей радости и в своем страдании к столбу мгновения и потому не зная ни меланхолии, ни пресыщения» [9]. Это ли ожидающая человечество судьба?

Не будем категорично отвечать на этот вопрос. Пока можно лишь сказать, что историческое сознание было и еще долго будет необходимым компонентом сознания общественного, а консолидация более-менее значительных сообществ происходила и будет происходить на основе общей истории. Безусловно, важнейшая социальная функция истории – соединение поколений. Если для ее реализации создаются препятствия, мы имеем усиление конфронтации и деструктивные процессы в обществе.

К тому же, рефлексия – необходимая процедура мышления каждого человека, всех тех, кто ответственно относится к своей жизни. Учить правилам рефлексии – значит формировать социально ответственных людей, которые чувствуют ответственность за свои действия как перед своими предшественниками, так и перед будущим¹. Лишить же человека этой способности – значит лишить его ориентации во времени и пространстве, обречь на жалкое «растениеподобное» существование. На наш взгляд, «человек исторический» имеет целый ряд преимуществ

¹ Понятие «бессмысленная жизнь», которое часто используют люди размышляя о себе и других, прежде всего означает жизнь без стоящей цели (синоним - «бесцельная жизнь»), жизнь без позитивного результата, а также в том случае, когда человек не учится на ошибках и не исправляет их. Безусловно, данное понятие могут наполнять и иными смыслами. Важно то, что это понятие как и прежде актуально для каждого думающего человека.

над «человеком неисторическим». Первый изначально творческий¹, второй – может быть заменен роботом уже сегодня.

Когда-то Л. Февр сказал об истории так: «Она – и только она [выд. авт.] – помогает нам жить в теперешнем мире, потерявшем последние остатки устойчивости, жить не одним только чувством страха... не одной только заботой о том, как бы продержаться еще хоть несколько часов, как бы сохранить над головой зияющую дырами крышу и проломленный потолок». И далее, определяя, кто же достоин высокого звания историка, он заметил, что его достоин лишь тот, «кто самозабвенно бросается в море жизни, окунается в него с головой, омывается в его волнах, проникается его общечеловеческой сутью – так он удесятерит свои творческие силы, свою способность к воскрешению прошлого. Прошлое, которое таит в себе сокровенный смысл человеческих судеб и с благодарностью открывает их историку» [22, с. 46–47].

А это значит, что историки и в будущем, объясняя минувшее, будут наделять его теми или иными смыслами, а развитие общества будет строиться на устойчивых (доминирующих/согласованных) версиях этого прошлого («базовых утверждениях»)/«утверждениях с большим консенсусом» по Е. Топольскому, «доминирующих метафорах» по П. Рикёру, «сообщественном знании историков»/«наборе признанных историографических метафор» по В. Вжосеку). Именно выстраивание смыслов (формирование «новых метафор»²), которые позволяли бы гармонизировать человеческую общность и в узком, и в широком понимании этого слова, может уже сегодня называться основной функцией истории. О том, что знания имеют метафорический характер, а метафоры не просто слова свидетельствует хотя бы такие историографические метафоры как «империалистическая война», утверждение

¹ «Человек созидательный» по определению не может быть «неисторичным».

² По словам В. Вжосека, «новые метафоры» являются «локомотивами мировоззренческих ценностей» [2, с. 194].

которой в умах людей привело к тому, что солдаты враждующих армий стали покидать свои окопы, чтобы «брататься» друг с другом, и метафора «неполноценные народы», несколько позже позволившая с невиданной жестокостью убивать себе подобных.

Вопрос только в том, как будут формироваться эти «согласованные версии»/«признанные метафоры». Кто, что и с кем будет «согласовывать»? Только лишь историки между собой, или историки и общество, историки и власть предержавшие? Смеем надеяться, что это будут версии, предложенные обществу профессиональными историками¹, а это общество в лице своих институтов будет способно их воспринять и помогать транслировать. Но главное, чтобы смысл этих построений был ориентирован на относительно далекое будущее, а не на решение сиюминутных политических проблем. Только в этом случае, кажется, можно уйти от манипулирования памятью и историей и перейти к управлению общественными процессами. Наверное, такой взгляд можно назвать утопичным. Но рассуждения на заданную тему и стремление придерживаться исторического оптимизма приводят именно к нему. Очевидно, что сегодня, наряду с «выдающимися», историческим стал «простой человек», к тому же формируется новое понимание «человека исторического», в основе которого лежит планетарный подход. Все это приводит к мысли о том, что в условиях динамично развивающейся глобализации пришла пора не только провозгласить планетарные цели, но и предложить новые проекции смыслов истории. В том числе это касается и национальной истории, которая оказалась перед выбором: учитывать глобализацию или отправляться в резервацию.

Новые исторические опоры, по мнению ряда историков, требуют принципиально новой «мифологии». При этом сразу

¹ Это несколько не означает невозможность «иного» мнения, но предполагает определенную консолидацию профессионального сообщества, причем выходящего за пределы национальных государств.

заметим, что «миф – это не сказка, а знание, цель которого гармонизировать картину мира и обеспечить возможность эффективной социальной практики» [17, с. 112–113]. Вообще методологи истории заметили: если В. Дильтей (а ранее Г. Гегель) считал, что смысл жизни и существования можно осознать лишь через призму прошлого времени (поскольку мы сформированы прошлым), а Э. Гуссерль подчеркивал приоритет нынешнего времени в нашем мышлении, то М. Хайдеггер на первое место выводит мышление в категориях будущего, соответственно и идентичность сегодня видится в контексте программ будущего [21, с. 362].

И, конечно, важнейший вопрос – о «содержательном наполнении», которое и формирует смысловые приоритеты. Увы, в современном мире геополитические фантомы не дают покоя не только политикам, но и историкам. Известно, что в последнее время, например украинские историки, сосредоточены на том, чтобы «вписать историю Украины в европейский контекст». А как же быть с Азией? Она противопоставляется Европе! Мы снова оказываемся в плену бинарных оппозиций. Чтобы избежать «столкновения цивилизаций» в условиях формирования планетарной общности нужно не меньше, а больше внимания уделить истории и, прежде всего, истории культуры. Тогда станет понятно, что Украина – это не мяч, который можно перекатывать с одной половины поля на другую, а мост, который соединяет культуры и по которому движение идет навстречу друг другу, а не в одну сторону. Украинские историки (при том, далеко не все), кажется, согласны признать историю Украины как мультинациональную. Но это лишь шаг на пути к историзму. Нужно признать ее как мультикультурную. Пока же скорее видим примеры «культурной ампутации». Старая политика «отталкивания» от прошлого и «забвения культур» строится, в том числе, и на работах историков. Вместо того чтобы объяснять все культурные явления, о некоторых из них предпочитают вообще не говорить, или просто выбрасывают на «свалку истории». В результате,

история перестает выполнять одну из упомянутых важнейших своих функций – связь поколений. Ведь это «отталкивание» от прошлого строится на утверждениях о «тупиковости» предшествующего исторического пути, нивелирует усилия нескольких поколений людей, которые составляют современное общество (в данном случае, «общество разделенной культуры»).

На наш взгляд, пришла пора привнести в современную тернарную культуру новую составляющую ее развития, которая бы базировалась на истории как союзе опыта и цели (на такой основе базируется любая общественная солидарность, в том числе, очевидно, и планетарная солидарность). Уже отмечено, что диалог с прошлым может не просто отражать, но и преобразовывать реальность посредством «проработки» опыта прошлого, что «основным способом преодоления кризисов исторического сознания является нарратив, посредством которого прошлый опыт, зафиксированный в памяти в виде отдельных событий, оформляется в определенную целостность, в рамках которой эти события приобретают смысл» [15, с. 14–15]. Но, в данном случае, «опыт» нужно понимать не только шире обычного (частного) опыта, но даже такого, который аккумулирует деятельность больших сообществ. Как отметил И. Рюзен, «нам нужна идея единства исторического опыта» [18, с. 24]. Эта идея, как нам представляется, не будет предназначенной «на все времена», но будет устремлена в будущее. Не абсолютизируя и не отбрасывая никакой опыт, она может стать способом соизмерения настоящего. Судя по современной историографической ситуации, возможно, такую решающую роль в переходе к новым правилам историописания сыграет осмысление Холокоста.

Конечно, в этом случае возникает вопрос об интеллектуальной свободе, а оппонентам легко сослаться на печальный опыт «Краткого курса» и тем самым отбросить саму идею. Как пишет М. Гловинский, «Эта священная книга, хотя и содержит в заглавии слово «история», отнюдь не повествует о том, что было; ее главная, даже единственная цель – сотворить

мир долженствования, смоделировать специфический объект веры, т. е. в конечном счете создать некий миф» [3, с. 145]. Но напомним, что данная «священная» книга возникла в условиях бинарной культуры и ее смысл был в укреплении такой культуры. Как уже отмечалось, современная культура имеет тенденцию к тернарности. Уже эта тенденция не позволяет говорить о возможном превращении «согласованных версий» в «квазирелигиозные утверждения». Вопрос об истинности в этих условиях – не вопрос о вере, «долженствовании», но об осознанных ориентирах и рефлексивной практике.

Именно в этом контексте я понимаю «политику справедливой памяти» Поля Рикёра. Единство разнообразных «историй» связано с их иерархией и взаимодействием с памятью. То есть «умиротворение» историографических образов в условиях тернарной культуры не снимает проблему их иерархизации, когда одни получают статус доминирующих, а другие – маргинальных. Выстроить при этом непротиворечивую систему, не используя механизмы подавления, очень сложно, даже невозможно, если придерживаться старого мышления¹. По словам П. Рикёра «... понятие справедливой памяти обретает смысл в результате сопоставления различных видов памяти, ... памяти свойственна сосредоточенность на себе самой, а истории присуще стремление к расширению сферы ориентиров и оценок... Историки не являются ни судьями, ни моралистами. Цель историка – понять и объяснить» [16, с. 9]. Из сказанного, как нам представляется, явствует, что задача историка и состоит в том, чтобы не выбирать между версиями прошлого, а

¹ Но возможно в принципе, как отметили И. М. Савельева и А. В. Полетаев: «Историки по-существу не единожды «натолкнулись» и на проблему существования в обществе не только конкурирующих социальных групп, но и конкурирующих символических универсумов, которые постоянно провоцируют социальные конфликты. Параллельно, изучая представления, проявляющиеся в разных видах коллективных действий, историки обнаружили залог стабильности общества в наличии некоей общей для всех социальных групп картины социальной реальности» [19, с. 117].

объяснять каждую из них, в итоге соотнося с неким осознанным целеполаганием.

Таким образом, по существу, по своей направленности, деятельность историка должна, во-первых, становиться историографической, а историографическая рефлексия охватывать и старые, и новые структуры и смыслы, отражающие современные и перспективные экономические, политические и социальные отношения. При этом историографичность возможна и даже необходима в том числе и на дидактическом уровне (израильско-палестинское учебное пособие состоит из 3-х колонок, где крайние две занимают версии соответственно израильских и палестинских историков, а средняя остается для учащихся и их мнений [см.: 12, с. 25–26]). Но, что важно в этом случае, реализуя дидактические цели, не стоит увлекаться универсальными подходами и конструкциями¹. Нужно учитывать уровни образования, возрастные и интеллектуальные возможности учащихся. Именно при таком дифференцированном подходе найдется место и для того, чтобы привить любовь к «своему», и уважение к «чужому», удастся осмыслить магистральные пути и не забыть о региональном/национальном многообразии и уникальности личного опыта.

И, во-вторых, вместо того, чтобы вынести за скобки проблемы морали, в этом случае, наоборот, нужно сделать акцент на ней и, прежде всего, на профессиональной этике (когда в профессиональном сообществе четко определяется то, что являет собою «дурной тон»). Мораль становится стержнем, на который «нанализываются» сопряженные метафоры, формирующие образ настоящего и прошедшего. Последнее означает не только формирование профессионального кодекса

¹ И в этом плане идея создания «единого учебника по истории» видится бесперспективной. С помощью такого учебника не удастся осуществлять контроль за образованием и общественным мнением, как того хотят сторонники такой идеи. Более того, общественное обсуждение данной идеи приводит лишь к усилению негативных настроений по отношению к истории как таковой, со всеми вытекающими из этого последствиями.

историка, но и распространение его на людей, имеющих отношение к политике памяти (это касается как ученых, так и «разносчиков» [7, с. 52] исторических знаний – учителей, журналистов, деятелей литературы и искусства). Элементы такой профессиональной этики должны внедряться на всех уровнях исторического образования. Проблема социальной ответственности историка в этих условиях сама собою выйдет на первый план и станет смыслообразующей. В контексте данных размышлений следует упомянуть искания и построения И. Канта, Ф. Достоевского, М. Туган-Барановского, А. Горького и других писателей и философов, которые пытались с интересом смотреть в будущее, но это уже тема для другой статьи.

В заключение снова обратимся к словам Ф. Ницше, которые сегодня, на наш взгляд, звучат актуальнее, чем когда бы то ни было: «Конечно, нам нужна история, но мы нуждаемся в ней иначе, чем избалованный и праздный любитель в саду знания, с каким бы высокомерным пренебрежением последний ни смотрел на наши грубые и неизящные потребности и нужды. Это значит, что она нужна нам для жизни и деятельности, а не для удобного уклонения от жизни и деятельности или тем менее для оправдания себялюбивой жизни и трусливой и дурной деятельности. Лишь поскольку история служит жизни, постольку мы сами согласны ей служить; а между тем существует такой способ служения истории и такая оценка ее, которые ведут к захирению и вырождению жизни...» [9]. Впрочем, и эти слова можно понимать по-разному, но данные размышления, очевидно, теперь трудно назвать «несвоевременными».

1. *Андерсон Б.* Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон. – М., 2001.
2. *Вжосек В.* Культура и историческая истина / В. Вжосек. – М., 2012.

3. *Гловинський М.* «Не пускати прошлого на самотек». «Краткий курс ВКП(б)» как мифическое сказание [Электронный ресурс] / М. Гловинський ; вступ. заметка и примеч. В. Щукина ; пер. с польск. К. Душенко // НЛО. – 1996. – № 22. – Режим доступа: http://www.situation.ru/app/j_art_776.htm.
4. *Ионов И. Н.* Глобальная история как форма конструирования и репрезентации прошлого / И. Н. Ионов // История и историки в пространстве национальной и мировой культуры XVIII–XXI веков. – Челябинск, 2011.
5. *Лютар Ж.-Ф.* Состояние постмодерна [Электронный ресурс] / Ж.-Ф. Лютар. – СПб., 1998. – Режим доступа : http://royallib.ru/book/liotar_gan-fransua/sostoyanie_postmoderna.html
6. *Лотман Ю. М.* Культура и взрыв / Ю. М. Лотман. – М., 1992.
7. *Могильницкий Б. Г.* Историческое познание и историческое сознание: к постановке вопроса / Б. Г. Могильницкий // Историческая наука и историческое сознание. – Томск, 2000.
8. *Николаи Ф. В.* Poleмика о границах *своего* и *чужого* в американской интеллектуальной истории / Ф. В. Николаи // Диалог со временем. – 2012. – № 39.
9. *Ницше Ф.* «О пользе и вреде истории для жизни» [Электронный ресурс] / Ф. Ницше. – Режим доступа: <http://nietzsche.ru/works/main-works/history/>
10. *Нора П.* Франция-память / П. Нора. – СПб., 1999.
11. *Патрушев А. И.* Расколдованный мир Макса Вебера / А. И. Патрушев. – М., 1992.
12. *Підручник з історії: проблеми толерантності* / Г. В. Касьянов, П. Б. Полянський, І. Б. Гирич та ін. – Чернівці, 2012.
13. *Про А.* Двенадцать уроков по истории / А. Про. – М., 2000.
14. *Репина Л. П.* Историко-историографическое исследование в контексте современной интеллектуальной культуры / Л. П. Репина // История и историки в пространстве национальной и мировой культуры XVIII – XXI веков. – Челябинск, 2011.
15. *Репина Л. П.* Память и знание о прошлом в структуре идентичности / Л. П. Репина // Диалог со временем. – 2007. – № 21.
16. *Рикер П.* Память, история, забвение / П. Рикер ; пер. с франц. – М., 2004.

17. Румянцева М. Ф. «Места памяти» в структуре национально-исторического мифа / М. Ф. Румянцева // Диалог со временем. – 2007. – № 21.
18. Рюзен И. Утрачивая последовательность истории (некоторые аспекты исторической науки на перекрестке модернизма, постмодернизма и дискуссии о памяти) / И. Рюзен // Диалог со временем. – 2001. – № 7.
19. Савельева И. М. Знание о прошлом: теория и история : в 2 т. Т.1. Конструирование прошлого / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. – СПб., 2003.
20. Тишков В. А. Реквием по этносу / В. А. Тишков. – М., 2003.
21. Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної на рації / Є. Топольський. – К., 2012.
22. Февр Л. Бои за историю / Л. Февр. – М., 1991.

В. В. Склокін

СУСПІЛЬНА ЗНАЧУЩІСТЬ ІСТОРІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ДЕЯКІ ПОПЕРЕДНІ МІРКУВАННЯ¹

Резюме: У статті розглядається проблема суспільної значущості історії у сучасній Україні. Ця проблема аналізується у контексті дискусій про національну історію та її обмеження, що була центральною для української історіографії після 1991 року. Зазначається, що як прибічники, так і противники національної історії, притримувались редукціоністських поглядів щодо практичної ролі історії у суспільному житті, обмежуючи її чи то підтримкою національної ідентичності та обслуговуванням безпосередніх політичних замовлень, чи то деконструкцією історичних міфів та стереотипів. У заключній частині статті розглядається низка концепцій української та американської історіографій, що прагнуть уникнути редукціонізму, поєднуючи увагу до позитивних практичних функцій історіописання з дотриманням базових принципів традиційного історичного дослідження.

Ключові слова: суспільна значущість історії, націоналізація минулого, використання і зловживання історії, публічний інтелектуал, критична прикладна історія.

Склокін В. В. Социальная значимость истории в современной Украине: некоторые предварительные замечания

Резюме: В статье рассматривается проблема социальной значимости истории в современной Украине. Эта проблема

¹ Написання цієї статті було уможливлене стажуванням в Кембриджському університеті за програмою Cambridge Colleges Hospitality Scheme. Висловлюю подяку Сергієві Єкельчику та Андрієві Портнову за їхні коментарі та зауваження до першої версії цього тексту.

анализируется в контексте дискуссий о национальной истории и ее ограничениях, которая была центральной для украинской историографии после 1991 года. Отмечается, что как сторонники, так и противники национальной истории, придерживались редуционистских взглядов относительно практической роли истории в общественной жизни, ограничивая ее или поддержкой национальной идентичности и обслуживанием прямых политических заказов, или деконструкцией исторических мифов и стереотипов. В заключительной части статьи рассматривается ряд концепций украинской и англо-американской историографий, которые пытаются избежать редуционизма, соединяя внимание к позитивным практическим функциям историописания с верностью базовым принципам традиционного исторического исследования.

Ключевые слова: общественная значимость истории, национализация прошлого, использование и злоупотребление истории, публичный интеллектуал, критическая прикладная история.

Sklokin V. V. The Social Relevance of History in Contemporary Ukraine: Some Preliminary Thoughts

Summary: The article deals with the problem of the social relevance of history in contemporary Ukraine. This problem is considered through the lens of the debate on national history and its limitations, which has been the central for the Ukrainian history writing since 1991. It is shown, that both proponents and opponents of the national paradigm support reductionist views on the practical role of history in contemporary society, reducing it either to an affirmation of national identity and serving immediate political needs or to a deconstruction of myths and stereotypes. Thereby, article also focuses on the propositions in Ukrainian and Anglo-American historiographies, which try to avoid this reductionism and combine the attention to positive practical functions of history writing with upholding the core principles of historical inquiry.

Keywords: social relevance of history, nationalization of the past, use and abuse of history, public intellectual, critical applied history.

Як неодноразово зазначали різні спостерігачі, історія відіграла і продовжує відігравати важливу роль в політичному житті незалежної України¹. З другого боку, питання творення нового нарративу історії України, а також місця історії в публічному житті, викликали помітний резонанс у середовищі українських істориків і зрештою вилилися у досить нетипову для української історіографії інтелектуально насичену дискусію, присвячену концептуальним і теоретичним питанням, що триває вже близько двадцяти років.

Адекватне розуміння змісту та наслідків цієї дискусії вимагало насамперед пошуку відповідної аналітичної мови для її опису. Першопочатково така мова була запозичена з популярного наприкінці ХХ століття міждисциплінарного напрямку національні студії (*nationalism studies*). У другій половині 1990-х років в українській історіографії утвердилося розрізнення на прибічників традиційної патріотичної версії української історії (примордіалістів), а історія, що її вони пишуть, стала окреслюватися як «націоналізована»² та їхніх опонентів (модерністів), які виступають за створення модернізованої версії національної історії, що включала би підходи від багатоетнічної до транснаціональної історії. Різні підходи до інтерпретації поняття «нація», а також до особливостей націотворення в Україні лежали в основі цієї класифікації, що звертала увагу на важливий вимір дискусії та здобула заслужене визнання серед фахівців з української історії. Грунтовна монографія Томаша Стриска додала нові деталі до політичного та ідеологічного контексту дискусії, зокрема, демонструючи вплив поточних політичних орієнтацій істориків на їхні дослідження [23].

У цьому дописі я хотів би звернути увагу на інший важливий аспект цієї дискусії, а саме – на ставлення її учасників до питання про роль історії в суспільному житті. Ця проблема

¹ Див., зокрема: 13.

² Термін «націоналізована» історія запровадив один з ключових аналітиків цієї дискусії Георгій Касьянов. Див.: 10; 19.

практично не привертала увагу дослідників сучасної української історіографії, а ті нечисленні автори, які розглядали окремі аспекти цієї проблеми, переважно використовували для її опису мову самих акторів, що, зрештою, негативно позначалося на якості її концептуалізації. Моя теза полягає в тому, що більш уважне дослідження цього питання, з одного боку, може допомогти краще зрозуміти специфіку української дискусії про модель національної історії та причини тієї кризи, в якій ця дискусія зараз перебуває, а з другого – підказати певні позитивні розв'язання для проблеми співвідношення між ролями історика та публічного інтелектуала, що також жваво, але переважно малорезультативно обговорювалася останніми роками.

Втім, така реконцептуалізація стане можливою лише у разі розширення контексту, в якому ми розглядаємо українські дискусії довкола інтерпретації національної історії та ролі історії в суспільному житті. Найбільш адекватним у даному разі було б, на мою думку, розглядати український випадок не лише в контексті національних студій, але і в контексті дискусій у повоєнній західній теорії історії, присвячених використанню та зловживанню історією (*use and abuse of history*), а також суспільній значущості історичних досліджень (*social relevance of history*).

Ця стаття не претендує на те, щоб запропонувати вичерпний аналіз українських та західних дискусій на цю тему. Її мета скромніша і полягає в тому, щоб, з одного боку, засигналізувати проблему: відсутність у сучасній українській історіографії узгодженого позитивного розуміння ролі, що її мала б відігравати історія у суспільному житті; а з другого – показати, як деякі пропозиції англо-американської теорії історії останніх десятиріч можуть допомогти краще описати та сконцептуалізувати українські спроби дати відповідь на це питання.

Розвиток української історіографії наприкінці 1980-х – у першій половині 1990-х років проходив під знаком повернення до «правдивої, несфальшованої історії» та заповнення «білих плям». Саме в ці роки розпочинається процес «націоналізації»

історії всередині України, який полягав у «відокремленні «власної» історії від ранішої спільної історії та конструювання її як історії нації» [19, с. 7], та який зрештою визначив характер українських дискусій про модель національної історії та місце історії в суспільному житті. Ця «націоналізація» передбачала створення нового мастернарративу національної історії (який фактично був модифікованою версією мастернарративу, створеного на початку ХХ століття Михайлом Грушевським), який був передусім представлений на рівні університетських та шкільних підручників, але також мав свій вплив на інтерпретацію окремих сюжетів у власне наукових дослідженнях. Традиційна версія цього мастернарративу пропонувала погляд на історію України як на історію постання та розвитку української нації й обґрунтовувала окремішність та тяглість національної історії протягом більш ніж тисячі років. Ціною, що її довелось заплатити за цю тяглість, стали, зокрема, такі методологічні вади, як телеологія, есенціалізм, презентизм та етноцентризм.

Історична легітимація новопосталої держави та патріотичне виховання її громадян від початку були основними практичними цілями цього типу історіописання. Варто зазначити, що в більшості праць цього напрямку ці цілі були радше імпліцитно присутні, ніж експліцитно проголошувалися. Попри значну неоднорідність «націоналізованої» історії з точки зору фахового рівня праць, методологічних підходів та саморефлексивності авторів, все ж спільним знаменником для неї було переконання, що правдива, об'єктивна історія України повинна насамперед показати, що сучасна українська нація має тривале спільне минуле, яке має стати підставою сучасної національної ідентичності. Один з найбільш послідовних прибічників цієї точки зору в 1990-х роках Ярослав Дашкевич сформулював цю ідею так: «...Незважаючи на все це, вірю, що правдива історія України, історія боротьби української нації з окупантами й колаборантами всіх мастей, за побудову справді незалежної Української держави буде написана і стане настільною книгою кожного чесного політика, чесного державного діяча, кожного

українця» [7, с. 296]. У 1996 році Віталій Сарбей – історик з зовсім іншою академічною біографією, представник старого радянського академічного істеблшменту, сформулював цей погляд дуже подібно до дисидента радянських часів Дашкевича: «Гадаємо, в політичній історії українського народу центральними є його визвольні змагання за збереження себе як етносу, нації і громадські права кожного українця» [14, с. 9].

Концептуальна критика такого способу писання історії постала практично одночасно з його появою. Одним з її найцікавіших прикладів є програмна стаття «Одна Клію, дві історії», авторкою якої є одна з найвпливовіших постатей сучасної української історіографії, київський історик Наталя Яковенко [18, с. 12–14]. У цьому тексті Яковенко будує свою аргументацію на протиставленні науки і «дорогих серцю істин», або, інакше кажучи, академічної історії і культурної пам'яті нації. Вказуючи на численні методологічні та інтерпретаційні хиби патріотичної «націоналізованої» історії в незалежній Україні, Яковенко, втім, визнає важливе значення цього типу історіописання для підтримки спільної національної ідентичності. Тому вона не прагне однозначно засудити «націоналізовану» історію, але вказує на «нагальну потребу «розщеплення жанрів» двох історій – дидактичної (себто підручкової та науково-популярної) і дослідницької» [18, с. 13]. Завдання патріотичного та громадянського виховання, врівноважені наголосом на толерантності та мультикультурності, на думку Яковенко, мають бути залишені за дидактичною або «шкільною» історією. Натомість, історикам-науковцям авторка пропонує зняти «однострої бійців-пропагандистів, а сурми, литаври й інші знаряддя прославлення Батьківщини здати до музею історії науки» [18, с. 14]. Завданням академічної історії є неупереджене та критичне дослідження минулого, з опертям на прийняті у сучасній світовій науці методологічні підходи та теоретичні принципи. У такій інтерпретації академічне історіописання не прагне виконувати жодних суспільних функцій, а єдина його практична роль зводиться, фактично,

до деконструкції різних історичних міфів та стереотипів, які функціонують в публічному просторі.

Внаслідок змістовної та риторичної переконливості аргументації, підкріпленої вагомим особистим авторитетом авторки, інтерпретація Яковенко здобула досить широку підтримку, принаймні, в середовищі західно-орієнтованих українських істориків, які в дискусії про інтерпретацію національної історії притримуються різних варіантів модерністських поглядів. Втім, до логічної довершеності цю позицію довів інший знаний київський дослідник, один з найбільш послідовних критиків «націоналізованої» історії в незалежній Україні, Георгій Касьянов.

У даному разі найбільш важливою є хронологічно остання книжка Касьянова, монографія «Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х)» (2010), яка є новаторським дослідженням формування в українському суспільстві кінця 80-х років ХХ – початку ХХІ ст. уявлень про Голод 1932–1933 років як Голодомор. Деконструючи в цьому дослідженні стереотипні уявлення про Голод 1932–1933 років, які, на думку Касьянова, перетворилися на частину українського історичного міфу, автор детально показує роль професійних істориків у формуванні цих уявлень та стверджує, що підпорядкування наукових цілей політичній доцільності та державним інтересам, зрештою, призводить до того, що «науковець зникає, його місце займає популяризатор і пропагандист, який зобов'язаний виконати певну суспільну місію, який повинен довести і донести, розтлумачити і переконати» [11, с. 188] [курсив автора – В. С.]. Аналіз ролі українських істориків у формуванні стереотипних уявлень про Голод 1932–1933 років як один з прикладів взаємодії між історією та політикою, коли історики виходять поза межі своєї професійної царини і намагаються впливати на політичне і суспільне життя, дозволяє Касьянову зробити узагальнюючий висновок про те, що «в цій взаємодії завжди перемагає влада – і влада як інститут, і влада дискурсу –

якщо дослідник поступається своїм священним правом на інтелектуальний суверенітет» [11, с. 189] [курсив мій – В.С.]. Саме з цим радикальним твердженням, яке, зрештою і є одним з основних теоретичних підсумків його дослідження, варто пов'язувати і наступну авторську декларацію на початку книги: «...міркування, висновки і узагальнення, наведені тут, призначені винятково для академічної дискусії... Я не належу до жодної політичної партії чи руху, не виконую політичних чи ідеологічних замовлень, не вважаю свої судження, висновки та узагальнення, сформульовані в цій книзі, придатними для вжитку у сфері історичної політики, громадянського виховання, пропаганди» [11, с. 4] [виділення автора – В.С.].

Касьянов розуміє, що захист такої радикальної позиції¹ вимагатиме не лише серйозного фактологічного підґрунтя, але і ефективної теоретичної легітимації. Власне тому в “Danse macabre” він використовує концепцію відомого американського теоретика історії Аллана Мегілла [20], для якого характерним є редуccionістський підхід до розуміння суспільної значущості історичних досліджень. Мегілл виокремлює три основні типи історіописання: афірмативне (яке прагне бути фундаментом сучасної ідентичності та суспільного ладу), дидактичне (яке прагне давати конкретні поради сучасності та майбутньому) та критичне (зорієнтоване насамперед на критичне осмислення минулого та традиції), роблячи, хоча і з певними застереженнями, однозначний вибір на користь останнього типу. Редуccionістський підхід Мегілла щодо проблеми соціальної значущості історії найкраще передає його наступне твердження, яке красномовно перегукується з наведеними вище деклараціями Касьянова: «Критична історіографія нічого не приписує сучасності. Вона лише показує те, що було іншим,

¹ Ця радикальність полягає не стільки в тому, що Касьянов заперечує те, що історики мають виконувати будь-яку суспільну місію, скільки в авторському обмеженні (нехай і суто декларативному) аудиторії книги лише академічною спільнотою.

дивовижним – навіть вражаючим – у минулому» [20, с. 40].

Отже, як бачимо, опоненти «націоналізованої» історії заперечують прагнення академічної історії виконувати афірмативну функцію щодо сучасного суспільства, але не вказують, яку іншу практичну функцію, поза деконструкцією наявних міфів та стереотипів, могло би виконувати історіописання. Природньо, що для більшості істориків, вихованих на уявленнях про історію як *“magistra vitae”*, таке суто негативне розуміння практичної ролі їхньої дисципліни в сучасному суспільстві видається недостатнім. Українські історики, які звикли поєднувати історичні дослідження чи то з роллю національних будителів, чи то бійців ідеологічного фронту, прагнуть, щоб історіописання і надалі виконувало важливу позитивну роль в суспільстві, але переважно їм не вдається переформулювати цю роль так, щоб вона була адекватною для світу початку XXI століття. Наприклад, Ярослав Ісаєвич в інтерв'ю газеті «День» зізнається: «Мені б хотілося, щоб історія виконувала якусь високу суспільну місію...» [8], але з подальшої відповіді стає зрозумілим, що Ісаєвичу йшлося насамперед про роль історії у формуванні національної свідомості суспільства, з тим застереженням, що в ім'я виконання цієї місії історики не повинні перекручувати факти. А Валерій Смолій у зверненні до учасників конференції «Історична наука на порозі XXI ст.», розмірковуючи над соціальною значущістю історії, вказував на небезпеку нової міфологізації минулого і зазначав: «Разом з тим я далекий від думки, що історична наука може бути повністю деполітизована і деідеологізована. Це – утопія. Але історична наука повинна йти попереду політики і допомагати політикам у їх прагненні вирішувати складні державні проблеми. Такими я бачу взаємозв'язок і взаємовідносини історичної науки і політики» [16, с. 12]. На жаль, Смолій не уточнив практичні механізми реалізації такої взаємодії.

Подібних прикладів, що свідчать про тугу українських істориків за «високою суспільною місією» їхньої дисципліни, можна було б наводити багато. Зрештою, ця туга змусила

окремих представників історичного цеху одягнути нові для себе шати публічних інтелектуалів, котрі беруть на себе відповідальність коментувати актуальні суспільні та політичні проблеми. Втім, ця нова роль українських істориків містила в собі і нові приховані небезпеки та дилеми, які найкраще, на мою думку, були проаналізовані у відомій статті Ярослава Грицака «Ігри з кочергою: всерйоз і по-українськи» (2003). У цьому тексті Грицак вказує на те, що структурна неповноцінність української культури, яка проявляється, зокрема, в тому, що у нас або відсутні окремі напрямки наукових досліджень, або бракує висококласних фахівців з інших напрямків, «провокує українських інтелектуалів бути «майстрами на всі руки», тобто виходити за рамки свого фаху і переходити в сусідні, щоби так с(т)имулювати структурну повноцінність української культури... Українські інтелігенти дуже часто є спеціалістами в нічому або перестали бути спеціалістами у будь-чому. Але вони беруться міркувати про все: сьогодні – про Дериду, завтра – про найновіші соціологічні опитування, післязавтра – про перспективи європейської інтеграції... Не є таємницею, що такої універсальності досягають коштом якості [2, с. 142]. Грицак тут дуже чітко сформулював проблему, а водночас пояснив, чому більшість фахових істориків часто ставляться дуже критично до перетворення своїх колег на публічних інтелектуалів, вважаючи тексти, написані ними у цьому амплуа, публіцистикою, гонитвою за модою та суспільною актуальністю і, зрештою, відмовляючи їм у праві називатися справжніми науковими дослідженнями.

У цій статті, написаній у 2003 році, Грицак все ж не йде далі формулювання проблеми: твердження, що «українські інтелектуали занедбують свою питому роль: артикулювати нову ситуацію відповідно до змінених умов існування суспільства» [2, с. 143], а також констатації, що однієї деконструкції усталених переконань та міфів у даному разі є недостатньо, оскільки «деконструкція без конструкції межує з безвідповідальністю» [2, с. 143]. У частині тексту, присвяченій

формулюванню позитивної програми, його аргументи є значно більш розпливчастими і, зрештою, залишається незрозумілим, як українські історики, залишаючись при цьому істориками, могли би допомогти сучасному суспільству відповісти на ті виклики, що перед ним стоять, і чи це в принципі є можливим.

У цьому місці, я думаю, вже зрозуміло, що знайти відповідь на це питання, залишаючись лише в межах українського історіописання, навряд чи можливо. На щастя, українська ситуація, хоча і має певну специфіку, не є унікальною, і допомогти краще зрозуміти особливості місцевих проблем може включення українського випадку в контекст дискусій у повоєнній західній історіографії та теорії історії. Питання практичної користі історії для сучасності розглядалося вже першими давньогрецькими істориками і потім у різних формах постійно актуалізувалося на різних етапах розвитку історичної дисципліни. Втім, саме протягом другої половини ХХ – початку ХХІ століть було запропоновано низку важливих розв'язань, які можуть бути придатними для аналізу сучасної української ситуації.

Як зазначалося вище, у цій статті я не ставлю перед собою мету аналізувати перебіг цих дискусій, а хочу лише вказати на окремі найцікавіші пропозиції, висловлені їхніми учасниками. І найперше, що дозволяє зробити таке розширення контексту – це уточнити термінологію. Якщо уважніше поглянемо на згадані вище пропозиції класифікації історіописання з точки зору суспільної ролі історії, то побачимо, що всі вони більшою чи меншою мірою мають редукціоністський характер, у тому сенсі, що зводять цю роль чи то до підтримки певних проєктів ідентичності, чи то до обслуговування конкретних політичних або суспільних замовлень.

Жорстка дихотомія Наталі Яковенко академічна/дидактична (шкільна) історія, яка фактично залишає за першою роль «історії заради неї самої» (*history for its own sake*), а всі практичні завдання перекладає на другу, як видається, надто спрощує ситуацію. Якщо в статті «Одна Клію, дві історії» Яковенко найбільше

підкреслює роль дидактичної історії у формуванні національної ідентичності, з застереженнями важливості толерантності та мультикультурності, то як голова створеної у 2007 році Робочої групи з моніторингу підручників з історії України, вона вже наголошує насамперед на ролі шкільної історії у громадянському вихованні¹. У даному разі історія, як і гуманітаристика в цілому, цінується передусім як певний *культурний ресурс*, який дозволяє формувати такі якості, як критичне мислення, почуття емпатії до Іншого, здатність виходити поза обмеження локальних лояльностей, що є ключовим для формування повноцінного громадянина демократичної держави². Як видається, Яковенко, використовуючи дихотомію академічна/дидактична історія, дещо перенаголошує відмінності між ними. Бо хіба академічне історіописання не відіграє подібну роль культурного ресурсу для людей з-поза академічної спільноти? Очевидно, що у випадку шкільної історії ці функції є більш інструменталізованими, але і повністю заперечувати роль академічної історії як культурного ресурсу, на мою думку, також не випадає.

Класифікація Мегілла на перший погляд може видаватися більш відповідною, але і з нею є певні проблеми. Той тип історіописання, що його Мегілл окреслює як «афірмативна історія», в англо-американській літературі з предмету найчастіше виступає під назвою «*identity history*», що може бути передано українською як *історія-ідентичність*. Українські автори найчастіше ототожнюють цей тип історіописання з національною історією, але в принципі він може бути застосований до будь-якої соціальної групи, і в західній історіографії другої половини ХХ століття він найчастіше застосовувався до жінок, сексуальних

¹ Див., зокрема, виступ Яковенко на Робочій нараді з моніторингу шкільних підручників, що відбулася 19-21 жовтня 2007 року [17].

² Проникливий аналіз ролі історії та гуманітаристики у цілому як такого культурного ресурсу пропонує Марта Нуссбаум у своїй важливій монографії «Не заради прибутку. Чому демократія потребує гуманітаристики» [21], яка, на жаль, залишилася практично непоміченою в Україні.

меншин, афроамериканського населення в США та інших раніше маргіналізованих соціальних груп, які завдяки *історій-ідентичності* нарешті знайшли своє місце в національних мастернаративах. Не можна не погодитися з Мегіллом та Касьяновим, які вказують, що історики, які працюють в цьому жанрі, найчастіше виконують афірмативну функцію щодо тих груп, про які вони пишуть, оскільки зміцнюють їхню ідентичність, забезпечуючи її певним історичним родоводом. Натомість, надто радикальним видається наступне твердження Мегілла: «Афірмативна історіографія підпорядковує минуле тим проектам, якими люди зайняті у сучасності. У неї відсутня критична позиція щодо спогадів, які вона збирає, та традиції, яку вона підтримує» [20, с. 22]. На мою думку, така історія також може мати важливий критичний вимір, оскільки вона допомагає членам певної групи відповісти на питання «ким ми є?», а отже не обов'язково підтверджує вже наявну ідентичність чи традицію, а через історичне дослідження її витоків сприяє її переформулюванню. Власне до такого критично-афірмативного розуміння ролі національної історії закликав своїх колег Ярослав Грицак у статті 2000-го року, стверджуючи, що головним завданням останньої в українському випадку має бути редефініція старої та творення нової, більш інклюзивної національної ідентичності [6, с. 28].

Втім, чи практична роль історії щодо сучасності обов'язково має обмежуватися функцією культурного ресурсу та підтримки/переформулювання колективної ідентичності? І чи дидактична історія, яку виокремлює Мегілл, може запропонувати тут якусь альтернативу? Американський теоретик історіографії визначає дидактичну історію як таку, що прагне «пропонувати уроки минулого для напучування людей в сучасності» і далі зазначає: «складність, пов'язана з поняттям дидактичної функції в історії, полягає в тому, що історики як історики не мають влади давати приписи сучасності та майбутньому. В їхній компетенції – конструювання та реконструкція минулого. Оскільки вони роблять цю працю добре, вони є достатньо

підготовленими, щоб критикувати тих політичних діячів та громадян загалом, які викривлюють минуле у спробі підтримати певну лінію в законодавстві чи політиці» [20, с. 37] [курсив автора – В. С.]. Конструювання та реконструкція минулого, а також деконструкція сучасних історичних міфів та винайдених традицій є основними завданнями критичної історії, яка, на думку Мегілла, і є найбільш адекватною формою академічної історіографії. Практичну роль критичної історії Мегілл визначає так: «критична історіографія нічого не приписує сучасності. Вона тільки показує те, що було іншим і дивовижним – навіть вражаючим – у минулому...це змушує людей побачити, що горизонт сучасності не співпадає з горизонтом усього сушого» [20, с. 40].

З одного боку, важко не погодитися з цими міркуваннями, вони мають власну логіку й є слушними для багатьох галузей історичної науки, зокрема, для античної, середньовічної та ранньомодерної історій. З другого – якщо говорити про історіописання в цілому, то з точки зору практичної значущості історії підхід Мегілла є все ж виразно редукціоністським.

Приклади нередукціоністських підходів до розв'язання цієї проблеми ми, натомість, можемо знайти в англо-американській теорії історії останніх десятиріч. Найбільш цікавими та продуктивними у даному разі є концепції «практичного минулого» Гейдена Вайта [1], «мислення з історією» (*thinking with history*) американського культурного історика Карла Шорске (Carl E. Schorske) [22] та «критичної прикладної історії» (*critical applied history*) британського теоретика історії Джона Тоша (John Tosh) [24]. Саме на останньому підході, як більш розробленому, я зупинюся детальніше.

Джон Тош переконаний, що історія має і може виконувати важливу позитивну функцію в сучасному суспільстві, і що історики як *історики* можуть допомогти громадянам своїх країн відповісти на ті виклики, що стоять перед ними. Причому, на думку дослідника, згадані вище *історія-ідентичність* та *історія-як-культурний-ресурс*, а також особливо помітна в

сучасній Британії *історія-як-спадщина (heritage)*, під цим кутом зору можуть бути корисними, але не є достатніми. Водночас, ідея «критичної прикладної історії» не передбачає накидання практичної програми на всі галузі історичної науки і відмови від базових принципів історичного ремесла. Історик, який працює в цьому напрямку, отже, не перетворюється на політичного коментатора чи журналіста, а залишається власне істориком.

Найважливішим у даному разі є переосмислення самої ідеї «практичної» чи «прикладної» історії та її завдань. Традиційно «прикладна» історія розуміється як така, що прагне дати конкретні поради сучасності або обслуговувати актуальні політичні проекти чи ініціативи. Власне, нещодавно дослідники придумали новий термін для опису подібного використання минулого – «політика історії» або «історична політика». Зрозуміло, що фахові історики на такі вправи з їхньою дисципліною дивляться переважно негативно, бо у більшості випадків вони закінчувалися тим, що прийнято називати «зловживання історією» (*abuse of history*). Втім, чи те, що історія використовувалася подібним чином у минулому і, поза сумнівом, буде так само використовуватися у майбутньому, означає, що ми маємо в принципі відкинути ідею «прикладної» історії?

Джон Тош відповідає на це питання негативно і стверджує, що слід насамперед переосмислити наше розуміння практичної значущості історії для сучасності. Концепція «критичної прикладної історії» передбачає, що історик може обирати актуальні для сучасного суспільства проблеми¹, але розглядаючи їх, він має використовувати базові принципи та методи історичного ремесла [24, с. 22]. Багато проблем та викликів, що стоять перед сучасними державами, мають важливий історичний та порівняльний вимір, який політики та звичайні

¹ Причому йдеться не обов'язково про проблеми безпосередньо пов'язані з пам'яттю та історією, а насамперед ті, що стосуються політики у широкому розумінні. Про це широке розуміння політики, див.: 15.

громадяни часто не усвідомлюють, і, розглядаючи ці питання у надто вузькій перспективі, приймають далеко не завжди адекватні рішення. Під цим кутом зору, завданням істориків є насамперед бути уважними щодо того, яке значення можуть мати вже наявні результати досліджень в історичній науці, а також у суміжних гуманітарних та соціальних дисциплінах, для розуміння тих питань, що мають сьогодні значну суспільну чи політичну актуальність [24, с. 16]. Але те, що в даному разі історик може запропонувати не-фаховій публіці, не буде мати характеру готових відповідей чи приписів, як вирішувати ті чи інші проблеми. Завданням історика є насамперед розширити перспективу і показати інший, можливо, більш продуктивний ракурс обговорення певної проблеми. Як це формулює сам Тош: «Найбільша цінність критичної публічної історії¹ полягає у відчутті інтелектуальної напруги, що її вона передає. Чим більше така історія звертається до нефахової аудиторії, тим більше ставатиме очевидним, що цінність такої історії полягає радше у відкритті, ніж закритті питань, радше у демонстрації нових опцій, ніж у наполяганні на відповідях» [24, с. 23].

Надзвичайно важливим є також той факт, що концепція «критичної прикладної історії» Тоша не є лише абстрактною ідеєю. Вона постала як спроба опису та концептуалізації вже наявних історичних досліджень, і в своїй праці він наводить цікаві приклади розвідок насамперед з сучасної британської історіографії, написаних у цьому дусі. Втім, як видається, у цій статті, адресованій передусім українській аудиторії, найкраще буде проілюструвати цей підхід прикладами з українського історіописання. Останніми роками в українській історіографії з'явилося кілька досліджень, які загалом можна віднести до виокремленого Тошем напрямку. Серед дослідників, які вивчали проблеми сучасної історичної пам'яті, тут можна згадати, зокрема, Андрія Портнова та Василя Расевича, а як приклад

¹ Тош вживає терміни «критична публічна історія» і «критична прикладна історія» як синоніми.

теми не пов'язаної з пам'яттю – розвідку того ж Портнова про академічні середовища в сучасній Україні, в якій автор переконливо показує радянську генеалогію сучасних проблем української науки [12]. Однак детальніше у цьому тексті я зупинюся лише на одному історикові, Ярославові Грицаку, кілька нещодавніх досліджень якого є, на мою думку, найбільш помітним і переконливим прикладом «критичної прикладної історії» в українській історіографії.

Говорячи про Ярослава Грицака, слід враховувати, що його погляди на історію України та проблему суспільної значущості історіописання зазнали протягом двадцяти останніх років відчутної еволюції¹. Грицак зразка 90-х – це «модерніст», який все ж переконаний, що формування української політичної нації – це центральна тема модерної української історії, а одне з основних суспільних завдань історика полягає у тому, щоб своїми дослідженнями сприяти переформулюванню старої та творенню нової, більш інклюзивної української національної ідентичності. Ці погляди знайшли своє відображення, зокрема, в його «Нарисі історії України» (1996) та згаданій вище статті «Як викладати історію України після 1991 року?» (2000). Отже, львівський історик виступає тут насамперед як прибічник *історії-ідентичності* в її критично-афірмативній версії. Зміни в цих поглядах, спричинені, зокрема, участю в проекті, присвяченому соціологічним дослідженням ідентичності мешканців Львова та Донецька, починають відбуватися на початку 2000-х і знаходять свій вираз у низці статей, опублікованих вже після Помаранчевої революції у збірниках «Життя, смерть та інші неприємності» (2008) та «Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад» (2011).

Намагаючись зрозуміти причини пробуксовки політичної, суспільної та економічної трансформації у незалежній Україні, Грицак дійшов до висновку, що традиційний підхід, який

¹ Див. цікаву авторефлексію Грицака над цією еволюцією: [25, с. 64–69].

пояснює українські проблеми відмінностями в національних ідентичностях у різних регіонах країни, не спрацьовує, оскільки значна частина населення Сходу і Півдня не мислить в національних категоріях. На думку львівського історика, для розуміння специфіки сучасної української ситуації значно важливішою за ідентичність є проблема цінностей [3]. Спираючись на вже наявні дані соціологічних досліджень ставлення до цінностей в Україні та світі, Грицак показує, що як на Сході, так і на Заході України домінують цінності закритого суспільства, які й є основною перешкодою для успішної трансформації, а далі, використовуючи класичний інструментарій історичного дослідження, пояснює, чому специфіка історичного розвитку України визначила таку ситуацію, але водночас демонструє, які шанси для змін вона відкриває перед Україною [4].

Ще одним прикладом подібного типу досліджень є стаття Грицака «Що залишилося після Помаранчевої революції?» (2010) [5], в якій він робить спробу підбити баланс здобутків і втрат Помаранчевої революції після приходу до влади Віктора Януковича в 2010 році. Львівський історик вважає, що найбільш адекватний спосіб відповіді на винесене у заголовок статті питання передбачає вихід поза межі поточних політичних суперечок і розгляд проблеми в історичній перспективі, якою для нього є європейські революції 1968 та 1989 років. Під цим кутом зору, Помаранчева революція є «однією з кольорових революцій, що відбулися в країнах, які не мали своїх ані 1968, ані 1989 року, а тому вона є мовби запізнілою спробою і їх певним продовженням» [5, с. 304], а отже її слід розглядати насамперед в контексті боротьби за утвердження цінностей ліберальної демократії та вільного ринку, і саме під цим кутом розглядати спадок подій 2004 року.

Як і у першому випадку, Грицак у цій статті не дає жодних конкретних рецептів, але розширює і змінює контекст обговорення проблеми за рахунок додання історичної перспективи, що дозволяє побачити нові опції, які раніше не

враховувалися, а отже і зробити більш адекватний вибір. Іншою особливістю аналізованих текстів львівського історика є те, що вони свідомо спрямовувалися не лише до професійних істориків, але також і до не-фахової аудиторії: від початку більшість з них з'являлася у вигляді постів у блогах, статей в газетах і публічних лекцій. Поряд з аналізом актуальних суспільних проблем, орієнтація на ширшу публіку є другою найбільш важливою характерною рисою «критичної прикладної історії».

Як бачимо, хоча сам Ярослав Грицак не описує своїх праць в таких категоріях, але фактично значна частина його досліджень, написаних в останні роки, повністю відповідає сформульованій Джоном Тошем концепції «критичної прикладної історії».

Насамкінець я хотів би ще раз підкреслити, що я не вважаю, що вся історіографія повинна мати прикладний вимір, і я наразі не впевнений в тому, що описана вище практична функція історіописання є найважливішою. Індивідуальний вибір історика на користь «критичної прикладної історії» визначається не стільки науковими, скільки моральними критеріями й є безпосередньо пов'язаний з проблемою відповідальності. Від відповіді на етичне питання «які обов'язки й яку відповідальність історика як науковці мають перед суспільством?», буде, зрештою, залежати вибір того чи іншого типу дослідження. Але це вже тема для іншої серйозної дискусії...

1. *Vait G.* Практичне минуле [Електронний ресурс] / Г. Вайт. – Режим доступу : <http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/261-heiden-vait-praktychne-mynule>.
2. *Грицак Я.* Ігри з кочергою: всерйоз і по-українськи / Я. Грицак // Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. – К., 2011.
3. *Грицак Я.* Хто такі українці і чого вони хочуть? / Я. Грицак // Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. – К., 2011.

4. Грицак Я. Цінності / Я. Грицак // Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. – К., 2008.
5. Грицак Я. Що залишилося після Помаранчевої революції? / Я. Грицак // Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. – К., 2011.
6. Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року? / Я. Грицак // Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. – К., 2011.
7. Дашкевич Я. Правдива історія України буде написана (1999) / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. «... Учи неможними устами сказати правду». Історична публіцистика (1999–2008). – К., 2011.
8. Ісаєвич Я. Ярослав Ісаєвич: «Пізнайте правду і правда вас врятує» : [інтерв'ю з істориком Ярославом Ісаєвичем] / спілкувалась Ірина Єгорова // День. – 2006. – 10 березня.
9. Касьянов Г. Націоналізація історії. Нормативна історіографія, канон та їхні суперники / Г. Касьянов // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть / ред. Л. Зашкільняк. – Львів, 2004.
10. Касьянов Г. Теорії нації і націоналізму / Г. Касьянов. – К., 1999.
11. Касьянов Г. Danse macabre. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) / Г. Касьянов. – К., 2010.
12. Портнов А. Научная среда и академические культуры в современной Украине: вступительные соображения / А. Портнов // Портнов А. Упражнения с историей по-украински. – М., 2010.
13. Портнов А. Упражнения с историей по-украински. – М., 2010.
14. Сарбей В. Роздуми з приводу фундаментальної «Історії України» / В. Сарбей // Київська старовина. – 1995. – № 2.
15. Склокін В. Свобода від слова: міркування про сучасний стан української публічної думки [Електронний ресурс] / В. Склокін. – Режим доступу : <http://historians.in.ua/index.php/avtorska-kolonka/87-volodymyr-sklokin-svoboda-vid-slova-mirkuvannia-pro-suchasnyi-stan-ukrainskoi-publichnoi-dumky>.
16. Смолій В. «Вступне слово» до учасників Всеукраїнської конференції істориків у Харкові // Харківський історіографічний збірник. – Х., 1997. – Вип. 2.

17. Шкільна історія очима істориків науковців. Матеріали робочої наради з моніторингу шкільних підручників з історії України [Електронний ресурс] / упорядкування та редакція Наталі Яковенко. – К., 2008. – Режим доступу : <http://khpg.org.ua/index.php?id=1223646074>.
18. Яковенко Н. Одна Клію, дві історії / Н. Яковенко // Критика. – 2002. – № 12.
19. Kasianov G. “Nationalized” History: Past Continuous, Present Perfect, Future... / G. Kasianov // G. Kasianov and P. Ther, eds., A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography. – Budapest, 2009.
20. Megill A. Historical Knowledge, Historical Error: A Contemporary Guide to Practice / A. Megill. – Chicago ; London, 2007.
21. Nussbaum M. Not for Profit. Why Democracy Needs the Humanities / M. Nussbaum. – Princeton ; Oxford, 2010.
22. Schorske C. E. Thinking with History: Explanations in the Passage to Modernism / C. E. Schorske. – Princeton, 1998.
23. Stryjek T. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie, 1991-2004 / T. Stryjek. – Warszawa, 2007.
24. Tosh J. Why History Matters / J. Tosh. – Palgrave, 2008.
25. Ukraina. Przewodnik Krytyki Politycznej / Z Jarosławem Hrycakiem rozmawia Iza Chruslińska. – Gdansk ; Warszawa, 2009.

РОЗДІЛ II

ПРОБЛЕМНА

ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК 930.2:028(091)

С. К. Бондаренко**ІСТОРІЯ ЧИТАННЯ: КОНТЕКСТ І АВАНТЕКСТ**

Резюме: У статті автор розглядає теорію генетичної критики як можливу методологічну основу історії читання. Наголошується, що ключовою для генетичної критики є категорія «стемми» (генеалогічного дерева тексту), що розкриває, наприклад, послідовність його будови (сюжету), часову ієрархію фрагментів. У свою чергу, історія читання вказує на «стемми ментальності», які будуються з прочитаних книг, при цьому, такі стемми не є тільки судженням про особистісний досвід, але й про досвід певних груп читачів.

Ключові слова: історія читання, генетична критика, стемма.

Бондаренко С. К. История чтения: контекст и авантекст

Резюме: В статье автор рассматривает теорию генетической критики как возможную методологическую основу истории чтения. Отмечается, что ключевой для генетической критики является категория «стеммы» (генеалогического дерева текста), которая раскрывает, например, последовательность его построения (сюжета), временную иерархию фрагментов. В свою очередь, история чтения указывает на «стеммы ментальности», которые строятся на прочитанных книгах, при этом, такие стеммы являются не только суждением о личном опыте, но и об опыте определенных групп читателей.

Ключевые слова: история чтения, генетическая критика, стемма.

Bondarenko S. K. History of reading: context and avantext

Summary: The author considers the theory of genetic criticism as a possible methodological basis of history of reading. It is noted that the key to genetic criticism is a category of "stemma" (genealogical tree of the text), which reveals, for example, the sequence of textual structure (the plot), the temporal hierarchy of the text fragments. In turn, the history of reading points to "stemma's of mentality"

which are based on the books that have been read, furthermore such "stemma's" are not only a judgment about a personal experience, but also about the experiences of certain groups of readers.

Keywords: history of reading, genetic criticism, stemma.

Свого часу, П. де Ман порівнював читання зі «скринєю, про зміст якої невідомо, доки її не розкрити» [4, с. 10]. Серед різних підходів до розуміння читання (наприклад, «феноменологічний» підхід В. Ізера, «бібліопсихологічний» М. Рубакіна, та інш.) можливо виділити підхід, який називається «генетичною критикою». Його виникнення відбувалося синхронно із зародженням західноєвропейських «нових» студій з історії читання. Генетична критика синтезувала антропологічний та лінгвістичний погляди на читання.

Теоретик генетичної критики Ж. Женетт зазначав, що теорія критики на початку 1970-х рр. (час, коли поставала історія читання в сучасному її розумінні) пов'язувала текст зі суспільною функцією («епістема історичного матеріалізму») та індивідуальною функцією («епістема психоаналізу») і тим створювала теоретичну базу нових текстологічних досліджень [6, с. 119]. Так, зародження генетичної критики виявилось тісно пов'язаним із зіткненням структуралізму з теорією психоаналізу. Таке зіткнення відбувалося синхронно з виникненням студій з «некласичної історії» текстів та їхніх інтерпретаторів, «читацьких спільнот». Названі напрямки в іншому інтелектуальному контексті (а саме, серед істориків, представників школи «Анналів») ставали «прототипом» сучасної історії читання.

Оскільки генетична критика прагнула досліджувати не тільки генезис тексту, але і «генезис думки», це призвело до синтезу лінгвістики, історії, культурології, психології. На певному етапі прикладання принципів семіотики і положень теорій дискурсу до аналізу історико-антропологічних наративів посилило вплив структуралізму на історіюписання. Взагалі варто зазначити, що мова структуралізму та герменевтики має більше подібного, ніж відмінного, втім, «неможливо висловлюватись обома цими

мовами одночасно» [6, с. 172]. Це спричинило неможливість створення синтетичних методологій на основі генетичної критики та традиційних підходів, які були властиві історії читання. Втім, деякі ідеї, на яких будується генетична критика, на нашу думку, є вельми продуктивними для подальшого розвитку методології історії читання.

Розповсюдженим є погляд на читання як на діяльність, що пов'язана із розумінням тексту. Але на читання можна дивитися й як процес створення нового тексту, акт буття, який породжує певний «смісл» зі знакового простору. Читач, у цьому разі, з точки зору генетичної критики, являє собою палімпсест, на якому кожна епоха залишає свої «записи»: генетична критика створює образ людини-палімпсесту. Навіть порядок читання книг вказує на асоціативні ряди і хід уяви читачів. При цьому, читання змушує читача здійснювати творчий акт: він вільний прокладати свій шлях всередині тексту, створювати власні зв'язки, а текст породжує нову форму зв'язку між ним та автором [8, с. 261]. Тому, відомості про читання вказують на текстуальні сліди уяви і ментальності. Так, у контексті генетичної критики, «результатом» дослідження читання має ставати «генетичне досье культури», виявлення «корпусу текстів» епохи, її «канону».

Зазначимо, що генетична критика має багато рис релятивізму. Наведемо, наразі, деякі характерні висловлювання її теоретиків. Так, Ж. Женетт наголошував, що акт читання перетворює свій об'єкт на текст: «...сукупність слів стає текстом, коли осмислюється, тобто читається». Таким чином, читання в генетичній критиці розглядається як діяльність, що «створює текст» [5, с. 124]. Подібним чином, Ж. Левайан, твердив: «... чернетка не є тим, що передує тексту, втім виступає як інший текст, з якого не обов'язково витікає текст певного твору. Текст є одна з інтерпретацій чернетки» [11, с. 129–141]. Зі своєї точки зору, Д. Феррер підкреслював, що авантекст є те саме, що і задум, ідея: «...задум здійснює відбір генетичного матеріалу. Ідея породжує авантексти, але не авантексти творять

текст, і кінцевий варіант не містить у собі свого генезису» [14, с. 230]. Вже наведені висловлювання, на нашу думку, дозволяють ширше поглянути на предмет історії читання. Але якщо замислитися над процесом творення текстів, то проблема стане ще більш складною. М. Фуко зазначав: «... розділяти історію думки дозволяють тільки внутрішні умови її власної можливості, історичність яких утверджується у граматиці. Висловлюючи свої думки словами, над якими вони не мають влади, люди вважають, що їхня мова їм підкоряється, але, насправді, самі підкорюються вимогам мови. Граматичні структури мови виявляються апріорними передумовами всього, що може бути вимовленим» [16].

Щоби окреслити процес створення авантекстів історії читання, варто поглянути на те, як свого часу ідеї психоаналізу вписувалися в основу самої генетичної критики. Пригадаємо, що Ж. Дерріда ставив запитання: «...чи існують такі істини, які вірні, незалежно від того, чи знаю про них коли сплю, або коли я пильную?» [5, с. 77]. Читання і сновидіння в даному контексті тяжіють до метафоричних порівнянь. В цьому сенсі, З. Фрейд наголошував, що коли людина спить, подорож її духу змінюється, оскільки зір та слух мовчать. Нерухомі суглоби і спокій у м'язах створюють відчуття невагомості, польоту, замкненості, трансценденції [15]. Так само людина, що читає, не рухається, не звертає уваги на подразники, концентрується. Дійсно, уважний читач подібний до сновидця. З його м'язів активні тільки ті, що вслід за текстом скеровують погляд, а очі рухаються подібно до ністагму [1]. Читач наодинці з текстом бачить видіння про себе і текст, який читає [5]. Слід пам'ятати про зв'язок не тільки сновидіння і читання, який щойно було підкреслено, але і про сакральне уподібнення тілесної смерті до сну, і молитовного піднесення – до читання. У цьому відношенні читання можливо розглядати як священнодійство [2]. Втім, до З. Фрейда панувала думка про те, що сновидіння є хворобливе явище, а «здоровий сон не приносить сновидінь». Існує серія порівнянь сновидіння та божевілля: наприклад, І. Кант називав

божевілля «сном наяву». А. Шопенгауер наголошував, що безумство є «нескінченим сновидінням» [15]. Так, ми можемо сказати і про читання, яке не має «меж» у волінні інтерпретувати текст. «Звільнення» читання «новим читачем» генетично передувало теорії психоаналізу [9].

Як зазначав З. Фрейд, переробка інформації у сновидінні «зводиться» до двох етапів: 1) згущення і зрушення; 2) символізації. Згущення відбувається в концентрації образів, побудові метафор і мови сновидіння, що спирається на асоціативні ряди. Зрушення проявляє себе через віддалену асоціацію, в якій периферійне заміщає собою центр. Символізація є процесом побудови нової граматики та сюжету сновидіння, «деконструкцією» (як це можливо назвати нині) образів [15]. Можливо сказати, що вказана характерна риса сновидіння є властивою і для читання на самоті: віддаленість від дійсності і замкнутість при продовженні контакту з реальністю через чуття. Яким би не було сновидіння, воно бере матеріал з реалій духовного й чуттєвого світу, так само як читання спирається на мнему [15]. Пам'ять про сновидіння уподібнюється пам'яті про прочитану книгу, а книги з'являються у снах. Ніщо з того, що було відчуте, не може зазвичай остаточно зникнути, оскільки залишає у пам'яті сліди, що не затираються і «повертаються» у сні. Читання структурно уподібнюється до сну також і в таких речах, як ослаблення самосвідомості, поєднання уявлень за законами асоціацій, репродукцій, метафор та символів, у цензурі, яку сновидець використовує відносно пам'яті, а читач відносно асоціативного ряду тексту. Сновидець, подібно до читача, бачить «галюцинації», заміщує думки образами, а образи (у свою чергу) втілюються у текст. Читання і сон повертають втрачені емоції, існують типові тексти і типові сні [15]. Тому, для снів і текстів можливо застосовувати схожі сюжетні класифікації. Сні, як і тексти, будуються як образи, історії та сюжети про щось. При цьому, схожі сновидіння, як і схожі тексти, мають для відмінних осіб відмінні асоціації.

Згідно з З. Фрейдом, тлумачення сновидіння є його

розшифровуванням: «Завдяки тлумаченню сновидіння, як завдяки відкритому вікну, можливо зазирнути в потаємні глибини нашої психіки» [15, с. 146]. Розшифровка сну – імпліцитна фігура тлумачення читацького сприйняття. З. Фрейд наголошував, що головна ідея у тлумаченні сновидіння – це заміна змісту на його протилежність, «деконструкція», (як це назвав би Ж. Дерріда). Стосовно сновидіння вчений наголошував: «образи його постають перед нами як два зображення одного і того самого змісту двома різними способами, різними мовами. Зміст сновидіння потребує особливої мови, яку ми повинні вивчити, порівнюючи оригінал та переклад» [15]. Це є, на нашу думку, уподібнення до білінгв, а одночасно й імпліцитний «дуалістичний кадр» історизму, про який писав М. Копосов [7, с. 18]. З. Фрейд помічав, що розшифровка сновидіння є те саме, що причитування давнього пергаменту, палімпсесту, при розчищенні якого відкривається «нижній горизонт».

Саме таке розуміння читання – як «сну», було покладено в основу теорії генетичної критики, що мала (у власних мріях) стати археологією тексту і поєднувалася з археологією знання, будучи одночасно герменевтикою [15, с. 13]. Варто наголосити, що на думку одного з інтерпретаторів З. Фрейда, – Ж. Лакана, «сон має структуру письма», тому історія читання є те саме, що інтерпретація згадки про сновидіння [10]. «Ментальність, як уява, і уява (ментальність), – як текст» – ведуть до «теорії генетичної критики», яка, у власну чергу, постає як один з етапів генезису історії читання.

Наголосимо, що ключовою для генетичної критики є категорія стемми (генеалогічного дерева тексту), що розкриває, наприклад, послідовність його будови (сюжету), часову ієрархію фрагментів. У свою чергу, історія читання вказує на «стемми ментальності», які будуються з прочитаних книг, при цьому, такі стемми не є тільки судженням про особистісний досвід, але й про досвід певних груп, відносно яких аналізується інформація. В цьому відношенні, як уже зазначалося, застосовується метафора людини-чернетки та людини-палімпсесту. Читач

конструюється як *tabula rasa*, аркуш, на якому прочитані твори чинять «записи», і які потім залишаються, замінюються іншими, втім, повсякчас впливають на світогляд, мрії, поведінку та інше. Бачимо, що такі «записи» в свою чергу споріднюються з «мнемами» бібліопсихологічної теорії [13].

Таким чином, генетична критика воліє розглядати й ментальність як текст. Саме тому, увага в історії читання, яка використовує генетичний метод, приділяється головним чином не тексту, але процесу його створення, текстуалізації, генезису: не щоденнику, а тому, що обумовлювало щоденниковий запис. Це означає, що у разі, коли в історії читання ми прагнемо відшукати сконструйованого епохою «нового читача», то ми повинні знайти і сконструювати його «генезис» [6].

Втім, конструювання генезису «нового читача» може розглядатися як проєкт «генетичної критики ментальності». Припущення про те, що ментальність формується літературними творами, закладається в основу гіпотези про їх підбір як конструкцію, що визначається, з одного боку, наприклад, просвітницьким дискурсом, а з іншого боку, інтересами читача, які в нього закладає соціальний досвід. Таке припущення виступає як генетичний «авантест» історії читання [17]. Крім того, є можливим розглядати генетичну критику як метод, що поглиблює розуміння генезису «нового читача», його «ерудиції», «моралі» і «цінностей», та інше. Типи ерудиції є історичними, так само як ідеали освіченості і моральні орієнтири, тому аналіз популярної літератури з точки зору моральних, ціннісних пріоритетів веде до роздумів відносно настроїв і психології епохи в цілому [16]. Таким чином, історія читання, що оперує принципами генетичної критики, робить можливим «читати» ментальність як текст. Припустимо, що досвід формує герменевтичну процедуру. Тоді, генетична критика може розглядатися як вид джерелознавчого аналізу, а відомості про вплив літературних творів – як джерело з історії ментальності та інтелектуальної історії. В такому разі, етапи генетичної критики в історії читання можливо помислити, наприклад, у такий

(текстологічний) спосіб: 1) збір і перевірка певного набору текстів, що складають авантекст ментальності; 2) систематизація і дослідження самих текстів (наприклад, їхній дискурс-аналіз); 3) дешифровка і конструювання стемми (генетичного зв'язку між текстами, структури та ієрархії елементів «канону книг»); 4) відтворення авантексту і його публікація.

Втім, необхідною умовою генетичного дослідження є наявність і закінченого тексту, і його чернеток. Так і в історії читання повинен бути відомий і результат («фіксована» ментальність доби, яка наступила), і елементи (тексти прочитаних творів), що його складали. В цьому контексті «досье ментальності» історичної епохи вбирає в себе компендіум прочитаних книжок – «канон книг» [17]. Систематизація елементів досье, текстів, що ввійшли у «канон», є відповіддю на запитання про складові авантексту. Так, генетичною критикою виокремлюється список текстів, які наближаються до «білового» варіанту. У свою чергу, ментальність у генетичній критиці можливо розглядати як текст, створений з соціального і культурного наративу, як це запропонував Р. Шарт'є [16]. У такий спосіб можливо створювати «білінгви» для «перекладу» тексту минулого, на «мову» часу теперішнього. «Білінгва» має давати «поправку для розуміння» (про яку мріяв М. Рубакін), і пояснювати процедури «культурного приписування» (про що судили, наприклад, Х. Уайт та ін.) [13]. Так зване «вживання» історика у час також може пояснюватися цією гіпотезою, яка розкриває «навчання культурі» через текст і образність. Завдяки такого роду «генетичному аналізу» образності, культурний наратив, можливо, вдасться зрозуміти іншим, «не-конструктивістським» (нерелятивістським) способом [17].

Зазначимо, що генетична критика не протистоїть герменевтичному підходу. Ментальність ми можемо розглядати як «текст», що будується зі слідів власних метаморфоз і відповідає «моделі» генезису. «Глосарій» ментальності, у цьому випадку, синтезує граматики творів, що належать епосі. В свою чергу, вже характер читання книг визначає притаманні

для тієї чи іншої епохи асоціативні ряди і особливості уяви. Ментальність перетікає у форми уяви, а остання розглядається як форма тексту. Історія читання в контексті генетичної критики актуалізує синтез синтагматичного і парадигматичного читання [18]. Таким чином, «стемми ментальності» можливо уявити як «правила нашарування прочитаних текстів», або «канони», а відшукання їх стає завданням «текстології» та «археології» читання.

Слід підкреслити, що генезис, так само як і систематизація, є формою пояснення, втім, систематизація передує генетичній реконструкції. Тому, роздуми про можливість генетичної реконструкції історичної морфології свідомості не передбачають завершеності. Як зазначав в цьому відношенні, М. Фуко, гуманітарні науки «з'явилися разом із категорією людини», яку виявилося можливим пояснити в рамках граматики певної мови [16]. Так само і думка про вільне читання є історичне явище. Суперечливе поєднання методологій гуманітарних наук з необережності ірраціоналістів нерідко веде до «зникнення людини». Втім, у разі заміни категорії людини абстрактними моделями (наприклад, «модель інтерпретатора») позитивні властивості епістемології історії читання втрачаються. Дійсно, «людинолюбна» історія створює середовище гуманітарних наук, а історичний метод, як генеза і послідовність, є синтетичний посуд гуманітаристики. Різні науки вписуються в історію, тим самим змінюючи свою мову на «мову історичного»: М. Фуко називав історію «пращуром» всіх наук про людину і формою знання, що синонімічна самій пам'яті. На думку його прибічників, можливо припускати, що форма історії є сама по собі одночасно і формою епістеми [16, с. 305]. Таким чином, всередині некласичної епістеми, генетична критика синтетично поєднується з історією читання як її «авантекст». Так само історичність одночасно утверджується у граматиці неісторичного дискурсу генетичної критики, і стає його «контекстом».

-
-
1. *Альберто М.* История чтения / М. Альберто. – Екатеринбург, 2008.
 2. *Амесс Ж.* Схоластическая модель чтения / Ж. Амесс // История чтения в западном мире от Античности до наших дней. – М., 2008.
 3. *Бельмон-Ноэль Ж.* Воссоздать рукопись, описать черновики, составить авантекст / Ж. Бельмон-Ноэль // Генетическая критика во Франции. – М., 1999.
 4. *Де Ман П.* Слепота и прозрение. Статьи по риторике современной критики / П. де Ман. – СПб., 2002.
 5. *Деррида Ж.* Письмо и различие / Ж. Деррида. – М., 2007.
 6. *Женетт Ж.* Фигуры. Т. 1–2. / Ж. Женетт. – М., 1998.
 7. *Копосов Н. Е.* Как думают историки / Н. Е. Копосов. – М., 2001.
 8. *Лебрав Ж.–Л.* Гипертексты – память – письмо / Ж.–Л. Лебрав // Генетическая критика во Франции: антология. – М., 1999.
 9. *Лайонс М.* Новые читатели в XIX в.: женщины, дети, рабочие / М. Лайонс // История чтения в западном мире от Античности до наших дней. – М., 2008.
 10. *Лакан Ж.* Функция и поле речи и языка в психоанализе / Ж. Лакан. – М., 1995.
 11. *Левайан Ж.* Письмо и генезис текста / Ж. Левайан // Генетическая критика во Франции: антология. – М., 1999.
 12. *Луи Э.* Текста не существует. Размышления о генетической критике / Э. Луи // Генетическая критика во Франции: антология. – М., 1999.
 13. *Рубакин Н. А.* Избранное. Т. 1. / Н. А. Рубакин. – М., 1975.
 14. *Феррер Д.* Шапка Клементиса. Обратная связь и инерциальность в генетических процессах / Д. Феррер // Генетическая критика во Франции: антология. – М., 1999.
 15. *Фрейд З.* Психология бессознательного / З. Фрейд. – М., 1990.
 16. *Фуко М.* Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. – М., 1977.
 17. *Шартье Р.* Письменная культура и общество / Р. Шартье. – М., 2006.
 18. *Iser W.* The reading process: a phenomenological approach / W. Iser // The implied reader. – Baltimore, 1974.

П. В. Еремеев

**ИССЛЕДОВАНИЯ ЧИСЛЕННОСТИ
СТАРООБРЯДЧЕСКОГО НАСЕЛЕНИЯ
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.**

Резюме: В статье рассматриваются интерпретации статистических данных о численности старообрядческого населения Российской империи исследователями второй половины XIX – начала XX вв. Делается вывод о том, что различные оценки количества старообрядцев объясняются, прежде всего, воздействием общественно-политических и социокультурных процессов, которые происходили в Российской империи в данное время.

Ключевые слова: старообрядчество, статистика, конфессиональная структура населения, Российская империя.

Єремєєв П. В. Дослідження чисельності старообрядницького населення російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Резюме: У статті розглядаються інтерпретації статистичних даних щодо чисельності старообрядницького населення Російської імперії дослідниками другої половини XIX – початку XX ст. Робиться висновок, що різні оцінки кількості старообрядців пояснюються, перш за все, впливом суспільно-політичних та соціокультурних процесів, котрі відбувалися у Російській імперії в цей час.

Ключові слова: старообрядництво, статистика, конфесійна структура населення, Російська імперія.

Yeremieiev P.V. The studies of the quantity of the Old Believed population of Russian empire in the second half of the 19th - early 20th centuries

Summary: The paper deals with the interpretations statistical data on the number of Old Believers of Russian empire by the scholars of the second half of the 19th - early 20th centuries. It is concluded that different estimates of the quantity of the Old Believed population were created, first of all, as a result of influence of socio-political and socio-cultural processes in Russian empire at that time.

Keywords: Old Belief, statistics, confessional structure of population, Russian empire.

Во второй половине XIX – начале XX вв. в Российской империи обсуждение проблем религиозного диссидентства находилось на острие общественных дискуссий [подробнее об этих дискуссиях см.: 5; 32, 34]. В том числе в центре внимания был и вопрос о численности старообрядческого населения Российской империи. Исследователи поставили под сомнение достоверность данных исповедного и административно-полицейского учёта старообрядцев, стали предпринимать попытки выяснить реальный масштаб распространения «старой веры» в России. При этом различные интерпретации статистических данных о численности старообрядческого населения использовались для обоснования тех или иных мнений о состоянии российского общества и возможных путях дальнейшего развития страны.

Одновременно, противоречивость данных статистики о старообрядческом населении Российской империи, создавала серьёзную методологическую проблему, решение которой подчинялось собственной внутринаучной логике. Исследователями были поставлены вопросы, которые до сих пор волнуют научное сообщество: в какой мере статистические материалы XIX – начала XX вв. отражали реальную картину распространения старообрядчества в России? По каким критериям определять принадлежность того или иного человека к старообрядчеству?

В данной статье предпринята попытка выяснить каким образом внутренняя логика и направленность последовательной смены научных идей и методов, происходящие в обществе социокультурные процессы, общественная и религиозная ангажированность авторов влияли на изучение численности старообрядческого населения Российской империи во второй половине XIX – начале XX вв., как взаимодействовали указанные факторы. До сих пор в историографии данный вопрос специально не рассматривался.

В Российской империи в XIX в. статистический учёт старообрядцев вёлся как церковью, так и светскими органами власти. Приходские священники составляли так называемые исповедные росписи, в которых, среди прочего, была специальная графа для учёта лиц, уклоняющихся от исповеди и причастия «по наклонности к расколу» [21]. Параллельно вёлся административно-полицейский учёт староверов [20, с. 392]. Проблема достоверности данных официального учёта старообрядцев впервые была поставлена на государственном уровне в середине XIX в. Министр внутренних дел Л. А. Перовский считал изучение религиозного диссидентства необходимым условием успешного администрирования и контроля [4, с. 7–12]. В 1846 г. главным редактором «Журнала Министерства внутренних дел» Н. И. Надеждиным и председателем комиссии по делам раскольников и скопцов И. П. Липранди была разработана программа исследования раскола. Планировалось составить описание всех существующих в государстве направлений религиозного инакомыслия, которое должно было включать историческую, догматическую, статистическую и юридическую части. В программе указывалось, что источники о численности старообрядческого населения России отличаются крайней недостоверностью и предлагалось произвести секретные исследования в местах проживания раскольников [24, с. 118–138]. Эта программа, как справедливо отмечает Е. А. Архипова, основывалась на господствующем в науке того времени убеждении, что собрав

и критически обработав все существующие данные, возможно получить полное и объективное знание [4, с. 8–11].

В 1850 г. Л. А. Перовский предоставил императору особую записку о расколе, в которой акцентировал внимание на несоответствии данных исповедного и административно-полицейского учёта реальной картине распространения старообрядчества в России. В частности, Л. А. Перовский указывал, что в начале правления Николая I в России официально было зарегистрировано 827 тысяч старообрядцев. Затем, по официальным данным, в течение 25 лет в православие и единоверие перешло более миллиона староверов. Однако, по сведениям МВД, в 1851 г. их было около 750 тысяч [20, с. 397]. Прочитав эту записку, император поручил Л. А. Перовскому негласно собрать более точные сведения о численности раскольников, первоначально в отдельных губерниях. С этой целью в 1852 г. были осуществлены специальные статистические экспедиции в Костромскую, Нижегородскую и Ярославскую губернии [11]. В результате работы экспедиций было установлено, что в официальных отчетах реальная численность старообрядцев Костромской губернии была приуменьшена в пять раз, Нижегородской – в восемь с половиной, а Ярославской – в тридцать семь раз [20, с. 400].

В 1853 г., при министре внутренних дел Д. Г. Бибикове, было запланировано комплексное изучение религиозного диссидентства ещё в 35 губерниях (распространение, количественные характеристики, социально-экономическое и нравственное состояние) [27, с. 55–58]. В девяти губерниях исследования проводились специально назначенными чиновниками МВД, в остальных – местными генерал-губернаторами и губернаторами. Параллельно аналогичная работа проводилась епархиальными архиереями. В целом, в ходе этих исследований были подтверждены выводы экспедиций 1852 г. о том, что содержащиеся в материалах исповедного и административно-полицейского учёта сведения о численности старообрядцев многократно приуменьшены [20, с. 404–405].

Таким образом, в середине XIX в. в распоряжении исследователей оказались три группы источников, содержащих сведения о численности старообрядческого населения России: материалы исповедного, полицейско-административного учёта староверов и данные министерских исследований 1850-х годов.

В обобщающих работах по историографии старообрядчества традиционным стало разделение проведенных во второй половине XIX – начале XX вв. исследований староверия на ведомственные, миссионерские, демократические и старообрядческие [см.: 4, 14, 15, 23, 26]. В основе данной классификации – различия в общественно-политических и религиозных взглядах авторов, оказывавшие существенное влияние на содержание их концепций. Рассмотрим каждое из этих направлений исследований.

Первые попытки проанализировать общую численность старообрядцев России были предприняты представителями так называемой ведомственной историографии, чиновниками, которые по долгу службы занимались проблемами религиозного дисидентства в России. Это неудивительно, ведь в период правления Николая I статистические сведения о старообрядцах были засекречены, и только уполномоченные чиновники Министерства внутренних дел имели доступ к необходимым материалам. Результаты их работы изначально предназначались лишь для служебного пользования. Так, в 1853 г. И. П. Липранди составил «Краткое обозрение истории существующих в России расколов, ересей и сект». Исследователь, опираясь на результаты, полученные в ходе Ярославской, Костромской и Нижегородской статистических экспедиций 1852 г., пришёл к выводу, что в среднем по России данные административно-полицейского учёта старообрядцев приуменьшают их численность примерно в десять раз [17, с. 146–147]. Ту же точку зрения отстаивал чиновник по особым поручениям Министерства внутренних дел, известный исследователь старообрядчества П. И. Мельников в «Записке о русском расколе» (1857 г.), написанной по поручению министра внутренних дел С. С. Ланского для великого князя Константина Николаевича [19, с. 183–184].

В 1860–1862 гг. в Лондоне близким А. И. Герцену политическим эмигрантом В. И. Кельсиевым был опубликован четырёхтомный «Сборник правительственных сведений о раскольниках». В него, среди прочего, вошли засекреченные в Российской империи материалы государственных отчётов и исследований численности старообрядцев [см.: 11, 17, 19]. Однако и в самой России в период либерализации общественной жизни история и современное авторам состояние старообрядчества стали предметом широкой полемики в публицистической литературе и периодической печати [5, с. 3], поэтому сборник В. И. Кельсиева стал известным и популярным [20, с. 402]. Итак, ранее засекреченные работы И. П. Липранди и П. И. Мельникова стали достоянием широкой публики.

Одновременно проблема численности старообрядцев Российской империи стала подниматься в изданиях Министерства внутренних дел [8, с. 158–180; 31, с. 208–212]. Таким образом, тезис о многократном приуменьшении численности старообрядцев в материалах административно-полицейского и исповедного учёта стал частью официального дискурса. В 1868 г. в России была издана статья П. И. Мельникова «Счисление раскольников». П. И. Мельников, развивая высказанные ранее взгляды, утверждал, что в среднем по Российской империи административно-полицейские и исповедные данные о численности старообрядцев приуменьшают их реальное количество в десять-одиннадцать раз. Автор объяснил это тем, что в условиях государственного давления старообрядцы вынуждены были скрывать свою веру. Кроме того, светские чиновники и священнослужители сознательно занижали данные о численности религиозных диссидентов на вверенных им территориях с целью выслужиться перед начальством. Поскольку в 1852 г. в России официально было зарегистрировано 910 тыс. раскольников, П. И. Мельников определял их реальную численность в 9–10 млн. человек [20, с. 400].

Итак, в ведомственных исследованиях утвердился вывод о многомиллионных массах староверов, проживающих в

Российской империи. Однако, и методики сбора данных статистическими экспедициями 1850-х гг. (на которые опирались представители ведомственной историографии), и интерпретация их результатов И. П. Липранди, П. И. Мельниковым, А. Б. фон Бушеном, содержали ряд серьёзнейших ошибок. Причём эти ошибки были вполне очевидны уже в то время [10; 25]. Можно предположить, что некритичное использование в ведомственных исследованиях преувеличенных данных о численности староверов центральных губерний и их экстраполяция на всю империю были реакцией на сокрытие масштабов распространения раскола в первой половине XIX в. Как отмечает И. П. Пярт, попытки скрыть существование религиозного раскола во второй половине XIX в. сменились стремлением правительства сделать его видимым. Статистика обеспечивала чувство безопасности: возможность измерить масштабы распространения раскола создавала ощущение, что им можно управлять [37, р. 96].

Следует также учитывать, что вывод о десятикратном приуменьшении численности старообрядцев в данных административно-полицейского и исповедного учёта появился в работах людей, для которых изучение религиозного диссидентства было не только сферой их служебных обязанностей, но и личных интересов. Возможно, сыграла роль определённая аберрация, при которой исследуемый объект начинает казаться более значимым и масштабным. Наконец, преувеличенные данные о численности старообрядцев были важным аргументом в пользу тезиса о политической неблагонадёжности и опасности старообрядчества. Так, И. П. Липранди, говоря о десятимилионном старообрядческом населении России, отмечает, что «такая масса, наэлектризованная фанатизмом своих безрассудных убеждений, легко может быть увлечена беспорядками» [17, с. 147].

Вывод о многомиллионной массе тайных старообрядцев был подхвачен и так называемой «демократической историографией». Для русских либералов и народников тезис

об огромной численности раскольников был доказательством внутреннего неприятия народом существующих в Российской империи порядков. Одновременно, неточность официальной статистики старообрядчества была ещё одним аргументом в пользу свободы вероисповедания в России. В 1853 г. участником Ярославской статистической экспедиции, впоследствии известным идеологом славянофильства И. С. Аксаковым была написана «Краткая записка о странниках или бегунах» (впервые опубликована в 1866 г.). В ней указывалось, что в Ярославской губернии «православных только четвёртая часть народонаселения, несмотря на то, что по официальным документам раскольников считается только 12 тысяч» [3, с. 642]. При этом, по мнению И. С. Аксакова, широкое распространение раскола объяснялось народным неприятием тех порядков и жизненного уклада, которые были заведены в России при Петре I.

Либеральный народник Я. В. Абрамов посвятил специальную статью статистическим экспедициям 1850-х гг., в которой их задачи и методы были подвергнуты резкой критике. По мнению автора, руководители экспедиций «не отличали исследования от разыскания, а последнее смешивали со следствием», стараясь при этом «собрать побольше сведений, очерняющих раскольников и тем заставить начальство принять против них строгие меры» [1, с. 128]. Но выводы чиновников о численности старообрядцев Российской империи, основанные на результатах экспедиций, Я. В. Абрамов безусловно принимает, доказывая с их помощью неэффективность карательных мер в отношении религиозного диссидентства и необходимость свободы вероисповедания в Российской империи [2, с. 167–168].

Проблеме определения численности старообрядцев и сектантов посвятил часть исследования и народник И. И. Юзов (Каблиц) [35, с. 35–46]. Он отмечал, что экспедиции скорее приуменьшали, нежели преувеличивали численность старообрядцев. В качестве доказательства он привёл такой пример. Руководитель Ярославской экспедиции И. С. Синицын

оценил численность старообрядцев губернии в 278 417 человек, а член той же экспедиции И. С. Аксаков назвал цифру 672 687 человек. Правда, И. И. Юзов не предложил никаких обоснований большей правоты И. С. Аксакова по сравнению с И. С. Синицыным. Пытаясь определить численность староверов России, И. И. Юзов исходил из расчетов численности старообрядцев, предпринятых в середине XIX в. чиновниками П. И. Мельниковым и А. Б. фон Бушеном и экстраполировал их на конец 1870-х гг. с учётом естественного прироста населения и произвольно определённого масштаба перехода православных в старообрядчество. Таким образом, И. И. Юзов пришёл к выводу, что к 1878 г. в Российской империи насчитывалось около 13–14 млн. религиозных диссидентов, из которых 11 млн. – собственно старообрядцев [35, с. 46].

Революционер-народник А. С. Пругавин в статье «Два или же двадцать миллионов?» критиковал результаты переписи 1897 г., в соответствии с которыми в России было зарегистрировано 2 137 738 «старообрядцев и уклонившихся от православия». При этом, ссылаясь на И. И. Юзова, А. С. Пругавин писал, что «гораздо ближе к истине стояли частные исследователи раскола, которые... определяли цифру старообрядцев и сектантов в 13–14 миллионов» [19, с. 11]. Экстраполируя эти данные на конец XIX в., А. С. Пругавин в качестве вероятной численности старообрядцев и сектантов указывал 20 миллионов (при этом, А. С. Пругавин не пытался определить соотношение численности старообрядцев и сектантов). Другой народник, Ю. А. Бунин, также считал, что перепись 1897 г. не смогла сколько-нибудь удовлетворительно определить численность старообрядцев Российской империи, из чего делал вывод, что «давно уже должна была бы наступить пора иной политики, – политики, основанной на веротерпимости» [7, с. 139–157]. Известный исследователь старообрядчества и сектантства, большевик и один из ближайших соратников В. И. Ленина В. Д. Бонч-Бруевич в докладе «Раскол и сектантство в России», подготовленном для второго съезда

РСДРП, высказывал мнение, что расчёты А. С. Пругавина приуменьшены. По мнению В. Д. Бонч-Бруевича в начале XX в. в России только старообрядцев насчитывалось более 20 млн., а численность сектантов превышала шесть миллионов [6, с. 175]. При этом В. Д. Бонч-Бруевич всерьёз рассматривал возможность привлечения религиозных диссидентов к революционной деятельности, считая, что массы старообрядцев и сектантов смогут оказать существенную помощь в борьбе с самодержавием.

В 1913 г. была издана брошюра известного старообрядческого публициста И. А. Кириллова «Статистика старообрядчества», в которой автор солидаризировался с мнением о десятикратном приуменьшении численности старообрядцев в материалах государственного учёта [12, с. 24]. Взгляды И. А. Кириллова на проблемы численности старообрядцев отражают, с одной стороны, интеллектуальную моду того времени, а другой – его конфессиональные симпатии. Не удивительно, что при доминировании в общественной мысли начала XX в. тезиса о многомиллионных массах старообрядцев, представитель данного конфессионального сообщества принял подобную концепцию.

Ставший уже популярным вывод о многомиллионных массах старообрядцев России был подвергнут критике в миссионерских трудах, увидевших свет во второй половине XIX – начале XX вв. Миссионер и профессор Казанской духовной академии Н. И. Ивановский, его ученик М. Н. Васильевский, игумен Павел (Леднев; известный в научной литературе под прозвищем «Прусский»), архиепископ Костромской Платон (Фивейский) признавая, что административно-полицейские и исповедные данные о численности староверов приуменьшены, одновременно резко критиковали тезис о десятиmillionной численности старообрядцев России [см.: 6, с. 45; 7; 20; 22, с. 308–309]. Они указывали на некорректность экстраполяции на всю империю сведений о масштабном приуменьшении численности старообрядцев, полученных в центральных

российских губерниях. Кроме того, отмечалось, что собранные в ходе статистических экспедиций 1850-х гг. данные о численности старообрядцев, на которые опирались авторы ведомственных исследований, также не заслуживают доверия. Например, игумен Павел (Леднев) резко критиковал позицию П. И. Мельникова, который относил к старообрядцам всех лиц, не бывших на исповеди. Игумен Павел отмечал наличие во многих местностях России убеждения, что молодому человеку следует воздерживаться от причастия, поскольку в молодом возрасте трудно достойно подготовиться к таинству евхаристии. Кроме того, многие крестьяне не причащались в своих приходах в связи с отлучками на работы и промыслы [20, с. 207]. Игумен Павел (Леднев) считал несостоятельной и методику подсчёта численности старообрядцев, применённую руководителем Ярославской экспедиции И. С. Сеницыным, который признаком принадлежности к расколу считал любые проявления «народного православия», включая восьмиконечный крест, домашнее использование лестовок, подручников, ручных кадилиц и т.п. [20, с. 204].

Современные исследователи считают, что высказанная в трудах миссионеров критика вывода о более чем десяти миллионах старообрядцев России является достаточно аргументированной и не утратила научного значения до сих пор [16, с. 26–27; 18, с. 61–62]. Однако её происхождение именно из миссионерской среды вряд ли было случайностью. Во-первых, представляя старообрядчество как явление, охватывающее относительно незначительную часть населения Российской империи, миссионеры демонстрировали эффективность своей деятельности [13, с. 330; 28, с. 28]. Во-вторых, если народники, указывая на многочисленность старообрядцев, доказывали неэффективность административных преследований религиозных диссидентов и обосновывали необходимость введения в России свободы вероисповедания, такие деятели Русской Православной Церкви, как архиеп. Платон (Фивейский), И. Е. Преображенский следовали обратной логике. Критикуя

преувеличенные представления о численности старообрядцев, они доказывали, что существовавшие в России «внешние меры к ограничению раскольнической пропаганды... служат к ослаблению раскола» [28, с. 25]. Это использовалось в качестве аргумента против дарования раскольникам излишних, как считали многие миссионеры, прав [22, с. 308–309; 28, с. 23].

Таким образом, можно согласиться с мнением современного исследователя А. Эткинда, что Русская Православная Церковь была заинтересовано в том, чтобы представить старообрядчество как явление, охватывающее незначительную долю населения России [34, с. 39]. Это стремление ярко проявилось в ходе проведения Первой всероссийской переписи населения 1897 г. Известны случаи, когда регистраторы (часто – священники) сознательно приуменьшали численность старообрядцев во время переписи с целью показать старообрядчество как ряд разрозненных маргинальных сект [36, р. 170]. Возможно, подобная мотивация играла роль и в ходе полемики миссионеров со сторонниками мнения о более чем десятиmillionном старообрядческом населении России. При этом, несмотря на достаточно убедительное обоснование, позиция миссионеров по данному вопросу не получила широкого распространения. А. Эткинд пришёл к заключению, что в общественной жизни и публицистике продолжали доминировать преувеличенные представления о численности религиозных диссидентов [34, с. 34–37]. Характерно, что если миссионеры в своих исследованиях численности старообрядцев и сектантов полемизировали со сторонниками утверждения о многомиллионных массах раскольников, либералы, народники и старообрядцы не упоминали о наличии другой точки зрения.

Таким образом, различные интерпретации данных о численности старообрядческого населения Российской империи в исследованиях второй половины XIX – начала XX вв. в значительной мере формировались под воздействием общественно-политических и социокультурных процессов. Выводы о численности старообрядцев вписывались в концепции

представителей различных направлений общественной мысли этого времени.

-
1. *Абрамов Я. В.* Статистические экспедиции 50-х годов (эпизод из истории раскола) / Я. В. Абрамов // Дело. – 1883. – № 9.
 2. *Абрамов Я. В.* К вопросу о веротерпимости / Я. В. Абрамов // Отечественные записки. – 1882. – № 1-2.
 3. *Аксаков И. С.* Краткая записка о странниках или бегунах / И. С. Аксаков // Русский архив. – 1866. – № 4.
 4. *Архипова Е. А.* Экономический социум старообрядцев в дискурсах второй половины XIX – начала XX в. / Е. А. Архипова // Проблемы российской историографии середины XIX – начала XXI в.: сб. тр. молодых ученых. – М.; СПб., 2012.
 5. *Асипова Н. В.* Церковный раскол в общественном мнении России (конец 1850-х – 1860-е гг.) : автореф. дис.... канд. ист. наук / Н. В. Асипова. – М., 2009.
 6. *Бонч-Бруевич В. Д.* Раскол и сектанство в России (доклад второму очередному съезду РСДРП) / В. Д. Бонч-Бруевич // Избранные сочинения. – М., 1959. – Т. 1. О религии, религиозном сектанстве и церкви.
 7. *Бунин Ю. А.* Распределение населения России по вероисповеданиям / Ю. А. Бунин // Русская мысль. – 1903. – Кн. 7.
 8. *Варадинов Н. В.* История Министерства Внутренних Дел. В 8 кн. Кн. 8. История распоряжений о расколе / Н. В. Варадинов. – СПб., 1863.
 9. *Васильевский М. Н.* Государственная система отношений к старообрядческому расколу в царствование императора Николая I / М. Н. Васильевский. – Казань, 1914.
 10. *Ивановский Н. И.* О численности раскольников / Н. И. Ивановский // Православный собеседник. – 1867. – Ч. 1.
 11. Из секретных записок экспедиций 1852 года // Сборник правительственных сведений о раскольниках / сост. В. Кельсиев. – Лондон, 1861. – Вып. 2.
 12. *Кириллов И. А.* Статистика старообрядчества / И. А. Кириллов. – М., 1913.

13. *Константин (Попов), свящ.* Миссионерство, секты и раскол (хроника) / Константин (Попов) // Миссионерское обозрение. – 1898. – № 2.
14. *Костров А. В.* Развитие концепции старообрядчества в официально-церковном и старообрядческом направлениях отечественной историографии во второй половине XIX – начала XX вв. : автореф. дис... канд. ист. наук / А. В. Костров. – Иркутск, 2004.
15. *Кузоро К. А.* Церковная историография старообрядчества: возникновение и эволюция (вторая половина XVII – начало XX вв.) : автореф. дис... канд. ист. наук / К. А. Кузоро. – Томск, 2009;
16. *Латыпов И. Р.* Численность старообрядчества Казанской губернии в XIX – начале XX вв. / И. Р. Латыпов // Известия Саратовского университета. Сер. : История. Международные отношения. – 2011. Т. 11. – Вып. 1.
17. *Липранди И. П.* Краткое обозрение существующих в России расколов, ересей и сект, как в религиозном, так и в политическом их значении / И. П. Липранди // Сборник правительственных сведений о раскольниках / сост. В. Кельсиевы. – Лондон, 1861. – Вып. 2.
18. *Макаров И. Ю.* Статистика старообрядчества и сектантства в Российской империи в XIX в. / И. Ю. Макаров // Старообрядчество: История, традиции, современность : тезисы. – М., 1996.
19. *Мельников П. И.* Записка о русском расколе / П. И. Мельников // Сборник правительственных сведений о раскольниках / сост. В. Кельсиевы. – Лондон, 1860. – Вып. 1.
20. *Мельников П. И.* Счисление раскольников / П. И. Мельников // Полное собрание сочинений П.И. Мельникова (Андрея Печерского). – 2-е изд. – СПб., 1909. – Т. 7.
21. *Миронов Б. Н.* Исповедный и метрический учет в имперской России [Электронный ресурс] / Б. Н. Миронов. – Режим доступа : <http://bmironov.spb.ru/sochist.php?mm=2&lm=1&lc=art10>.
22. Мнение покойного Платона, архиепископа Костромского, о предложениях Комиссии для всестороннего обсуждения и разработки Высочайше утверждённых 16 августа 1884 года предначертаний Особого временного комитета по делам о раскольниках // Странник. – 1894. Февраль.

23. *Молзинский В. В.* Очерки русской дореволюционной историографии старообрядчества / В. В. Молзинский. – СПб., 2001.
24. *Надеждин Н. И.* План «Полного собрания сведений относящихся к расколам и раскольникам» / Н. И. Надеждин // Братское слово. – 1876. – Кн. 1.
25. *Павел (Леднев), игумен.* О числе раскольников в Российской империи / Павел (Леднев) // Братское слово. – 1876. – Кн. 3.
26. *Покровский Н. Н.* Пути изучения истории старообрядчества российскими исследователями / Н. Н. Покровский // Археографический ежегодник за 1998 г. – М. 1999.
27. Предписание министра внутренних дел генерал-адъютанта Бибикова статскому советнику Синицыну // Сборник правительственных сведений о раскольниках / сост. В. Кельсиевы. – Лондон, 1862. – Вып. 4.
28. *Преображенский И. Е.* Отечественная церковь по статистическим данным всеподданнейших отчетов с 1840–41 по 1890–91 годы / И. Е. Преображенский. – СПб., 1895.
29. *Пругавин А. С.* Два или же двадцать миллионов? / А. С. Пругавин // Старообрядчество во второй половине XIX в. : Очерки из новейшей истории раскола. – М., 1904.
30. *Пушкарев С. Г.* Историография старообрядчества / С. Г. Пушкарев // Журнал Московской Патриархии. – 1998. – № 5-7.
31. Статистические таблицы Российской империи, издаваемые по распоряжению МВД Центральным статистическим комитетом / ред. А. Б. фон Бушен. Вып. II. Наличное население империи за 1858 г. – СПб., 1863.
32. *Сухомлинов Н. Н.* Старообрядческий миф в русской культуре «серебряного века» / Н. Н. Сухомлинов // Старообрядничество Украины та Росії: минуле та сучасне. – К, 2004.
33. *Шахов М. О.* К проблеме содержания понятия «старообрядчество» [Электронный ресурс] / М. О. Шахов. – Режим доступа : <http://samstar-blblbio.ucoz.ru/publ/146-1-0-1032>.
34. *Эткинд А.* Хлыст (Секты, литература и революция) / А. Эткинд. – М., 1998.

35. Юзов И. И. Русские диссиденты: староверы и духовные христиане / И. И. Юзов. – СПб., 1881.
36. Darrow D. Census as a technology of empire / D. Darrow // *Ab Imperio*. – 2002. – № 4.
37. Paert I. “Two or twenty million?” The languages of official statistics and religious dissent in imperial Russia / I. Paert // *Ab Imperio*. – 2006. – № 3.

УДК 930 (410+73) «19»:323.3.-058.12(410) «1837/1901»

Крючкова Н. Д.

***ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ОБРАЗА ЖИЗНИ
НОВОЙ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ
ВИКТОРИАНСКОЙ АНГЛИИ В ИСТОРИОГРАФИИ
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX В.***

Резюме: Стаття посвящена изучению образа жизни викторианской элиты в процессе трансформации ее социального состава. В статье приводятся различные трактовки проблемы социального состава элиты, культурного влияния групп, формирующих новый высший класс, дается общая характеристика исследований, посвященных различным аспектам образа жизни высшего общества Британии.

Ключевые слова: викторианское общество, стиль жизни элиты, англо-американская историография.

Крючкова Н. Д. Проблеми вивчення способу життя нової соціально-політичної еліти вікторіанської Англії в історіографії другої половини ХХ ст.

Резюме: Стаття присвячена вивченню способу життя вікторіанської еліти в процесі трансформації її соціального складу. В статті наводяться різні трактування проблеми соціального складу еліти, культурного впливу груп, які формували новий вищий клас, надається загальна характеристика досліджень, присвячених різним аспектам способу життя вищого суспільства Британії.

Ключові слова: вікторіанське суспільство, спосіб життя еліти, англо-американська історіографія.

Kryuchkova N. D. The problems of studying the lifestyle of the new social and political elite of Victorian England in historiography in the second half of the XX-th century

Summary: The article is devoted to the study of Victorian elite lifestyle in the process of transformation of its social composition. This article describes various interpretations of the social elite, cultural influence of the groups that form the new upper class, provides an overview of studies on various aspects of the way of life of high society in Britain.

Keywords: Victorian society, elite lifestyle, British and American historiography.

Викторианская эпоха – один из самых значимых и удивительных по наполненности событиями периодов британской истории. Она явилась переходной стадией, по завершении которой Великобритания из страны с массой полуфеодальных пережитков превратилась в развитое индустриальное демократическое государство. Одним из аспектов трансформации стало формирование в стране новой социально-политической элиты, включавшей в себя аристократию и высшие слои среднего класса. Существовали различные механизмы интеграции элитарных групп, но все они могли быть действенными только при соблюдении определенного стиля жизни, принятого в высшем обществе. Стиль жизни маркировал социальное положение, его нормы определяли и социальную повседневность, и частную жизнь элиты.

Проблема взаимовлияния образа жизни на трансформации викторианского элитарного общества чрезвычайно интересная, но, на удивление, мало исследованная в историографии не только российской, но и зарубежной. В то же время существует большое число работ, в которых, так или иначе, затрагиваются различные аспекты проблемы. Один из таких аспектов – соотношение сил и влияния аристократии и среднего класса в XIX в. – долгое время вызывал споры и неоднозначные

оценки ученых, анализирующих трансформацию британской социальной системы. Стронники сформировавшейся в конце XIX в. – первой половине XX в. либеральной концепции истории страны фокусировали внимание лишь на одной стороне медали – на укреплении экономической базы и социально-политического влияния среднего класса. Они рассматривали викторианскую эпоху как «эру среднего класса», а англичан – как «нацию среднего класса». Ч. Петри называл средний класс главной характерной чертой викторианской сцены [40]. Такого же взгляда придерживались К. Кларк и Р. Грей [15; 16; 24].

Эта точка зрения преобладала в британской и американской историографии до 1960-х гг. Позже многие исследователи стали обращать внимание на другую сторону социально-политического развития – необыкновенно прочное положение аристократии в обществе. Одним из первых ревизионистов стал Ф. Томпсон, работа которого «Английское земельное общество в XIX в.», написанная еще в 1963 г., и по сей день остается самым авторитетным трудом по истории викторианской аристократии. Цель его книги – выяснить, «как социальный порядок, основанный на земельных поместьях, продолжал существовать во времена, когда изначальное превосходство земельных классов в обладании материальными ресурсами испарилось» [50, с. 2]. В решении этой проблемы он уделяет главное внимание эволюции самого аграрного общества, взаимодействию землевладельцев с другими социальными силами. Ф. Томпсон является одним из немногих исследователей, которые подробно останавливались на проблеме интеграции элитарных групп. В то же время Ф. Томпсон не преувеличивал значение «земельного порядка» в Англии XIX в. Он утверждал, что в стране существовало две социальные системы – сельская, основанная на землевладении, и индустриальная, городская [51]. Эту же мысль высказывал и либеральный историк Дж. Тревельян [2].

По мнению У. Арнштейна, Д. Кеннедина, Н. Гэша, Дж. Мингея, век неоспоримого превосходства аристократии

продолжался до середины 1870-х – начала 1880-х гг. [5; 13; 21; 32]. Д. Ливен и Д. Спринг в компаративном анализе европейских аристократий показывают могущество британской аристократии не только в стране, но и в общеевропейском масштабе [1; 46].

Характерно, что вопросы социального доминирования в работах многих историков напрямую связываются с вопросами культурного влияния классов. Важным аргументом сторонников традиционного взгляда на социально-политическое развитие страны было утверждение о том, что средний класс стал лидером, благодаря тому, что смог сделать свои ценности ценностями национальными. Например, Г. Перкин доказывает, что среднему классу в XIX в. удалось выиграть первую битву за контроль над распространенной системой морали, вторую битву за контроль над образованием и общественным мнением и третью – за контроль над законодательством и административной системой. Причем именно победа в первых двух, по его мнению, обеспечивала ведущее положение среднего класса в викторианском обществе, и, таким образом, «предпринимательский класс управлял ... посредством власти своего идеала мнимым правящим классом – земельной аристократией» [38, с. 270].

А. Бриггс, У. Хогтон, М. Прэз также видят в викторианстве образ мыслей и чувств среднего класса, характерных для Англии в те годы, когда социальное влияние среднего класса стало решающим [10; 11; 12; 26; 41]. Дж. Янг, анализируя викторианскую культуру, обращает внимание, главным образом, на идеалы среднего класса. Но он исходит из того, что силу культуры можно понять, лишь исследуя то новое, что возникает в ней, и хотя автор не останавливается на традициях и устоях, он признает их существование в викторианском обществе [56].

Ревизионисты, напротив, подчеркивали неубывающее значение аристократических ценностей. Многие исследователи обращали внимание на распространение аристократических идеалов и аристократического образа жизни в других

социальных группах, наблюдающееся с середины XIX в. Об этом писали М. Уинер, исследующий культурные предпосылки экономического отставания Великобритании в конце XIX – начале XX вв., и специалист по экономической истории С. Чепмен. Впрочем, они не абсолютизируют значение доиндустриальных ценностей. Так С. Чепмен отмечает, что, несмотря на изменение ценностных ориентиров значительной части коммерсантов, они все же были мультикультурной группой, а М. Уинер говорит о том, что наряду с «аристократизацией» буржуазии имело место и «обуржуазивание» аристократии [14; 55].

М. Морган, исследуя социальные и профессиональные поведенческие идеалы индустриального общества, выражает убеждение не только в тенденции к культурной интеграции в XIX в., но и оспаривает предположение о том, что ценности аристократии и среднего класса были четко отделены друг от друга. Она говорит, что «как культура среднего класса, так и культура аристократии состояли из комплексов противоречащих ценностей» [35, с. 6].

Некоторые исследователи, например М. Джироуард и Х. Тингстен, не вникая в сложности формирования викторианской системы ценностей, просто рассматривают ее доминанты и влияние, которое она оказывала на жизнь англичан в XIX в. [23; 52]. Для других историков предметом специального анализа стало расхождение викторианских идеалов и практики. При этом традиционно большое внимание уделялось проблемам секса, о которых писали У. С. Джонсон, М. Мэйсон [28; 31], и проблемам религиозности, которые исследовали Дж. Харт, Дж. Р. Мур, Ф. М. Тернер [25; 34; 49]. Религиозность как основа викторианской системы ценностей рассматривается в работах Л. Биллингтон, П. Гея, П. С. Круппа [9; 22; 29].

Ряд исследователей анализирует ценности викторианства в различных типах дискурса. С. Строубридж – в научном

[48], У. Стэффорд – в публицистическом [47], Дж. Беллами и В. Каннингем – в литературном [8; 19]. Некоторые останавливаются на невербальных формах коммуникации: А. МакЛорин – на произведениях викторианского искусства [30], П. Андерсон – на иллюстрациях в периодической печати [4], Р. Митчелл – на иллюстрациях к историческим сочинениям, изданным в XIX в. [33]. Ф. Хаггетт в качестве источника использовал в своих исследованиях карикатуры юмористического журнала «Панч» [27].

В зарубежной историографии существует немало исследований, в которых нашли отражение отдельные аспекты образа жизни и повседневности высшего общества. В работах Р. Д. Олтик и Дж. Перкин затрагивается проблема взаимоотношения полов в семье и обществе [3; 39]. Дж. Тош в анализе семейных взаимоотношений переключает внимание на мужской опыт семейной жизни, подрывая представление о том, что частное пространство было исключительно женской сферой, и показывая, насколько значимую роль играла семья в жизни мужчин [53]. Исследование К. Д. Рейнолдс, посвященное участию аристократок в политической жизни, содержит материал об образе жизни и статусе аристократок [42]. Л. Давыдова в работе «Семья в Британии» исследует эволюцию семейной жизни англичан. Характерно, что для периода с 1750 по 1850 гг. в качестве объектов она выделяет три социальные группы – аристократию, джентри и средний класс, тогда как для периода с 1850 по 1950 гг. – высший и средний классы [20].

Многое о культурных представлениях викторианской эпохи можно почерпнуть в работах по проблемам досугового пространства викторианцев. Х. Каннингем в исследовании «Досуг в годы Промышленной революции» анализирует средневикторианскую идеологию досуга, социальные функции досуга как механизма объединения социальных групп и инструмента социального контроля. Главным образом, он затрагивает спортивные формы досуга и практически не

останавливается на других видах отдыха, как не рассматривает и различий в досуговой культуре отдельных социальных групп [18]. Этим вопросам посвящена другая его работа «Досуг и культура», где также исследуется соотношение личного выбора и приверженности обычаям, свободы и ограничений в досуге [17].

П. Бейли изучает проблемы отдыха и работы в идеологии средних классов, формы отдыха и развлечений, популярные среди этих классов, и анализирует их влияние на способы проведения свободного времени среди городских рабочих. Исследователь высказывает убеждение, что развиваться досуговая культура среднего класса начинает только со средневикторианского периода [6]. Дж. Пембл рассматривает путешествия викторианцев, а Дж. Волвин – отдых детей из разных социальных групп [37; 54].

Социальная и имущественная стратификация британского общества XIX в. представлена в статистических исследованиях Дж. Бэнкса, У. Д. Рубинштейна [7; 44; 45], а также в социологических исследованиях Р. С. Нила и Дж. Рейнора [36; 43]. В последних, кроме этого, затрагиваются вопросы идеологии и самосознания различных социальных групп.

В целом, можно отметить, что британские и американские исследователи немало сделали для расширения наших представлений о структурных особенностях викторианского общества, ментальных установках и социальных нормах высших слоев, частной жизни аристократии и среднего класса. Однако взаимовлияние образа жизни и трансформации высшего общества в викторианской Англии не рассматривалось как отдельная проблема. Специального комплексного анализа образа жизни британской элиты также не удалось обнаружить. В основном исследования либо очень широки и охватывают всю культуру британского общества, в том числе и высшие слои населения, либо концентрируются на отдельных узких проблемах повседневной жизни. Исследований, посвященных интеграции элитарных групп, крайне мало. Чаще всего в них

рассматривается XIX век в целом и не акцентируется внимание на тех достаточно серьезных отличиях, которые наблюдались в разные временные отрезки викторианской эпохи.

1. *Ливен Д.* Аристократия в Европе, 1815–1914 / Д. Ливен. – СПб., 2000.
2. *Тревелиян Дж. М.* История Англии от Чосера до королевы Виктории / Дж. М. Тревелиян. – Смоленск, 2001.
3. *Altick R. D.* Victorian People and Ideas / R. D. Altick. – L., 1974.
4. *Anderson P.* The Printed Image and the Transformation of Popular Culture, 1790–1860 / P. Anderson. – Oxford, 1991.
5. *Arnstein W. L.* The Survival of the Victorian Aristocracy / W. L. Arnstein // The Rich, the Well Born, and the Powerful. Elites and the Upper Classes in History. – Urbana ; Chicago ; L., 1973.
6. *Bailey P.* Leisure and Class in Victorian England. Rational Recreation and the Contest for Control, 1830–1885 / P. Bailey. – L. ; Toronto, 1978.
7. *Banks J. A.* The Social Structure of XIX-th century England as seen through the Census / J. A. Banks // The Census and Social Structure. An Interpretative Guide to XIX-th century Censuses for England and Wales. – L., 1978.
8. *Bellamy J.* Barriers of silence; women in Victorian fiction / J. Bellamy // In Search of Victorian Values. – Manchester ; N.Y., 1988.
9. *Billington L.* Revivalism and Popular Religion / L. Billington // In Search of Victorian Values. – Manchester ; N.Y., 1988.
10. *Briggs A.* The Age of Improvement, 1783–1867 / A. Briggs. – L.; N.Y., 1979.
11. *Briggs A.* Victorian People. Some Reassessments of People, Institutions, Ideas and Events, 1851-1867 / A. Briggs. – L., 1954.
12. *Briggs A.* Victorian Values / A. Briggs // In Search of Victorian Values. – Manchester ; N.Y., 1988.
13. *Cannadine D.* The Decline and Fall of the British Aristocracy / D. Cannadine. – L. ; Basingstoke-Oxford, 1996.

14. *Chapman S.* Merchant Enterprise in Britain from the Industrial Revolution to World War I / S. Chapman. – Cambridge ; N.Y. ; Port Chester ; Melbourne; Sydney.
15. *Clark K.* An Expanding Society Britain, 1830–1900 / K. Clark. – Melbourne, 1967.
16. *Clark K.* The Making of Victorian England / K. Clark. – L., 1977.
17. *Cunningham H.* Leisure and Culture / H. Cunningham // The Cambridge Social History of Britain, 1750–1950. – Cambridge ; N.Y. ; Melbourne, 1990. – Vol. 1.
18. *Cunningham H.* Leisure in the Industrial Revolution, 1780–1880 / H. Cunningham. – L., 1980.
19. *Cunningham V.* Goodness and Goods: Victorian Literature and Values for the Middle Class Reader / V. Cunningham // Victorian Values. – Oxford, 1992.
20. *Davidoff L.* The Family in Britain / L. Davidoff // The Cambridge Social History of Britain, 1750–1950. – Cambridge ; N.Y. ; Melbourne, 1990. – Vol. 1.
21. *Gash N.* Aristocracy and People: Britain 1815–1865 / N. Gash. – Cambridge (Massachusetts), 1979.
22. *Gay P.* The manliness of Christ / P. Gay // Religion and irreligion in Victorian Society. – L. ; N.Y., 1992.
23. *Girouard M.* Victorian Values and the Upper Classes / M. Girouard // Victorian Values. – Oxford, 1992.
24. *Gray R.* Class Hegemony in Victorian Britain / R. Gray // Class, Hegemony and Party. – L., 1977.
25. *Hart J.* Religion and Social Control in the Mid-Nineteen century / J. Hart // Social Control in XIX-th century Britain. – L., 1977.
26. *Houghton W. E.* The Victorian Frame of Mind, 1830–1870 / W. E. Houghton. – New Haven ; L., 1957.
27. *Huggett F. E.* Victorian England as seen by Punch / F. E. Huggett. – L., 1978.
28. *Johnson W. S.* Living in Sin: the Victorian Sexual Revolution / W. S. Johnson. – Chicago, 1979.
29. *Kruppa P. S.* “More Sweet and Liquid than any other”: Victorian Images of Mary Magdalene / P. S. Kruppa // Religion and irreligion in Victorian Society. – L. ; N.Y., 1992.

30. *McLaurin A.* Reworking "Work" in Some Victorian Writing and Visual Art / A. McLaurin // In Search of Victorian Values. – Manchester ; N.Y., 1988.
31. *Mason M.* The Making of Victorian Sexuality / M. Mason. – Oxford ; N.Y., 1994.
32. *Mingay G. E.* Rural Life in Victorian England / G. E. Mingay. – L., 1976.
33. *Mitchell R.* Picturing the Past: English History in Text and Images, 1830–1870 / R. Mitchell. – Oxford, 2000.
34. *Moore J. R.* Theodicy and Society: The Crisis of the Intelligentsia / J. R. Moore // Victorian Faith in Crisis. – L., 1990.
35. *Morgan M.* Manners, Morals and Class in England, 1774–1858 / M. Morgan. – N. Y., 1994.
36. *Neale R. S.* Class and Ideology in the XIX-th century / R. S. Neale. – L. ; Boston, 1972.
37. *Pemble J.* The Mediterranean Passion. Victorians and Edwardians in the South / J. Pemble. – Oxford, 1987.
38. *Perkin H.* The Origins of Modern English Society, 1780–1880 / H. Perkin. – L., 1978.
39. *Perkin J.* Women and Marriage in 19-th century England / J. Perkin. – L., 1989.
40. *Petrie Ch.* The Victorians / Ch. Petrie. – L., 1961.
41. *Praz M.* The Victorian Mood: a Reappraisal / M. Praz // Background to Victorian Literature. – San Francisco, 1967.
42. *Reynolds K. D.* Aristocratic Women and Political Society in Victorian Britain / K. D. Reynolds. – Oxford, 1998.
43. *Raynor J.* The Middle Class / J. Raynor. – L., 1969.
44. *Rubinstein W. D.* Elites and the Wealthy in Modern British History. Essays in Social and Economic History / W. D. Rubinstein. – Sussex ; N.Y., 1987.
45. *Rubinstein W. D.* The Victorian Middle Classes: Wealth, Occupation, and Geography / W. D. Rubinstein // Essays in Social History. – Oxford, 1986. – Vol. 2.

46. *Spring D. Landed Elites Compared / D. Spring // European Landed Elites in the XIX-th century. – Baltimore ; L., 1977.*
47. *Stafford W. John Stuart Mill: critic of Victorian Values? / W. Stafford // In Search of Victorian Values. – Manchester ; N.Y., 1988.*
48. *Strawbridge S. Darwin and Victorian Social Values / S. Strawbridge // In Search of Victorian Values. – Manchester ; N.Y., 1988.*
49. *Terner M. The Victorian Crisis of Faith and the Faith That was Lost / M. Terner // Victorian Faith in Crisis. – L., 1990.*
50. *Thompson F. M. L. English Landed Society in the XIX-th century / F. M. L. Thompson. – L. ; Toronto, 1963.*
51. *Thompson F. M. L. Town and City / F. M. L. Thompson // The Cambridge Social History of Britain, 1750–1950. – Cambridge ; N.Y. ; Melbourne, 1990. – Vol. 1.*
52. *Tingsten H. Victoria and the Victorians / H. Tingsten. – L., 1972.*
53. *Tosh J. A Man's Place. Masculinity and the Middle-Class Home in Victorian England / J. Tosh. – New Haven ; L., 1999.*
54. *Walvin J. Children's Pleasures / J. Walvin // Leisure in Britain, 1780–1939. – Manchester, 1983.*
55. *Wiener M. J. English Culture and the Decline of the Industrial Spirit, 1850–1980 / M. J. Wiener. – Cambridge, 1981.*
56. *Young G. M. Victorian Essays / G. M. Young. – L., 1962.*

УДК

Р. Г. Любавський

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ РОБІТНИКІВ ХАРКОВА 1920-1930-х рр.: ПРОБЛЕМИ ІСТОРИОГРАФІЇ

Резюме: У статті досліджується історіографія повсякденного життя робітників Харкова в 1920–1930-ті рр. Робиться висновок про те що, в радянську добу дослідники ідеалізували умови життя пролетарів. На думку сучасних науковців, у порівнянні із початком ХХ століття якісних змін у повсякденному житті працівників не відбулося.

Ключові слова: «новий побут», історія повсякденності, робітники.

Любавский Р. Г. Повседневная жизнь рабочих Харькова в 1920-1930-е гг.: проблемы историографии

Резюме: В статье исследуется историография повседневной жизни рабочих Харькова в 1920-1930-е гг. Делается вывод о том, что в советскую эпоху исследователи идеализировали условия жизни пролетариата. По мнению современных ученых, по сравнению с началом ХХ века качественных изменений в повседневной жизни рабочих не произошло.

Ключевые слова: «новый быт», история повседневности, рабочие.

Lubavsky R. G. Everyday life of Kharkiv workers in the 1920-1930-ies: problems of historiography

Summary: This paper deals with the historiography of Kharkiv workers' everyday life in the 1920–1930-ies. The conclusion is that in the Soviet era researchers idealized living conditions of the proletariat. According to modern scholars, as compared with the

beginning of the twentieth century, no qualitative changes in the everyday life of workers have occurred.

Keywords: «new life», the history of everyday life, workers.

Історія повсякденного життя сьогодні є одним із популярних напрямків досліджень в українській історіографії. Вона вийшла з тіні «великої» історії, стала самодостатньою. При цьому, як зауважила О. Коляструк, «історія повсякденності не є винайденням сучасності», оскільки окремі її сюжети вивчалися раніше, хоча дослідники ставили завдання в межах інших теоретико-методологічних концепцій [24, с. 6]. Дослідження певних аспектів побуту робітників Харкова розпочалося ще у 1920-ті рр. і пройшло декілька етапів.

Протягом 1920-х рр. у радянській періодиці жваво обговорювалися проблеми перевиховання суспільства на нових, соціалістичних засадах, ставилися питання про ознаки «нового» побуту пролетарів. В умовах економічної кризи та післявоєнної розрухи тема матеріального добробуту населення була вельми актуальною. Дослідники вивчали історію життя пролетаріату з класових позицій, зосереджувалися на показі позитивних змін у побуті пролетарів. Тому не дивно, що в центрі уваги науковців опинилися бюджет працівників та його баланс. У статистико-економічних журналах друкувалося чимало наукових розвідок, присвячених матеріальному становищу працівників промислово розвинутих регіонів країни. Так, Г. Полляк порівнявши прибутки робітників у довоєнні роки й на початку 1920-х років дійшов висновку, що в роки НЕПу зміни суспільно-політичного ладу в державі спричинили формування «нового бюджету» робітничої родини, характерними рисами якого було зменшення витрат на оренду житла та алкогольні напої [35, с. 7]. Вельми показовою є стаття Е. Кабо, присвячена проблемам харчування робітників, в якій автор доводив, що в 1922–1924 рр. люди не дотримувалися церковного посту [20, с. 15]. У першій половині 1920-х рр. з'явилися окремі статті, автори яких вважали, що в роки НЕПу рівень життя пролетарів

не змінився. Варто виділити розвідки І. Дубинської, яка вивчала бюджет харківських трудівників, зокрема різницю між реальною та номінальною заробітною платою, роль приробітків у формуванні бюджету [9, с. 50–63; 10, с. 18–22; 11, с. 32–40; 12, с. 59–75]. За висновками дослідниці, рівень життя трудівників у 1920 р. не можна визнати нормальним [9, с. 59], а в 1925 р. лише незначна частка працівників мала збалансований бюджет [12, с. 75]. Хоча дослідниця не визначилася із тим, який бюджет вважати нормальним, втім, як «зразковий» описала той, який повністю формувався із заробітної плати. Ще однією темою, яку протягом 1920–1950-х рр. розробляли науковці, був розвиток міської інфраструктури. Дослідники звертали увагу і на гострі проблеми. Це відображають розвідки Г. Георгієвського, К. Черткова, Я. Местецького. Автори розглянули проблему житлової кризи в містах та запропонували різні варіанти її вирішення, проте були солідарні в тому, що умови життя робітників були гіршими, ніж умови інших верств населення [5, с. 18–17; 28, с. 21–24; 43, с. 9–11].

На межі 1920–1930-х рр. окремі аспекти побуту працівників були розкриті в монографічних виданнях [21; 44; 39]. Так, І. З. Коваленко сконцентрувала увагу на вивченні робітничого житла на околицях Харкова. Авторка проаналізувала розмір домоволодінь, кількість мешканців у квартирі або будинку, матеріал, із якого побудовано житло, наявність кухні в помешканні тощо. Дослідниця вивчала умови життя пролетарів у контексті розвитку міської інфраструктури, тому природно, що вона дійшла висновку, що «з організаційного боку будівництво на околицях не можна вважати вигідним», оскільки робітники зводили чимало господарських споруд (сарайів, льохів тощо), які «обліплювали їхні невеличкі будиночки немов гриби» [21, с. 59, 61].

Протягом 1930-х рр. спеціальних досліджень матеріального рівня життя робітників майже не проводилося, науковці віддавали перевагу вивченню проблем розвитку промисловості. Праці з історії фабрик і заводів, що виходили в УСРР у 1930-ті рр., – це

були здебільшого брошури, написані журналістами центральних видань або заводських багатотиражок. Автори усіляко намагалися показати позитивні зміни, які відбулися в галузі організації виробництва (автоматизація виробничих процесів, зменшення кількості випадків травматизму тощо) [15, с. 52; 26, с. 62]. Втім, у цей час були написані роботи, автори яких робили висновки, що дії адміністрації підприємств під час створення інфраструктури часто були помилковими. На думку І. Н. Балтузевича, керівництво Харківського тракторного заводу для того, щоб зекономити кошти, будувало для робітників бараки легкого типу: без тамбурів, з тонкими стінами, які були не придатні до експлуатації взимку. Внаслідок цього їх доводилося перебудовувати, що потребувало додаткового фінансування [1, с. 22, 33]. Можна зустріти розвідки, в яких амплітуда оцінок окремих складових умов життя працівників значно коливалася. Показовою є праця В. Вольського та Б. Борфіна, яка присвячена Харківському тракторному заводу. Дослідники робили висновок, що харчування та медичне забезпечення пролетарів було організовано на найвищому рівні, в той же час відзначали, що в бараках проживало людей вдвічі більше від норми, а на виробничих ділянках не вистачало баків із питною водою [4, с. 70, 76].

Таким чином, у 1920–1950-х рр. науковці намагалися передовсім продемонструвати позитивні зміни, які після встановлення радянської влади відбулися зі структурами повсякденного життя пролетарів (житлові умови та матеріальне становище). Дослідники здебільшого робили висновки про якісні зрушення в житті працівників, хоча відзначали, що радянській владі так і не вдалося розв'язати більшість побутових проблем.

Новий етап досліджень позначився у 1960–1980-ті рр. У цей час у радянській історіографії побуту пролетарів, з'явилась низка праць із історії фабрик і заводів, а також історії робітничого класу. Поштовхом до таких досліджень стала постанова ЦК КПРС «Про книги з історії фабрик та заводів» (21 жовтня 1959 р.). Протягом 1960–1970-х рр. вийшло багато

праць, у тому числі й присвячених історії харківських заводів. Їх авторами були професійні історики, які збрали, опрацювали та ввели до наукового обігу значний масив джерел: діловодну документацію підприємств, заводську періодику, джерела особового походження. Науковці ставили завдання висвітлити переваги радянської промисловості та організації праці над капіталістичною, підкреслити провідну роль партії в поліпшенні побутових умов працівників. Тому на сторінках праць з історії заводів годі й шукати різноманіття оцінок умов життя та праці пролетарів. Науковці робили одностайний висновок, що протягом 1920–1930-х рр. державна система соціального забезпечення робітників була майже досконалою, а побут пролетарів вже вдалося організувати за новим, соціалістичним зразком. На думку вчених, про це свідчили проведення в заводських клубах октябрин, організація театральних вистав та кінопоказів, відкриття значної кількості заводських, бібліотек, спортивних гуртків тощо [6, с. 29, 35, 69; 32, с. 29, 48, 60; 33, с. 78]. Втім, на початку 1980-х рр. у нарисах з історії підприємств можна побачити перші ознаки відходу від необґрунтованих однобічних оцінок. Пролунали висновки про те, що побут робітників був невлаштований: не вистачало печей для обігріву житлових приміщень, ліжок, матраців, спецодягу [36, с. 17; 37, с. 8].

У 1960-ті рр. тема побуту пролетарів зазвучала і в контексті вивчення історії робітничого класу УРСР у роки перших п'ятирічок. У цей час вийшло декілька ґрунтовних праць, присвячених історії українського робітничого класу в роки НЕПу та індустріалізації [7; 8; 13]. Дослідники робили спроби узагальнити історію пролетаріату, до поля їхнього зору вперше потрапили такі аспекти повсякденного життя, які в історіографії раніше не вивчалися (соціальне страхування, охорона здоров'я працівників, безробіття). Проте зроблені в цей час висновки не виходили за межі ідеологічних схем, а характерною рисою праць, як відзначила В. Ф. Колесник, була «фетишизація керівної ролі партії» [23, с. 77]. Дослідники одностайно стверджували,

що умови життя та праці робітників протягом 1920–1930-х рр. змінилися на краще завдяки вдалій соціальної політиці більшовиків. На думку істориків, велику роль у цьому відіграли такі заходи радянської влади, як переселення працівників із міських околиць до квартир «буржуазії», розташованих у центрі міста, будівництво нових «соціалістичних» міст, боротьба з безробіттям, підвищення заробітної плати низькооплачуваних працівників тощо [7, с. 254, 257, 273–274; 8, с. 51, 56, 61; 13, с. 114–115]. У 1980-ті рр. з'явилися багатотомні праці з історії робітничого класу СРСР. Їх автори надавали певні уніфіковані оцінки, стверджували, що протягом 1920–1930-х рр. у пролетарів сформувався новий комуністичний світогляд [19, с. 105–106].

Отже, у 1960–1980-ті рр. дослідники, які вивчали ключові проблеми історії робочого класу й промисловості, робили висновок, що протягом 1920–1930-х років з побуту пролетарів були викоренені всі ознаки «старого» життя.

Сьогодні українські історики почали звільнюватися від догматичних канонів радянської методології та орієнтуватися на праці американських та західноєвропейської науковців, які демонструють різні підходи до вивчення повсякденного життя, в тому числі на матеріалі з історії СРСР. Так, за висновками Ш. Фіцпатрік повсякденне життя радянського суспільства 1920–1930-х рр. можна охарактеризувати, як життя в екстраординарних, надзвичайних умовах [42]. Такі оцінки є важливими для українських науковців, що вивчають проблеми українського суспільства в роки НЕПу й індустріалізації. Варто виділити роботу Ш. Плаггенборга, присвячену культурній історії радянського суспільства [34]. За висновками дослідника, радянська влада не мала єдиного чіткого плану/проекту створення соціалістичного суспільства та виховання нової людини [34, с. 322, 326]. Цю тезу розвинув Р. Мальте, який показав, що СРСР був не тільки пропагандистською державою, а й «інсценуючою диктатурою» [38, с. 7]. Ці висновки мають важливе значення для вивчення повсякденного життя робітників в Україні, оскільки реконструюють механізм комунікації між державою та суспільством.

Відзначимо праці російських авторів, які використовують методи інших гуманітарних наук, зокрема соціології. Вони розширюють тематику історії повсякденності, межі щоденного життя радянського соціуму. Так, І. Орлов сконцентрував увагу на таких проблемах, як родинні відносини, відпочинок, сервіс у СРСР тощо [31]. Н. Лебіна як концептуальну основу дослідження повсякденного життя городян 1920–1930-ті рр. використала дихотомію норми та відхилення. Дослідниця продемонструвала, як практики, що на початку ХХ ст. вважались нормальними, після революції 1917 р. змінювали свій статус, ставали маргінальними (релігійні свята, проживання в індивідуальному помешканні тощо) [27].

В останні роки вітчизняна академічна спільнота намагається відповідати на виклики світової історіографії, ініціює обговорення проблем історії повсякденності та обмін досвідом із західноєвропейськими колегами. У 2003 р. у Харкові відбулася конференція, в якій взяли участь українські та німецькі дослідники, які зосередили увагу на проблемах повсякденного життя людей і зробили декілька цікавих спостережень. Наприклад, Ю. Обертрайс дійшла висновку, що за лаштунками державних та соціальних структур «маленькі люди» живуть своїм власним життям, ігнорують суспільно-політичні ініціативи влади, проводять власну політику «знизу» [14, с. 233]. Заслужують на увагу конференції, які відбулися в 2010 р. у Харкові [16] та Переяславі-Хмельницькому [17]. Учасники цих наукових форумів порушили питання про використання міждисциплінарних підходів при вивченні повсякденності, а також поставили за мету вивчити тактики повсякденного спротиву населення політичному режимові та щоденне життя тих суспільних верств, які в радянському соціумі вважались маргінальними (священики, непмани тощо). На міжнародній конференції з історії сталінізму (Москва, 2008 р.), в якій взяли участь і українські науковці, одна з секцій була присвячена проблемам соціокультурного життя людей в умовах диктатури.

Розглядалися проблеми меж приватного життя, впливу радянської пропаганди на масову свідомість, практики дозвілля тощо [18]. Сьогодні у вітчизняній науковій періодиці можна знайти чимало розвідок, в яких досліджуються такі аспекти повсякденного життя українських пролетарів у 1920–1930-ті рр., як харчування, житлові умови, медичне забезпечення тощо [22, с. 293–302; 29, с. 229–277; 40, с. 197–203]. Варто відзначити, що сьогодні наукові часописи частіше присвячують таким проблемам спеціальні випуски [3; 25]. Окремо слід сказати про серію колективних монографій «3 історії повсякденного життя в Україні», започатковану Інститутом історії України НАН України. На сьогодні вийшло друком два видання з історії повсякденного життя радянського суспільства в 1920–1930-ті рр. [30; 41].

Серед монографічних видань відзначимо роботу М. Борисенка, в якій розкривається проблема взаємозв'язку, трансформації умов життя городян в умовах урбанізації міського середовища в 1920–1930-ті рр. Використовуючи сучасні наукові підходи, дослідник спростовує твердження радянської історіографії про поліпшення умов життя міського населення в роки НЕПу та індустріалізації [2, с. 121, 285].

В умовах, коли вітчизняні науковці колонізують простір «нових» антропологічно орієнтованих методів історичного дослідження (історія повсякденності, міркоісторія, історична антропологія, нова культурна історія тощо), зростає значення узагальнюючих теоретичних праць. У дослідженні О. Коляструк здійснена спроба дати історіографічний аналіз праць зарубіжних та вітчизняних науковців, значна увага приділена проблемам методології історії повсякденності [24].

Сучасні дослідники, опанувавши (хоча часто лише імітуючи це) нову для українського співтовариства істориків методологію, повертаються до проблем, які вивчала радянська історіографія (історія робітничого класу, фабрик та заводів). Втім, на думку Н. Шліхти, в українській пострадянській історіографії переважає спрощений погляд на історію повсякденного життя

як на побутописання [50, с. 13]. У вітчизняних працях з історії повсякденності головна увага приділена вивченню структур повсякденного життя робітників: житлових умов, соціального страхування, медичного забезпечення тощо. Сучасні науковці одностайні у висновках, що радянській владі не вдалося здійснити соціалістичну реконструкцію повсякденного життя соціуму, а рівень життя працівників погіршився. Тепер дослідники розглядають соціальні ініціативи більшовиків зазвичай як історію краху декількох ідеологічних компаній та проектів. При такому підході складно дослідити світ повсякденності радянської людини, який утворився протягом 1920–1930-х рр. на перетині традицій та інновацій.

Отже, радянські дослідники оцінювали життя робітників із класових позицій, шукали й знаходили ознаки «нового» побуту, намагалися віднайти свідчення про позитивні зміни. Дослідження певних аспектів повсякденного життя працівників Харкова в 1920–1930-ті рр. здійснювалося передусім у річищі вивчення матеріальних умов життя трудівників як складової частини історії фабрик і заводів, робітничого класу тощо. Сучасні науковці роблять висновок, що умови життя та праці робітників у 1920–1930-ті рр. не змінилися порівняно з початком ХХ ст., що внаслідок соціально-економічних змін у державі працівники перебували в постійному пошуку товарів, послуг, корисних зв'язків тощо, що соціалістичної реконструкції побуту пролетарів не відбулося, проте політика більшовиків у цій сфері призвела до симбіозу «старих» та «нових» елементів повсякденного життя. Здається, у майбутньому дослідникам слід більше уваги приділити культурним процесам, коли б повсякденне життя робітників розглядалося в контексті розвитку міської культури, прискореної урбанізації та модернізаційних процесів, а також у зв'язку із практиками конструювання нової ідентичності.

1. *Балтузевич И. Н.* Опыт и уроки строительства ХТЗ / И. Н. Балтузевич. – М. ; Л., 1932.
2. *Борисенко М. В.* Житло та побут міського населення України у 20–30-ті рр. XX ст. / М. В. Борисенко. – К., 2009.
3. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* – 2011. – № 982. Сер.: Історія. – Вип. 44.
4. *Вольський В.* Харківський тракторний завод і новий Харків / В. Вольський, Б. Борфін. – Х., 1930.
5. *Георгієвський Г.* Соціальний розподіл житлової площі та завдання житлової політики в цій галузі / Г. Георгієвський // Житлова кооперація України. – 1929. – № 3.
6. *Годы трудовых свершений: Очерк истории Харьковского моторостроительного завода «Серп и Молот».* – Х., 1975.
7. *Диденко Г. Д.* Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925) / Г. Д. Диденко. – К., 1962.
8. *Довгопол В. М.* Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.) / В. М. Довгопол. – Х., 1971.
9. *Дубинская И.* Рабочие бюджеты Харькова в феврале 1920 г. / И. Дубинская // Материалы по статистике труда на Украине. – 1920. – Вып. 1.
10. *Дубинская И.* Бюджеты харьковских рабочих в конце 1923 г. / И. Дубинская // Статистика труда на Украине. – 1924. – № 2.
11. *Дубинская И.* Бюджет семьи украинского рабочего и служащего в 1923 г. // Материалы по статистике труда на Украине. – 1924. – № 3.
12. *Дубинская И.* Бюджеты рабочих Донбасса и Харькова в 1925 г. / И. Дубинская // Статистика труда на Украине. – 1925. – № 6.
13. *Епштейн А. И.* Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928–1932 рр.) / А. И. Епштейн. – Х., 1968.
14. *Эпоха. Культуры. Люди.* (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы) : материалы международной научной конференции. Харьков, сентябрь 2003 г. – Х., 2004.
15. *Зроблено в СРСР: Завод імені Шевченка у боротьбі за економічну незалежність* / ред. М. Альхімович. – Х., 1932.

16. *Історія повсякденності: «наукова територія», методи дослідження, здобутки та перспективи в Україні: програма конференції* (Харків, 12-13 жовтня 2010 р.). – Х., 2010.
17. *«Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф.* (Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.). – Переяслав-Хмельницький, 2010.
18. *Історія сталінізму: итоги и проблемы изучения: материалы международной научной конференции.* Москва, 5-7 декабря 2008. – М., 2011.
19. *Історія советского рабочего класса: в 6 т. Т. 2: Рабочий класс – ведущая сила в строительстве социалистического общества: 1921–1937 гг.* – М., 1984.
20. Кабо Е. *Питание русского рабочего к началу 1924 года* / Е. Кабо // *Статистика труда.* – 1925. – № 4.
21. Коваленко І. З. М. *Харків. Населення, житлові умови, бюджет дрібних володінь* / І. З. Коваленко. – Х., 1926.
22. Козацька Т. *Громадське харчування робітників у 1929–1938 роках в Україні* / Т. Козацька // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* – 2004. – № 11.
23. Колесник В. Ф. *Робітничий клас України в роки перших п'ятирічок в історичній літературі другої половини 50-х – на початку 80-х років* / В. Ф. Колесник // *Український історичний журнал.* – 1991. – № 8.
24. Коляструк О. А. *Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти* / О. А. Коляструк. – Х., 2008.
25. *Краєзнавство.* – 2010. – № 3.
26. Кременецький М. А. *Велетень електроіндустрії (Харківський електромеханічний завод)* / М. А. Кременецький, А. Г. Стоянов. – Х., 1930.
27. Лебина Н. Б. *Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920–1930-е годы* / Н. Б. Лебина. – СПб., 1999.
28. Местецкий Я. *Домовое хозяйство Харькова* / Я. Местецкий // *Жилищная кооперация Украины.* – 1927. – № 17.
29. Мовчан О. М. *Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр.* / О. М. Мовчан // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* – 2007. – № 17.

30. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928) : колективна монографія / відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 2009.*
31. *Орлов И. Б. Советская повседневность. Исторический и социологический аспекты становления / И. Б. Орлов. – М., 2010.*
32. *Очерк истории Харьковского электромеханического завода. – Х., 1965.*
33. *Очерки истории харьковского завода «Красный Октябрь». – Х., 1966.*
34. *Плаггенборг Ш. Революция и культура. Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / Ш. Плаггенборг. – СПб., 2000.*
35. *Полляк Г. Бюджеты рабочих в ноябре-декабре 1924 г. / Г. Полляк // Статистика труда. – 1925. – № 2.*
36. *Родинов В. Рожденный дважды: Очерк / В. Родинов., П. Анненков. – Х., 1981.*
37. *Родионов В. Ровесник первых пятилеток / В. Родинов. – К., 1983.*
38. *Рольф М. Массовые советские праздники / М. Рольф. – М., 2009.*
39. *Сидоров. О. Індустріальному Харкову – столиці УСРР – зразкове міське господарство / О. Сидоров. – Х., 1932.*
40. *Ткаченко В. Побут будівельників Запорізького індустріального комплексу (кінець 20-х – початок 30-х років ХХ ст.) / В. Ткаченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2004. – Вип. 18.*
41. *Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя : колективна монографія / відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 2012.*
42. *Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 1930-е годы: город / Ш. Фицпатрик. – М., 2008.*
43. *Чертков К. Один із заходів боротьби із житловою кризою // Житлова кооперація України / К. Чертков. – 1929. – № 3.*
44. *Шмидт В. Рабочий класс в СССР и жилищный вопрос / В. Шмидт. – М., 1929.*
45. *Шліхта Н. Історія радянського суспільства : навч. посіб. / Н. Шліхта. – К., 2010.*

О. С. Морозова

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ
ВІДНОСИН В НОВІТНІЙ ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Резюме: У статті автор аналізує актуальні проблеми українсько-польських відносин ХХ ст., які представлені в новітній польській історіографії. Робиться висновок, що, хоча стереотипні уявлення ще й зустрічаються в історіографії, у Польщі сьогодні все більше з'являється досліджень, автори яких намагаються відійти від однобічних поглядів на українсько-польські відносини.

Ключові слова: Україна, Польща, українсько-польські відносини, історіографія.

Морозова О. С. Актуальные проблемы украинско-польских отношений в новейшей польской историографии

Резюме: В статье автор анализирует актуальные проблемы украинско-польских отношений ХХ в., представленные в новейшей польской историографии. Делается вывод о том, что, хотя стереотипные представления еще встречаются в историографии, в Польше сегодня все больше появляется исследований, авторы которых стремятся отойти от однобоких взглядов на украинско-польские отношения.

Ключевые слова: Украина, Польша, украинско-польские отношения, историография.

Morozova O. S. The actual problems of the Ukrainian-Polish relations in the modern Polish historiography

Summary: In the article the author analysed the actual problems of the Ukrainian-Polish relations of the XX -th century, which are presented in the modern Polish historiography. We can come to the conclusion, that, although the stereotype opinion still

exists in the historiography, in Poland today more researches appear whose authors aim to change stable views to English-Polish relations.

Keywords: Ukraine, Poland, Ukrainian-Polish relations, historiography.

Історія українсько-польських відносин є прикладом не тільки співробітництва, а й конфліктів між двома народами. Неузгоджені моменти спільного минулого і сьогодні є актуальними не лише для польських і українських вчених. Дискусії з цього приводу точаться між політиками та публіцистами, ці питання обговорюються на різноманітних форумах. Багато представників обох сторін переконані, що лише за умови взаємного порозуміння, вироблення спільної виваженої позиції щодо зазначених історичних подій можна сподіватись на плідне подальше співробітництво наших держав і народів.

Велику увагу українсько-польському діалогу сьогодні приділяють знані українські вчені – Л. Зашкільняк, І. Іллюшин, Я. Грицак, В. Сергійчук, Є. Сінкевич й інші, а також відомі польські історики – Г. Мотика, Я. Мокляк, Т. Ольшанський, Я.-Я. Брусський та багато інших [1].

Проблеми українсько-польських відносин та їх висвітлення в польській історіографії теж займає чільне місце в працях як українських (Л. Баженов, Т. Гриневич, І. Ярмошик тощо) [2], так і польських науковців (Г. Мотика, Є. Коко, Т. Стриек, С.-А. Кресло, Т. Стегнер та інші) [3].

Отже, мета статті – проаналізувати стан вивчення деяких актуальних проблем українсько-польських відносин ХХ ст. у новітній польській історіографії та визначити тенденції, які спостерігаються останнім часом у характері українсько-польського діалогу. Для досягнення поставленої мети автор поставив перед собою такі завдання: виділити гострі моменти українсько-польських відносин ХХ століття, які збереглися в національній пам'яті українців і поляків і стали об'єктом уваги професійних істориків; дослідити доробок сучасних польських науковців щодо вивчення новітньої історії України; оцінити

значення роботи польських вчених для дослідження актуальних проблем українсько-польських відносин.

Українсько-польське протистояння XVII ст., конфлікт кінця XIX – початку XX ст., зокрема мовне питання, волинська трагедія, пацифікація, операція «Вісла» тощо – це як раз ті моменти, що збереглися в національній пам'яті двох народів і стали темою для численних дискусій [4]. Втім, на переконання Л. Зашкільняка, «найбільший слід у свідомості насамперед поляків та українців залишили події XX ст., коли справа доходила до трагічних воєнних протистоянь 1918–1919 рр. під час боротьби за Галичину та Львів і 1943–1944 рр., позначених протиборством у західноукраїнських землях» [5]. Чимало пересічних поляків, коли йдеться про українсько-польські відносини минулих часів, змальовують образ українця-бульбівця, українця-бандерівця, який чинив різню на Волині й Східній Галичині, намагаючись знищити усіх поляків на цих землях, або, принаймні, «очистити» українські території від польських впливів [6]. Подібні оцінки та образи можна зустріти й серед українців стосовно поляків. На переконання відомого польського публіциста Т. Ольшанського джерелом цих стереотипів є ідеалізація власного народу [7].

Формування принципово нової ситуації відбувається в умовах розгортання демократичних процесів за Третьої Речі Посполитої, починаючи з 1989 року й становлення незалежної Української держави. Як в Польщі, так і в Україні збільшується кількість досліджень з українсько-польських відносин, історики почали вивчати проблеми, які перед тим замовчувалися. Велике значення мав більш вільний доступ до українських і польських архівів. Хоча усіх цих чинників не вистачило щоби зламати стереотипи й запобігти конфліктам, були створені умови для проведення ретельних наукових досліджень й узгодження поглядів та оцінок.

На думку С.-А. Кресла, після 1989 року польська історіографія мала відповідати на два питання, що дісталися у спадок з минулого: замовчування історії поляків у Західній Україні і перекручення історії української спільноти в Польщі [8]. З того часу з'явилося чимало праць, присвячених польсько-українським

стосункам, в тому числі конфліктам напередодні та в роки Другої світової війни, в повоєнний час. Вийшли друком серйозні праці щодо України ХХ ст., зокрема, Т. Ольшанського, А. Чойновського Р. Тожецького [9]. У Польщі з'явились декілька значних наукових осередків, які займаються проблемою українсько-польських відносин: у Любліні (Інститут Центрально-Східної Європи), Кракові (кафедра українознавства Ягеллонського університету, Фундація Святого Володимира), Перемишлі (Південно-Східний науковий інститут), Варшаві (кафедра українознавства Варшавського університету), Гданську тощо.

Згодом учасниками українсько-польського наукового діалогу й співпраці, у тому числі у культурній сфері, з польської сторони виступили Варшавський університет, Університет Марії Кюрі-Скłodовської у Любліні, Південно-східний науковий інститут (м. Перемишль), Ягеллонський університет (м. Краків), Інститут історії Польської Академії наук (м. Варшава), Університет імені А. Міцкевича (м. Познань), а також Вища школа управління та адміністрації (м. Замосць), Вища державна професійна школа й Вища школа міжнародних відносин і суспільної комунікації (м. Хелм) та багато інших навчальних та наукових закладів.

До сфери зацікавлень науковців, викладачів і студентів згаданих вищих навчальних закладів потрапили насамперед дискусійні питання українсько-польської історії, особливо першої половини ХХ ст. У їх вирішенні помітну роль відіграв і продовжує відігравати постійно діючий науковий семінар «Україна – Польща: важкі питання» – унікальний проект, до участі в якому, окрім науковців, залучалися і залучаються польські та українські студенти.

Козацька доба, постать Богдана Хмельницького, Галицький крайовий сейм, визвольні змагання 1918–1920 рр., лемківське питання – це далеко не повний перелік проблем, які підняті дослідниками українського походження, що є громадянами Республіки Польща (С. Степень, В. Мокрий, Я. Мокляк, С. Козак, Р. Дрозд та ін.). Здобутком семінару стало видання 10 томів серії «Польща-Україна: важкі питання», де містяться результати

дискусій польських і українських істориків щодо актуальних тем спільної історії [10].

У травні 1992 року на конференції в Кам'янці-Подільському розглядалися питання польсько-українського аграрного конфлікту у Правобережній Україні в XIX – на початку XX ст., польсько-української війни 1918–1919 рр., репресій щодо поляків в УРСР в 1930–50-ті рр., польсько-українського протистояння 1921–1939 рр. у Західній Україні, протиборства формувань Армії Крайової і ОУН-УПА у прикордонних регіонах України і Польщі в роки Другої світової війни, трагічних сторінок історії українського населення в Польщі у 1944–1947 рр. та ін. У конференції брали участь як українські (Я. Ісаєвич, Я. Дашкевич, В. Смолій, І. Дзюба та ін.) і польські вчені (В. Серчик й ін.), так і науковці західної української діаспори, історики-україністи і полоністи з США (Р. Коропецький та ін.), Англії (Г. Грабович й ін.), Франції (Д. Бовуа), Німеччини, Японії, Росії, Литви й інших країн. Результатом роботи форуму стало видання тез доповідей та збірника з розгорнутими доповідями його учасників «Польсько-українські студії» [11]. У подальші роки діалог істориків продовжився. Розв'язання гострих моментів спільного українсько-польського буття відбувалось у ході проведення різноманітних конференцій і симпозіумів як в Україні, так і Польщі. Зокрема, в Польщі наприкінці 1990-х років відбулися такі конференції: «Україна і Польща: 1000 років сусідства» (Перемишль, 1990–1999, т. 1-4), «Польсько-українські зустрічі – *Studia Ukrainica*» (Варшава, 1994), «Польща–Україна: важкі питання: українсько-польський семінар» (Варшава–Луцьк, 1996–2000, т. 1-8), «Польща і Україна після Другої світової війни» (Жешув, 1998), «Українці в новітній історії Польщі. 1918–1989» (Слупськ, 2000), тощо.

Крім того, в Україні та Польщі відбулося ряд вузько тематичних міжнародних наукових форумів істориків з болючих проблем минулого і сучасності обох країн. Привертають увагу науковий симпозіум «Українсько-польські відносини в XX ст.: державність, суспільство, культура» (Тернопіль, 1999), «Українсько-польські

відносини в Галичині у ХХ ст.» (Івано-Франківськ, 1997), «Друга світова війна і Україна» (Київ, 1996), «Волинь у Другій світовій війні та перші повоєнні роки» (Луцьк, 1995), «Проблеми переселення і депортації українського і польського населення в 1944–1953 рр.» (Львів, 1991), «Депортація українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя (1944–1947 рр.)» (Львів, 1996) та ін. [12].

На початку ХХІ століття українсько-польський діалог продовжився під час роботи конференцій, симпозіумів, круглих столів тощо. Наприклад під час II Міжнародного наукового семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 рр.» українці і поляки озвучували своє бачення актуальних проблем українсько-польських відносин. Спільна участь у конференції стимулювала виробляти загальне бачення проблеми. У конференції з польської сторони взяли участь професори А. Пачковський, Т. Стшембош, А. Скшипек, Р. Тожецький, Ч. Гжеляк, А. Айненкель та В. Філяр з Варшави, проф. А. Гіза (Щецін), доктори М. Клімецький та Г. Піскунович з Варшави, доктор Я. Кая (Люблін), доцент І. Мазур (Краків) та ін., з української – професори В. Сергійчук (Київ), Б. Заброварний та І. Кічий (Луцьк), Я. Ісаєвич, В. Трофимович та М. Швагуляк (Львів), доценти Ю. Данилюк, В. Войналович та В. Репринцев (Київ), М. Кучерепа (Луцьк) та ін. [13].

Значну роль у підведенні результатів таких зібрань відіграє журнал «Нова Україна» («New Ukraine»), що виходить у Кракові за сприяння професора Ярослава Мокляка [14], «Варшавські українознавчі записки» («Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze»), що у свій час виходили у Варшаві за сприяння проф. Стефана Козака [15], «Польсько-українські студії» («Studia Polsko-Ukraińskie») за сприяння Станіслава Стемпеня у Перемишлі [16], «Краківські Українознавчі Зошити» («Krakowskie Zeszyty Ukainoznawcze») за сприяння проф. Володимира Мокрого у Кракові [17] тощо. Опубліковані збірки матеріалів конференцій, симпозіумів, круглих столів склали справжню енциклопедію з історії українсько-польських відносин.

Якщо ж взяти до уваги тільки найболючіші проблеми, які стосуються відносин між обома народами у ХХ ст., то за останні роки в Польщі вийшло друком чимало ґрунтовних монографій, які презентують нові погляди і підходи до вивчення українсько-польських конфліктів ХХ ст. Зокрема, відзначимо праці М. Клімецького [18], Г. Лукомського, Ч. Партача й Б. Поляка [19] тощо. Про польсько-українську війну, в основному про її військовий аспект, писали М. Вжосек [20] та Е. Чубинський [21].

Значною науковою проблемою в історії українсько-польських відносин у ХХ столітті є стосунки С. Петлюри та Ю. Пілсудського. Це питання знайшло місце в роботі Я.-Я. Бруського «Петлюрівці» [22]. Деякі інші проблеми знайшли відображення в окремих монографічних дослідженнях: В. Філяра (про відносини представників польського руху Опору з ОУН–УПА) [23], Є. Місила (про операцію «Вісла») [24], В. та Є. Семашків (про Волинську трагедію) [25], Т. Ольшанського (про українсько-польський конфлікт 1943–1947 рр. у цілому) [26] тощо.

В основному праці польських істориків можна поділити на дві групи. До першої можна віднести ті, автори яких дотримуються усталеного погляду на український націоналістичний рух, у яких українсько-польські відносини періоду середини ХХ ст. зводяться до відносин ОУН–УПА з Армією Крайовою. Типовими для цієї групи є судження про зlodіяння українських націоналістичних організацій, інколи навіть йдеться про «геноцид» польського населення східних «кресів» (Г. Мазур, В. Філяр, Є. та В. Семашки та ін. [27]). До другої групи належать праці, автори яких, спираючись на документальні джерела, намагаються уникати крайніх оцінок і всебічно поглянути на проблему (роботи Г. Мотики, Т. Ольшанського, Р. Внука, Р. Тожецького та інших [28]). Зокрема, почасти у них йдеться про те, що діяльність ОУН–УПА була пов'язана з бажанням звільнити українські етнічні землі від поляків. Окрему підгрупу серед таких праць складають дослідження польських вчених українського походження (Є. Місила, Р. Дрозда, Б. Гальчака [29]), де дії українських націоналістів представлені як «самозахист», реакція

на дискримінаційну політику польського уряду щодо українців.

Певний інтерес становлять і публіцистичні праці (Е. Пруса, А. Кормана, В. Поліщука (вчений українського походження) [30]), які написані в основному на спогадах очевидців подій і у яких вкрай емоційно характеризуються дії сторін.

Болісною проблемою в історії українсько-польських стосунків стали так звані «пацифікації». При цьому польська сторона вважає, що українсько-польські відносини дестабілізувались внаслідок терористичних актів антидержавної діяльності Організації Українських Націоналістів і Комуністичної партії Західної України. Зазначимо, що українські історики вказують на проблему військового осадництва як на дратівливий чинник відносин на селі.

Однією із найважчих тем із тих, що стосуються польсько-українського конфлікту 1939–1948 рр., є тема польських акцій проти українського цивільного населення. Упродовж багатьох років у польській історіографії панувала думка, що поляки не провадили дій проти цивільних. Вважалося, що жінки, діти чи беззбройні чоловіки могли загинути від рук поляків хіба випадково, внаслідок нещасливого збігу обставин. Зараз уже ніхто з польських істориків не заперечує, що поляки вдавалися до акцій «у відповідь», нерідко безжальних і кривавих. Суперечка точиться лише про оцінку і масштаби такого роду подій.

Треба віддати належне польському вченому Г. Мотиці, який одним з перших в своїй країні почав всебічно оцінювати українсько-польські відносини воєнного періоду. Історик звертає увагу на численні пацифікаційні акції польської поліції в українських селах, наводячи як приклад численні спогади очевидців-поляків. У звітах про діяльність польських партизанських загонів йшлося навіть про «вирізування українського населення» у селі Лахвичі. Хоча водночас автор наголошує на тому, що відповідальність за такі дії лежить перш за все на німцях, яким підпорядковувались певні польські формування, що здійснювали згадані акції [31].

Ще одним гострим питанням в історії українсько-польських відносин є Волинська трагедія 1943 р. Поляки (В. Філяр,

Г. Мазур, В. і Є. Семашки, Е. Прус, А. Корман, В. Поліщук, Ж. і В. Станські), які у своїй більшості є представниками репатріантів із Західної України, називають Волинську трагедію «геноцидом» проти населення Польщі [32], усю вину за тогочасні події покладають на українців. Представники ж української сторони (В. Сергійчук, В. Косик, Я. Царук, О. Денищук, І. Ільюшин та інші) вважають Волинську різанину відплатою за антиукраїнську політику польського уряду протягом століть [33]. Хоча є сьогодні і такі представники обох сторін (Р. Тожецький, Г. Мотика, Р. Внук, Р. Дрозд, Є. Місило, Л. Зашкільняк, В. Крикун), які закликають до визнання подій на Волині як спільної трагедії й покладають провину за заподіяне на обидві сторони [34].

Останнім часом одне із чільних місць в історіографії польсько-українських відносин ХХ ст. посідає проблема переселення українців із Польщі до УРСР і загалом обміну населенням (трансферу) між зазначеними державами [35]. На тлі публікацій, що вийшли друком останнім часом, нашу увагу привернув доробок професора з університету містечка Зелена Гура – Б. Гальчака [36], який займається проблемою лемків. До речі, проблемі переселення українців з Польщі до УРСР у воєнний та післявоєнний період присвятив свій науковий доробок і історик Р. Дрозд [37]. Лемківська проблема цікавить і вчених з Кракова – Я. Мокляка й А. Зенбу [38] тощо.

Переселення до СРСР, депортація лемків під час операції «Вісла», дискомфортні умови для українців у ПНР обумовили формування у певної частини населення негативних історичних стереотипів. Джерела подають різні дані щодо жертв виселень. Дослідження з цього питання ще тривають. На думку Г. Мотики, у 1943–1948 рр., тобто за весь період збройного польсько-українського конфлікту, від рук поляків загинуло 15-20 тис. українців. Більшість із них становило цивільне населення. З того числа 10-12 тис. українців смерть спіткала на теренах теперішньої Польщі. Отже, на Волині та у Східній Галичині загинуло десь 3-8 тис. українців. Історик наголошує на тому, що це лише попередні оцінки. Їх належить сприймати як вихідний пункт для

подальших досліджень. Такі розбіжності в цифрах є й стосовно польських втрат, спричинених діями УПА. Вчений звертає увагу на те, що українці часто не відрізняють акцій польської поліції, які проводилися разом з німцями, від тих, які здійснювало польське підпілля, адже це має виключне значення в оцінці дій поляків.

Г. Мотика вважає особливо ганебним і вкритим таємницею фрагментом польської історії антиукраїнські акції початку 1945 року, коли було здійснено багато жорстоких, масових та окремих, убивств представників українського населення. Масові вбивства мали місце, зокрема, у Малковичах (104-116 убитих), Піскоровичах (300-400 убитих), Павлокомі (365 убитих), Горайці (155 убитих). Польська історіографія не дає чіткої відповіді на питання що вплинуло на ці дії: чи окремі акції, вчинені УПА, намагання відплатити «за Креси», чи, нарешті, бажання змусити українців виїхати до ССРСР тощо. За різними даними, тоді загинуло від 2500 до 4000 українців.

Знищення українського населення, яке відбувалося пізніше, було пов'язане з акцією виселення, яку здійснювало Військо Польське. Під час цієї акції також доходило до масових убивств цивільних осіб, наприклад, у Завадці Мороховській і в Терці, однак вони не мали зв'язку з антипольською діяльністю УПА [39].

На сьогоднішній день можна вважати, що у стосунках на міждержавному та науковому рівнях між Польщею та Україною спостерігається прагнення припинити конфліктувати щодо минулого. Виявом українсько-польського примирення стало відзначення 70-х роковин подій на Волині 27 лютого 2013 року у Варшаві, де відбулося засідання Польсько-українського форуму партнерства. Представники обох сторін, маючи власну позицію щодо питання, вшанували пам'ять загиблих у ході трагедії.

Таким чином, проблематика українсько-польських конфліктів ХХ ст. є досить розлогою. Різні сюжети мають різний ступінь гостроти суперечок та широкий спектр інтерпретацій. Головним підсумком останніх двадцяти років можна вважати те, що ці проблеми перестали бути «закритою темою», навпаки, поступово

спостерігається підвищення зацікавленості до неї. Представники сучасної польської історіографії проводять ґрунтовну роботу з архівними документами, відкриваючи все нові і нові факти спільної і спірної українсько-польської минувшини.

Звісно, стереотипні уявлення поляків і українців щодо гострих моментів їхнього історичного буття у ХХ ст. ще й досі впливають на дослідження. Частина польських вчених продовжує наполягати на «цивілізаторській місії» Польщі, що забезпечувала ще з епохи Середньовіччя «культурний розвиток України». Нерідко в польській науковій літературі можна віднайти терміни «креси», «східні креси» щодо правобережних українських земель (Київщина, Поділля, Волинь), твердження про належність цих земель до Польщі тощо. Втім, очевидно, що поступово більше уваги приділяється взаємовпливам, йдеться про спільні досягнення українців і поляків в усіх сферах суспільного життя.

1. *Зашкільняк Л. О.* Українсько-польські стосунки ХХ ст. у суспільній свідомості українців і поляків / Л. О. Зашкільняк // Вісник Львівського університету. – 2008. – Вип. 2. : Соціологія; Сергійчук В. І. Поляки на Волині у роки Другої світової війни : документи з українських архівів і польські публікації / В. І. Сергійчук. – К., 2003; Іллюшин І. І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. / І. І. Іллюшин. – К., 2003.; Сінкевич Є. Г. Українська проблематика в дослідженнях і практичній діяльності краківської історичної школи / Є. Г. Сінкевич // Південний архів. Історичні науки : зб. наук. пр. – Херсон, 2007. – Вип. 26.; Motyka G. Tak bylo w Bieszczadach. Walki polsko-ukrainskie 1943-1948 / G. Motyka. – Warszawa, 1999.; Olszański T. A. Konflikt polsko-ukrainski 1943–1947 / T. A. Olszański. – Warszawa, 2011.; Bruski Jan Jacek Petlurowcy. Centrum Państwowo Ukrainskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie, 1919-1924. – Kraków, 2000, 2004.
2. *Баженов Л. В.* Важкі питання українсько-польського діалогу істориків (1991–2002 рр.) [Електронний ресурс] / Л. В. Баженов. – Режим доступу : <http://www.tovtry.km.ua/ua/history/statti/dialog>.

- html; Гриневич Т. Б. Дослідження історії України в польській історіографії міжвоєнного періоду [Електронний ресурс] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Т. Б. Гриневич / Держ. ком. арх. України, Укр. н.-д. ін-т арх. справи та документознавства. – К., 2011; Ярмошик І. І. Польська історіографія 1800–1939 рр. суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині [Електронний ресурс] : автореф. дис. ... доктора. іст. наук : 07.00.06 / І. І. Ярмошик / Держ. ком. арх. України, Укр. н.-д. ін-т арх. справи та документознавства. – К., 2011.
3. *Stegner T. Stosunki polsko-ukrainskie w badaniach historików w Polsce w latach 1980–2000 / T. Stegner // Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze. T. 11-12. – 2010; Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukrainskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989 / G. Motyka // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku / pod. red. P. Kosiewskiego i G. Motyki. – Krakow. 2000; Коко Є. Współczesna polska historiografia o stosunkach polsko-ukrainskich / Є. Коко // Ukraina Polska. Kultura wartosci, zmagania duchowe. – Koszalin. 1999; Stryjek. Stosunki polsko-ukrainskie XX wieku we współczesnej historiografii polskiej // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – T. 10 / pod. red. S. Kozaka. – Warszawa, 2000; Кресло С. А. Польсько-українські стосунки: історіографія питання (1991–2003) [Електронний ресурс] / Станіслав Анджей Кресло. – Режим доступу : http://www.lnu.edu.ua/faculty/jur/publications/visnyk27/Statti27_Kreslo.htm.*
 4. *Іллюшин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр.: пошук між «двома правдами» [Електронний ресурс] / І. Іллюшин // Українська правда. Історична правда. – 2011. – 13. липня. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/digest/2011/07/13/45611/>; Павлів В. 55-летие «операции Висла», или как в Польше решили «украинский вопрос» / В. Павлів // Зеркало недели. – 2002. – 27 апреля. (№ 16); Зашкільняк Л. О. Українсько-польські стосунки ХХ ст. у суспільній свідомості українців і поляків / Л. О. Зашкільняк // Вісник Львівського університету. – 2008. – Вип. 2. : Соціологія; Мотика Г. Польська реакція на дії УПА: масштаб і перебіг каральних акцій [Електронний ресурс] / Г. Мотика // Незалежний культурологічний журнал «І». – 2003. – № 28: – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/mendzecki.htm>.*

5. *Зашкільняк Л. О.* Українсько-польські стосунки ХХ ст. у суспільній свідомості українців і поляків / Л. О. Зашкільняк // Вісник Львівського університету. – 2008. – Вип. 2. : Соціологія.
6. *Filar W.* "Burza" na Wołyniu / W. Filar. – Warszawa, 1997; *Semaszko W., Semaszko E.* Ludobójstwo, dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołunia 1939-1945 / W. Semaszko .. E. Semaszko. – Warszawa, 2000. – Т.1-2.
7. *Olszanski T. A.* Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947 / T. A. Olszanski. – Warszawa, 2011.
8. *Кресло С. А.* Польсько-українські стосунки: історіографія питання (1991-2003) [Електронний ресурс] / Станіслав Анджей Кресло. – Режим доступу : http://www.lnu.edu.ua/faculty/fjur/publications/visnyk27/Statti27_Kreslo.htm.
9. *Olszanski T.* Historia Ukrainy XX wieku. Warszawa, bdw.; *Chojnowski A.* Historia państw świata w XX wieku / T. Olszanski. – Warszawa, 1997; *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / R. Torzecki. – Kraków, 1989.
10. *Морозова О. С.* Українсько-польські наукові стосунки: хронологія подій / О. С. Морозова // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв, 2011. – Вип. 4.; Україна-Польща: важкі питання. Т. 9. : матеріали ІХ і Х міжнародних наукових семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 6-10 листопада 2001 р.) / наук. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк, 2004.
11. *Баженов Л. В.* Важкі питання українсько-польського діалогу істориків (1991–2002 рр.) [Електронний ресурс] / Л. В. Баженов. – Режим доступу : <http://www.tovtry.km.ua/ua/history/statti/dialog.html>
12. *Баженов Л. В.* Важкі питання українсько-польського діалогу істориків (1991–2002 рр.) [Електронний ресурс] / Л. В. Баженов. – Режим доступу : <http://www.tovtry.km.ua/ua/history/statti/dialog.html>.
13. *Узгодження і розбіжності II Міжнародного наукового семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках»* [Електронний ресурс] // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2003. – № 28. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/mendzecki.htm>.

14. *Морозова О. С.* Українсько-польська дискусія крізь призму журналу «Нова Україна» / О. С. Морозова // Дослідження світової політики : зб. наук. праць. – Вип. 2 (63) / гол. ред. Ю. М. Пахомов. – К., 2013.
15. *Морозова О. С.* Історія України на шпальтах наукового збірника «Варшавські українознавчі записки» / О. С. Морозова // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. – Миколаїв, 2012. – Вип. 9.
16. *Морозова О. С.* Південно-східний науковий інститут – як дослідницький центр з історії українсько-польських відносин / О. С. Морозова // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. – Миколаїв, 2012. – Вип. 8.
17. *Морозова О. С.* Фундація Святого Володимира й популяризація української науки і культури в Польщі / О. С. Морозова // V Міжнародна наукова конференція «Дні науки історичного факультету-2012». Секція кафедри історії для гуманітарних факультетів. 12-13 квітня. – К., 2012.
18. *Klimecki M.* Polsko-ukrainiska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919. Aspekty polityczne i wojskowe / M. Klimecki. – Warszawa, 1997.
19. *Lukomski G., Partacz Cz., Polak B.* Wojna polsko-ukrainiska 1918–1919. Działania bojowe – aspekty polityczne – kalendarium / G. Lukomski, Cz. Partacz, B. Polak. – Koszalin ; Warszawa, 1994.
20. *Wrzosek M.* Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918–1921 / M. Wrzosek. – Warszawa, 1992.
21. *Czubinski A.* Walka o wschodnie granice Polski w latach 1918–1921 / A. Czubinski. – Opole, 1993.
22. *Bruski J.* Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainskiej Republiki Ludowej na Wychodźstwie. 1919–1924 / J. Bruski. – Kraków, 2000.
23. *Filar W.* “Burza” na Wołyniu / W. Filar. – Warszawa, 1997.
24. *Eugeniusz Misilo* Kalendarium Akcji „Wisła” // Nowa Ukraina. – 2007. – № 1-2.
25. *Semaszko W., Semaszko E.* Ludobójstwo, dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945 / W. Semaszko, E. Semaszko. – Warszawa, 2000. – T.1-2.

26. *Olszanski T. A.* Konflikt polsko-ukrainski 1943-1947 / T. A. Olszański. – Warszawa, 2011.
27. *Filar W.* “Burza” na Wołyniu. Z dziejów 27 Wołyńskiej dywizji Piechoty Armii Krajowej / W. Filar. – Warszawa, 1997; *Siemaszko W., Siemaszko E.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. – Warszawa, 2000. – Т. 1-2.
28. *Мотика Г.* Польська реакція на дії УПА: масштаб і перебіг каральних акцій / Г. Мотика // *І.* – 2003. – Число 28; *Motyka G., Wnuk R.* Pany i resuny. Współpraca AK-WiN I UPA w latach 1945–1947 / G. Motyka, R. Wnuk. – Warszawa, 1997; *Motyka G.* Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948 / G. Motyka. – Warszawa, 1999; *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa, 1993; *Olszanski T. A.* Konflikt polsko-ukrainski 1943–1947 / T. A. Olszański. – Warszawa, 2011; *Olszanski T. A.* Historia Ukrainy w XX wieku / T. A. Olszański. – Warszawa, 1993.
29. *Drozd P.* Droga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach «Akcji Wisła» / P. Drozd. – Warszawa, 1997; *Дрозд Р.* Переселення українців з Польщі до Української РСР в 1944–1946 рр. / Р. Дрозд // *Український альманах.* – 1996; *Дрозд Р.* Як відбувалося переселення українців в Радянську Україну? / Р. Дрозд // *Наше слово.* 2002. – № 50. – 15 грудня; *Misilo E.* Akcja «Wisła» / E. Misilo. – Warszawa, 1993; *Misilo E.* Repatriacja czy deportacja? / E. Misilo. – Warszawa. – Т. 1. – 1996; *Гальчак Б.* Стосунки лемків з українською Повстанською Армією / Гальчак Б // *Україна – Європа – Світ : зб. наук. пр.* – 2008. – Вип. 1.
30. *Poliszczuk W.* Ideologia nacjonalizmu ukraińskiego według Dmytra Doncowa / W. Poliszczuk. – Warszawa, 1995; *Ibid.* Gorkza prawda. Zbrodniczość OUN-UPA (spowiedz Ukrainca). – Toronto ; Warszawa ; Kijów, 1995; *Prus E.* Atamania UPA. Tragedia kresów / E. Prus. – Warszawa, 1997; *Ibid.* Bluff XX w. – Londyn, 1992; *Ibid.* Kurhany. – Warszawa, 1993; *Ibid.* «Operacja Wisła». – Wrocław, 1994; *Korman A.* Piate zakazanie – nie zabijaj / Korman A. – Londyn, 1989; *Ibid.* Nieukarane zbrodnie SS-Galizien z lat 1943-45. Chodaczków Wielki, Huta Pieniacka, Podkamień a inne miejscowosci. – Londyn, 1990.

31. *Мотика Г.* Польська реакція на дії УПА: масштаб і перебіг каральних акцій [Електронний ресурс] / Г. Мотика// Незалежний культурологічний журнал «І». – 2003. - № 28. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/mendzecki.htm>
32. *Filar W.* “Burza” na Wołyniu. Z dziejów 27 Wołyńskiej dywizji Piechoty Armii Krajowej / W. Filar. – Warszawa, 1997; Siemaszko W., Siemaszko E. Łudobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. – Warszawa, 2000. – Т. 1-2.; Siemaszko W., Turowski J. Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939-1945 / W. Siemaszko, J. Turowski. – Warszawa, 1990.
33. *Сергійчук В.* Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / В. Сергійчук. – К., 2003; Сергійчук В. І. Поляки на Волині уроки Другої світової війни: Документи з українських архівів і польські публікації / В. І. Сергійчук. – К., 2003; Ільюшин І. І. Волинська трагедія 1943–1944 рр / І. І. Ільюшин. – К., 2003.
34. *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa, 1993.; Motyka G., Wnuk R. Pany i resuny. Współpraca AK-WiN I UPA w latach 1945-1947 / G. Motyka, R. Wnuk. – Warszawa, 1997; Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948 / G. Motyka. – Warszawa, 1999.; Мотика Г. Польська реакція на дії УПА: масштаб і перебіг каральних акцій / Г. Мотика// І. – 2003. – Число 28; Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів, 2002.
35. *Mazur G.* Problemy przesiedlenia Polaków z Ukrainy i Ukraińców z Polski w latach 1945–1946 / G. Mazur // Polska-Ukraina: trudne pytania. – Т. 8. – Warszawa, 2001; Дрозд Р. Переселення українців з Польщі до Української РСР в 1944–1946 рр. / Р. Дрозд // Український альманах. – 1996; Moklak J. Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe / J. Moklak. – Kraków, 1997.
36. *Halczak B.* Osekowski Cz. Stereotyp Łemka w świadomości zielonogórskich studentów / B. Halczak, Cz. Osekowski // Rocznik

- Łubuski. – 2004. – Cz. 1. – T. 30; Гальчак Б. Лемківські перспективи на ХХІ століття / Б. Гальчак // Історичний архів. Наукові студії. – 2012. – Вип. 2; Гальчак Б. Проблеми національної ідентичності лемків в Польщі / Б. Гальчак // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. – К. – 2008. – Вип. 26; Гальчак Б. Стосунки лемків з українською Повстанською Армією / Б. Гальчак // Україна – Європа – Світ. – 2008. – Вип. 1.
37. *Drozd P.* Droga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach «Akcji Wisła» / P. Drozd. – Warszawa, 1997; Дрозд Р. Переселення українців з Польщі до Української РСР в 1944–1946 рр. / Р. Дрозд // Український альманах. – 1996.; Дрозд Р. Як відбувалося переселення українців в Радянську Україну? / Р. Дрозд // Наше слово. 2002. – № 50. – 15 грудня.
38. *Moklak J.* Łemkowszczyzna w Drygiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe / J. Moklak. – Kraków, 1997; Zęba A. Ukraincy w Kanadzie wobec Polski i Polaków (1914–1939) / A. Zęba. – Krakow, 1998.
39. *Мотика Г.* Польська реакція на дії УПА: масштаб і перебіг каральних акцій [Електронний ресурс] / Г. Мотика // Незалежний культурологічний журнал «І». – 2003. – № 28. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/mendzecki.htm>

С. О. Серяков

**ЄЗУЇТСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО ЯК ЧИННИК
КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ
В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1830-х – ПОЧАТКУ 1850-х рр.**

Резюме: В статті аналізуються уявлення польських авторів другої половини 1830-х – початку 1850-х рр. про роль єзуїтського шкільництва у культурному розвитку Речі Посполитої. Головна увага концентрується на чинниках формування їх поглядів на це явище, на оцінках ними характеру й масштабів вищезгаданих впливів ордену, а також – на аналізі польськими авторами причин і конкретних проявів негативної ролі єзуїтського шкільництва у культурному житті Речі Посполитої.

Ключові слова: єзуїтське шкільництво, польська історіографія, Річ Посполита, культурний розвиток.

Серяков С. О. Иезуитское школьное образование как фактор культурного развития Речи Посполитой в польской историографии второй половины 1830-х – начала 1850-х гг.

Резюме: В статье анализируются представления польских авторов второй половины 1830-х – начала 1850-х гг. о роли иезуитского школьного образования в культурном развитии Речи Посполитой. Главное внимание концентрируется на факторах формирования их взглядов на это явление, на оценках ими характера и масштабов вышеупомянутых воздействий ордена, а также – на анализе польскими авторами причин и конкретных проявлений негативной роли иезуитских школ в культурной жизни Речи Посполитой.

Ключевые слова: иезуитское школьное образование, польская историография, Речь Посполитая, культурное развитие.

Seryakov S.O. Jesuit school system as a factor in cultural development of the Polish-Lithuanian Commonwealth in Polish historiography of the second half of the 1830's - early 1850's

Summary: The article analyzes the vision of Polish authors of the second half of the 1830's - early 1850's of Jesuit school system's role in the cultural development of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The main attention is focused on the factors of formation of Polish authors' views on this phenomenon, to determination by them the nature and scale of the above Order's influences as well - on the Polish authors' analysis of the causes and specific symptoms of negative role of Jesuit school system in the cultural life of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Keywords: Jesuit school system, Polish historiography, the Polish-Lithuanian Commonwealth, cultural development.

Однією з умов подолання існуючих стереотипів про єзуїтське шкільництво є дослідження процесу формування відповідних уявлень про роль цього культурного явища в історичному розвитку різних регіонів світу (в тому числі – й на теренах бувшої Речі Посполитої). В цьому зв'язку неабиякого значення набуває вивчення відображення освітньої діяльності Товариства Ісуса в польській історіографії другої половини 1830-х – початку 1850-х рр. Адже саме в її рамках конструюється той хрестоматійний “чорний образ” єзуїтського шкільництва, який на тривалий час стане у польському суспільстві поширеною формою як наукової рефлексії над освітньою діяльністю Товариства Ісуса, так і масових уявлень про неї. Складовою частиною вивчення образу єзуїтського шкільництва в польській історіографії другої половини 1830-х – початку 1850-х рр. є всебічне висвітлення усіх його складових, в тому числі – й пануючих тоді уявлень про

роль освітніх закладів Товариства Ісуса у культурному розвитку польського народу.

Попри значне відображення цього питання у працях польських авторів другої половини 1830-х – початку 1850-х рр., воно так і не стало предметом спеціального історіографічного дослідження. Останнє слугує локальним відображенням низького рівня загального вивчення польської історіографії єзуїтського шкільництва в Речі Посполитій. Нечисленні спроби аналізу цього питання мали фрагментарний і суто оглядовий характер [4, с. 29–30; 10, с. 32; 21, с. 552–558], що а ргіогі робило неможливим детальне вивчення окремих складових історії польської історіографії єзуїтського шкільництва в Речі Посполитої.

Метою даної статті є часткове заповнення цієї дослідницької лакуни шляхом аналізу чинників формування уявлень польських авторів другої половини 1830-х – початку 1850-х рр. про роль єзуїтського шкільництва у культурному розвитку Речі Посполитої (як складової частини процесу конструювання «чорного образу» освітньої діяльності ордену), а також – висвітлення головних концептуальних складових цього питання.

У другій половині 1830-х рр. розпочинається новий етап у вивченні польськими авторами історії єзуїтського шкільництва в Речі Посполитій. Він характеризується як помітним зростанням їх уваги до цього культурного явища, так і суттєвими трансформаціями в його якісній оцінці. На зміну нечіткому і загалом нейтральному висвітленню освітньої діяльності Товариства Ісуса в Речі Посполитій [2] приходять класичний «чорний образ», який домінуватиме в польській історіографії до 1880-х рр., а в подальшому ще довго лишатиметься поширеною формою наукової рефлексії про єзуїтське шкільництво [1; 3]. Активне конструювання у другій половині 1830-х – на початку 1850-х рр. негативних уявлень про освітню діяльність ордену в Речі Посполитій варто пов'язати насамперед з поразкою Листопадового повстання. Викликане цим суттєве обмеження автономії Королівства Польського і в цілому – зростання

репресивної політики царату щодо поляків, актуалізували питання збереження ними власної національно-культурної ідентичності (а отже – й надали новий імпульс процесу популяризації власної історії). Своєю чергою, в середовищі «Великої еміграції» інтерес до минулого Польщі стало підживлюватися завдяки ностальгії колишніх учасників Листопадового повстання за втраченою Батьківщиною і їх прагненню постійно актуалізувати “польське питання” в західноєвропейському суспільно-політичному житті. Просеціюючи сучасну для них ситуацію на минуле, польські автори кінця 1830-х – середини 1850-х рр. починають більше акцентувати увагу на зовнішніх чинниках політичної катастрофи Речі Посполитої (тобто – активніше експлуатувати «концепцію поділу (*rozbiogu*)», яка повстає на межі XVIII–XIX ст., а згодом розвивається в працях прихильників демократичної інтерпретації історії Польщі) [9, с. 82–83, 110–111, 114–115]. Це створювало передумови для ідеалізації поляками оригінальних форм свого історичного буття і їх ціннісного протиставлення космополітичним аналогам.

Подібні зміни безперечно також обумовлювалися й загальною світоглядною атмосферою доби Романтизму. Проникнення її ідейного клімату до свідомості тих авторів, які в другій половині 1830-х – на початку 1850-х рр. займаються єзуїтською проблематикою, добре ілюструють хоча б численні приклади вживання ними таких типових метафор доби Романтизму як «світло» і «темрява». Скажімо, саме за їх допомоги конструює вісь свого бачення вітчизняної історії Броніслав Трентовський: «Наша Вітчизна, улюблена Польща, була потужною, славною і щасливою до тих пір, поки в ній панувало світло. Занепала ж, коли в ній було запроваджено темряву». Остання ототожнюється цим польським автором з Товариством Ісуса, поява якого в Польщі і є відправним моментом початку ери обскурантизму. «Польській освіті, а разом з нею – всьому народу, завдав смертельного удару впроваджений кардиналом Гозієм Орден Отців Єзуїтів» [8, арк. 3]. Метафору «темряви» (в цілях маркування культурної деградації Речі Посполитої) також вживає Юзеф Лукашевіч

(зокрема, у листі до Хенріка Шмітта від 3 лютого 1868 р. він відверто йменує її «донькою єзуїтських шкіл») [7, арк. 495]. Подібну риторику знаходимо також у праці Юзефа Ярошевіча. Характеризуючи період панування Товариства Ісуса в освітній сфері Речі Посполитої, він називає його «майже двостолітнім непроникним мороком», а згодом зазначає, що єзуїти «годували розум шкільної молоді темрявою і поганим смаком» [11, с. 105]. Перебування польських авторів другої половини 1830-х – початку 1850-х рр. під впливом світогляду Романтизму передбачало засвоєння ними одного з чільних його атрибутів – надання ціннісної переваги національному над універсальним (а саме до цієї сфери зараховувалося транснаціональне Товариство Ісуса). Одним з локальних наслідків усіх окреслених вище концептуальних зсувів й стало наділення ордену єзуїтів і його шкільної системи роллю «універсального зла» й фатального чинника історії Речі Посполитої.

Для характеристики уявлень польських авторів другої половини 1830-х – початку 1850-х рр. про роль єзуїтського шкільництва у культурному розвитку Речі Посполитої є показовими насамперед загальні оцінки ними відповідних впливів Товариства Ісуса. Вони мають яскраво виражене негативне забарвлення. Скажімо, Валеріан Красінський вважав, що освітні заклади ордену справили вкрай негативний вплив на культурне життя польського народу [12, с. 199–200]. Людвік Кошцідський і Ю. Лукашевіч наголошували на тому, що єзуїтські школи відіграли надзвичайно шкідливу роль у розвитку польської освіти. При цьому другий з них підкреслював, що ця деструктивна діяльність мала свідомий характер [13, с. 14; 17, с. 23]. На думку Адріана Кжижановського, єзуїтські школи були головним чинником освітнього регресу і обскурантизації Речі Посполитої [15, с. 36, 182, 274]. Добу культурного панування в цій державі єзуїтів він йменує «періодом темряви і розбещеності», впродовж якого вона зазнає безперервного духовного пограбування з боку членів Товариства Ісуса [15, с. 44, 97, 104]. Своєю чергою Юзеф Мучковський і Вацлав

Александр Мацейовський були переконані у тому, що навчальні заклади ордену викликали негативні зміни не лише у якісному стані шкільництва Речі Посполитої, але й загалом – у рівні освіченості місцевого населення [19, с. 2–3, 8–9; 18, с. 71, 206–207]. Певним винятком на тлі цих безапеляційних висновків є лише оцінки Єнджея Морачевського і Б. Трентовського. Перший з них звісно ж визнає, що школи ордену «оглупляли польську шляхту». Але водночас відзначає, що освітня діяльність Товариства Ісуса в Речі Посполитій мала й позитивні наслідки (зокрема, розширила коло освіченого населення шляхом створення щільної мережі шкіл). Схожій думки дотримувався Б. Трентовський. Він також відзначав, що єзуїтські школи, попри всі свої вади, відіграли таки в Речі Посполитій важливу просвітницьку функцію, оскільки тривалий час були чи не єдиним пристойним джерелом знань для місцевого населення [20, т. 1, с. 390; 22, с. 868].

Подібні узагальнюючі висновки входили у протиріччя з пануючими оцінками тих аспектів історії єзуїтської освіти, які водночас трактувалися як важливі атрибути культурного розвитку польського народу (скажімо, з історією Віленської академії, діяльністю видатних представників ордену на науково-культурній ниві тощо). В цій ситуації окремі польські автори вдаються до штучної нівеляції цих локальних проявів позитивної ролі єзуїтських шкіл, які було складно заперечити за допомоги однієї лише викривальної риторики. Скажімо, Є. Морачевський наголошує на тому, що Віленська академія відіграла набагато менш важливу роль у культурному житті польського народу, ніж Краківська. Першу з них він трактує як пересічний освітній заклад, доповнений звичайними університетськими факультетами, тоді як другу вважає «магір'ю наук у Польщі» і чимось на кшталт неформального міністерства освіти [20, т. 1, с. 7, 18]. Своєю чергою Ю. Ярошевіч підкреслював, що позитивний внесок Товариства Ісуса до польської культури вичерпується творчістю Войцеха Віюка Кояловіча і Мацея Казімежа Сарбевського. Цього, на його думку, звісно є замало,

аби переважити ту колосальну шкоду, яку заподіяли єзуїтські школи культурному розвитку Речі Посполитої [11, с. 57, 114–115].

Досить цікавим є те, що польські автори другої половини 1830-х – початку 1850-х рр., усіляко наголошуючи на значущому негативному впливі єзуїтського шкільництва на культурний розвиток свого народу, майже не замислювалися: а чому власне так сталося? Вони звісно звертали увагу на те, що Товариство Ісуса тривалий час безконтрольно панувало в освітній сфері Речі Посполитої. Але безпосередньо не пов'язували з цим ключову роль єзуїтських шкіл у занепаді польської культури. Певним винятком на загальному тлі були лише Ю. Лукашевіч з Ю. Ярошевічем. Перший з них трактував здобуття єзуїтами монополії в освітній сфері Речі Посполитої як безпосередню передумову її деградації. Своєю чергою другий, повторюючи думку Яна Шнядецького, зазначав, що «неконтрольована духовна конгрегація є нездатною забезпечити прогрес наук і розквіт освіти» [17, с. 23; 11, с. 43, 48, 53–54]. Той же Ю. Лукашевіч і Є. Морачевського в різному ступені торкаються й питання механізмів здобуття Товариством Ісуса контролю над освітньою сферою Речі Посполитої. Перший з них втім лише побіжно звертає увагу на створення єзуїтами в останній третині XVI – першій третині XVII ст. щільної мережі своїх шкіл в «шляхетській республіці». Натомість Є. Морачевський прагне окрім того пояснити механізми реалізації цього «просвітницького» проекту. На його думку, панівне становище ордену в освітній сфері Речі Посполитої стало наслідком свідомої діяльності єзуїтів, яка власне й наразила їх на числені конфлікти з іншими навчальними закладами [5, с. 21; 20, т. 1, с. 7].

Але чому Товариство Ісуса прагнуло встановити освітню монополію в Речі Посполитій? На думку В. Красінського, орден таким чином намагався зміцнити свої загальні позиції у «шляхетській республіці» [12, с. 198–200]. А. Кжижановський вважав, що головним рушієм у цій ситуації було бажання

Товариства Ісуса встановити духовний контроль над польським суспільством. Саме цим, на його думку, керувалися єзуїти, ініціюючи створення академій у Львові і Познані [15, с. 179–180]. Більш чітко думку про те, що освітня діяльність не вважалася єзуїтами самоціллю, висловлює Є. Морачевський. Він наголошує на тому, що шкільництво і проповідь були для Товариства Ісуса лише найефективнішим знаряддям впливу на населення, а в кінцевому підсумку – важелем встановлення своєї влади у світовому масштабі [20, т. 1, с. 7, 568]. Суто інструментальний характер освітньої діяльності ордену визнавали також М. Балінський, Ю. Ярошевіч і Ю. Лукашевіч. Усі вони вбачали в ній виключно засіб реалізації Товариством Ісуса прозелетичних функцій. Скажімо, М. Балінський зазначав, що освіта була для єзуїтів важливим знаряддям у боротьбі проти поширення Реформації. Ю. Ярошевіч акцентував увагу на тому, що навчання трактувалася орденем лише як важель встановлення духовного контролю над сучасним і майбутніми поколіннями, знаряддя боротьби проти «сектантських новацій» [6, с. 152; 11, с. 43, 48, 53–54, 72, 86, 88–89]. Схожої думки дотримувався Ю. Лукашевіч. З одного боку, він стверджував, що єзуїти привчали своїх вихованців сприймати навчання лише як засіб спасіння власної душі [16, с. 259]. З іншого ж – наголошував на тому, що створення Познанського і Браньовського осередків ордену (а отже – й початок здійснення ними освітньої діяльності) були зумовлені потребами ведення дієвої боротьби проти протестантизму [17, с. 22, 149].

Попри загалом неприхильне ставлення до єзуїтських шкіл, польські автори кінця 1830-х – початку 1850-х рр. однак не абсолютизували (як в хронологічному, так і у територіальному вимірі) їх деструктивну роль у культурному розвитку Речі Посполитої. Певний виняток в цьому відношенні складає хіба що Ю. Ярошевіч. Він був переконаний у тому, що єзуїти з самого початку діяльності у Речі Посполитій справляли вагомий негативний вплив на освіченість її мешканців. Саме тому, на думку цього автора, вже за кілька десятків років після появи

першого осідку ордену у Польщі в ній починається процес «занепаду наук». Натомість момент відродження польської освіти Ю. Ярошевіч чітко корелює із добою ліквідації Речі Посполитої (тобто – з періодом заборони діяльності Товариства Ісуса) [11, с. 39, 53].

В схожому річизні Ю. Ярошевіч аналізує роль Товариства Ісуса в освітньо-культурному розвитку Литви. Згідно з ним, напередодні приходу єзуїтів вона вже мала низку шкіл, діяльність яких свідчить про дедалі зростаючий інтелектуальний рух і прагнення до поширення освіти. Але в цілому, на думку Ю. Ярошевіча, в Литві на той час відчувався дефіцит навчальних закладів, що надавало Товариству Ісуса шанс відіграти визначальну просвітницьку роль в історії цієї країни. Але єзуїти не скористалися ним, оскільки не бажали зосередити зусилля на освітній діяльності, вважаючи її лише засобом реалізації релігійних цілей. Саме цей, як на перший погляд, локальний недолік, згідно з Ю. Ярошевічем, й перетворився на значущий чинник культурного розвитку Литви. Орден почав проводити цілеспрямовану діяльність щодо знищення своїх освітніх конкурентів і врешті-решт здобув панівні позиції у місцевому шкільництві. Це виштовхнуло литовське суспільство на шлях регресу і обумовило його культурне відставання від народів Західної Європи. Отже, прихід єзуїтів до Литви завдав їй непоправиму шкоду: орден зламав природній шлях розвитку місцевого шкільництва, поклавши край освітньому поступу цієї країни [11, с. 83, 97–98, 104].

Іншої точки зору дотримувався А. Кжижановський, який вважав, що просвіта і християнська віра (як масове явище) приходять до Литви саме з представниками Товариства Ісуса [15, с. 124]. Проте в цілому навчальні заклади ордену він трактує як вагомий негативний чинник культурного розвитку Речі Посполитої. На думку А. Кжижановського, напередодні появи в ній єзуїтів ця держава була найбільш просвіченою у Європі. Натомість після створення перших навчальних закладів ордену в Речі Посполитій, вона вступає у добу «темряви і розбещеності».

Остання завершується лише в середині XVIII ст., разом з народженням епохи «воскреслої просвіти і християнського духу». Вона звісно ж є несумісною із Товариством Ісуса, а тому – супроводжується заборонаю діяльності ордену [15, с. 44, 104]. Протиріччя між оцінками ролі єзуїтської освіти в культурному розвитку Речі Посполитої в цілому і її окремих регіонів можна також знайти в «Історії шкіл ...» Ю. Лукашевіча. Загалом негативно оцінюючи культурні наслідки освітньої діяльності ордену в Речі Посполитій, він втім наголошує на тому, що Товариство Ісуса вирішило проблему дефіциту шкіл на периферії держави (у Литві, на Україні, Поділлі й Волині), відкривши широкий доступ місцевому населенню до джерел знань [16, с. 272].

В польській історіографії кінця 1830-х – початку 1850-х рр. простежується також диференційований підхід до оцінок окремих періодів освітньої діяльності ордену в Речі Посполитій. Зокрема, у більш сприятливому річищі трактується роль єзуїтського шкільництва у культурному розвитку польського народу у добу Просвітництва. Скажімо, Ю. Ярошевіч констатує, що «реакційне» Товариство Ісуса спочатку поставилося прохолодно до просвітницьких новацій у навчальних закладах оо. піярів. Але при цьому визнає, що врешті-решт єзуїтське шкільництво в Речі Посполитій пішло тим самим шляхом розвитку. Освітня конкуренція між цими орденами, на думку Ю. Ярошевіча, продемонструвала, що Товариство Ісуса володіє чималим науковим потенціалом і таки здатне принести користь Батьківщині на ниві шкільництва [11, с. 121, 245]. Схожої думки дотримувався Є. Морачевський. На його думку, у добу Просвітництва кращі єзуїтські школи Речі Посполитої стають потужними науково-культурними осередками. Їх діяльність спирається на змістовні бібліотеки і сучасні колекції наукових інструментів (потрібних для проведення досліджень у сфері фізики, математики, астрономії), тоді як серед викладачів з'являється ціла низка осіб, які займаються практичною геометрією, проводять астрономічні спостереження, складають календарі тощо [20, т. 2, с. 569].

У польській історіографії другої половини 1830-х – початку 1850-х рр. також здійснюються спроби позбавити єзуїтські школи ролі ексклюзивного винуватця культурного регресу Речі Посполитої. Скажімо, А. Кжижановський визнає, що в цей час негативну культурну роль відігравали усі навчальні заклади Речі Посполитої, які дихали «чумним повітрям латини» (в тому числі – й ідеалізована ним Краківська академія) [15, с. 178].

Ще однією формою заперечення виняткової ролі єзуїтського шкільництва у культурному регресі Речі Посполитої було наголошення на причетності до нього певних осіб чи груп населення, які сприяли зміцненню позицій ордена в цій країні. Зокрема, В. Красінський частково перекладає відповідальність за занепад Польщі на Стефана Баторія, який власне й «забезпечив шкідливий вплив ордену єзуїтів». Маючи підтримку на найвищому політичному рівні, Товариство Ісуса створює цілу низку осередків (у Вільно, Полоцьку, Ризі, Дерпті). Вони повстають і тримаються виключно завдяки авторитету королівської влади. Адже населення цих міст і значна частина соціальної еліти Речі Посполитої (йдеться насамперед про протестантів) ставляться до новостворених колегіумів вкрай вороже [12, с. 53, 61]. Схожі міркування знаходимо у А. Кжижановського. Втім він покладає частину провини за культурний занепад Речі Посполитої не лише на королівську владу, але й на соціальну еліту цієї держави. Саме вони разом, на його думку, дозволили єзуїтам викреслити Польщу зі списку найосвіченіших країн і віддали її на «двостолітнє духовне пограбування» Товариству Ісуса [12, с. 53, 61; 15, с. 90, 97, 104].

В цьому контексті слід безперечно згадати окремо про так звану концепцію «благих намірів». Згідно з нею, шлях єзуїтам до Польщі відкрили католицькі єпископи, пани і шляхта, які сподівалися за допомоги ордену поширити освіту, а у кінцевому підсумку – відновити релігійну єдність християнського світу. Одним з таких осіб був Станіслав Гозій. На думку Ю. Ярошевіча, запрошуючи єзуїтів до Вармії, він переслідував суто релігійні цілі (аби вони боролися проти Реформації) і не міг передбачити

величезних негативних наслідків свого кроку для культурного розвитку Польщі [15, с. 97, 108; 11, с. 177]. Ще однією знаковою фігурою польської історії, «ошуканою» єзуїтами, вважався король Стефан Баторій. Скажімо, Юзеф Ігнаци Крашевський, слідом за Єжи Самуелем Бандтке, наголошував на тому, що Віленська академія не виправдала сподівань короля, так і не ставши чинником поширення освіти у Литві [14, с. 37]. Своєю чергою Є. Морачевський підкреслював, що Стефан Баторій просто не зміг передбачити негативних наслідків запрошення єзуїтів до Польщі і Литви. На його думку, король вважав єзуїтів збавителями людства і саме з цих міркувань заснував низку їх осередків в Речі Посполитій і створив Віленську академію [20, т. 1, с. 387]. В таких міркуваннях можна побачити продовження започаткованих у першій третині XIX ст. спроб розв'язати непросто, в межах панівного вже тоді антиєзуїтського дискурсу, питання: чому цей, один з найславетніших і найбільш популярних персонажів польської історії, зробив стільки доброго для Товариства Ісуса (універсального зла і фатального чинника розвитку Речі Посполитої) [2, с. 346–347].

В чому ж конкретно виявлявся негативний вплив єзуїтського шкільництва на культурний розвиток Речі Посполитої? Польські автори другої половини 1830-х – початку 1850-х рр. вбачали його насамперед у створенні перешкод для розвитку рідної мови і літератури. Скажімо, В. Красінський чітко співвідносить час їх занепаду із добою домінування ордену в освітній сфері Речі Посполитої (1632 р. – середина XVIII ст.). А. Кжижановський наголошував на тому, що єзуїтські школи знищували польську мову. Схожої думки був Л. Кошчідський. Трактуючи навчальні заклади ордену як суто космополітичні, він вбачав у них головну перешкоду для розвитку польської літератури [12, с. 202; 15, с. 178; 13, с. 22]. На відміну від попередніх авторів, Ю. Ярошевіч не лише констатував наявність деструктивного впливу Товариства Ісуса на розвиток польської літератури, але й прагнув пояснити його причини. На його думку, це явище стало можливим тому, що польська мова і література були чужими для

більшості єзуїтів Речі Посполитої, які мали строкатий етнічний склад [11, с. 114]. Своєю чергою В. Красінський звертає увагу на те, в чому ж саме полягала мовно-літературна деградація, спричинена освітніми закладами Товариства Ісуса в Речі Посполитій (у дефіциті якісних творів та у забрудненні польської мови макаронізмами) [12, с. 203]. У причетності єзуїтських шкіл до останнього явища були переконані також Ю. Ярошевіч і Б. Трентовський. Натомість Є. Морачевський звинувачував Товариство Ісуса не лише у поширенні «непотрібної і смішної» мішанини польської мови і латини (а згодом – польської і французької), але й у запровадженні поганого смаку у польсько-і латиномовній літературі [11, с. 106; 22, с. 864; 20, т. 1, с. 8].

Негативний вплив єзуїтських шкіл на культурний розвиток Речі Посполитої також конкретизується у процесі аналізу їх ролі у розвитку інших освітніх закладів. На думку Є. Морачевського, саме активна шкільна експансія Товариства Ісуса стала причиною закриття близько 40 шкіл, які підпорядковувалися Краківській академії. Резонансний конфлікт між нею і орденом Є. Морачевський трактує як неминуче явище (адже Краківська академія, на його думку, була «природженим ворогом єзуїтів» [20, т. 1, с. 393]), яке започатковує цілісний науково-освітній регрес Речі Посполитої. Своєю чергою заснування Познанського осередку Товариства Ісуса (1573 р.) трактується Є. Морачевським як відправна точка занепаду Академії Любранського. Зв'язок між цими двома подіями, на його думку, унаявнюється насамперед у тому, що познанські єзуїти активно переманювали до себе вихованців школи-конкурента. Схожа ситуація мала місце у Кракові, де члени Товариства Ісуса «завербували» багато талановитих студентів і викладачів академії (Пьотра Скаргу, Станіслава Гродецького, Якуба Вуйка, Бенедикта Гербеста і ін.). На думку Є. Морачевського, це була свідомо політика ордену, покликана не лише підвищити його авторитет в Речі Посполитій, але й послабити інтелектуальний потенціал своїх освітніх конкурентів [20, т. 1, с. 6, 8, 389–390; т. 2, с. 568].

А. Кжижановський вважав, що вади єзуїтського шкільництва також активно проникали до інших навчальних закладів Речі Посполитої. Скажімо, саме цим він пояснює поширення «варварських театральних вистав» в осідках оо. піярів. Масовий характер єзуїтських «шкільних запозичень» цей автор власне й вважає причиною цілісного занепаду освіти у Речі Посполитій. Схожої точки зору дотримувався Ю. Ярошевіч. На його думку, нездатність Краківської академії і інших навчальних закладів підвищити свій якісний рівень у XVII–XVIII ст. була пов'язана із тим, що вони перейняли «згубний єзуїтський спосіб освіти». У причетності ордену до культурного регресу Краківської академії був переконаний і Ю. Мучковський. На його думку, саме єзуїти (через систему організованих ними релігійних братств) посприяли тому, що *alma mater* польської освіти дедалі більше набуває духовно-схоластичного характеру [15, с. 182, 185; 11, с. 116; 19, с. 8–9].

Польські автори другої половини 1830-х – початку 1850-х рр. втім відкрито не пов'язували цей процес із спробами Товариства Ісуса опанувати Краківську академію. Скажімо, В. Красінський взагалі наголошував на тому, що її занепад і слабка роль в освітньо-культурному житті Польщі XVII – першої половини XVIII ст. були спричинені лише внутрішніми чинниками. А саме – браком розгалуженої мережі середніх шкіл, підпорядкованих Краківській академії, і її «страхом перед ерессю» [12, с. 202]. Своєю чергою, в праці А. Кжижановського зв'язок між зазіханнями ордену на Краківську академію і культурним регресом польського народу стає зрозумілим лише із контексту. Перший польський університет трактується ним як єдиний носій прогресивних тенденцій в освітньо – культурній сфері, якого з усіх боків оточують реакційні школи (бенедиктинські, єзуїтські, піярські і ін.). Цей «поодинокий воїн» звісно ж не може довго опиратися наступу цих «сил темряви». Тривала боротьба Краківської академії з єзуїтами настільки виснажує перший польський університет, що він впадає у наукову летаргію, яка триває аж до реформи Г. Коллонтая (1778 р.) [15, с. 32, 177–178].

Таким чином, активне конструювання в польській історіографії другої половині 1830-х – початку 1850-х рр. «чорного образу» Товариства Ісуса, яке було зумовлене цілою низкою суспільно-політичних і культурних чинників, призвело до поширення негативних уявлень про роль єзуїтського шкільництва у культурному розвитку Речі Посполитої. Це знайшло відображення як у загальних оцінках тодішніх польських авторів, так і у висвітленні ними конкретних проявів деструктивної культурної ролі освітніх закладів ордену. Водночас було б невірно стверджувати, що в польській історіографії другої половині 1830-х – початку 1850-х рр. думка про «демонічну» культурну роль ордену мала беззастережний характер. В цьому пересвідчує навіть не стільки часткове перекладання тодішніми польськими авторами провини за культурний занепад Речі Посполитої на представників її світської і духовної еліти (врешті-решт вони трактувалися лише як знаряддя в руках підступних єзуїтів), як суттєва залежність відповідних якісних оцінок від обставин місця і часу. Зокрема, частина польських авторів другої половині 1830-х – початку 1850-х рр. приписувала єзуїтському шкільництву вагомий позитивну культурну роль на «східних кресах» Речі Посполитої, а також – вважала прогресивною діяльність освітніх закладів ордену у добу Просвітництва. Такі метаморфози зумовлювалися досить різними чинниками (в першому випадку ідеологічною боротьбою за терени Литви, Білорусі і Правобережної України як простір формування кількох конкуруючих національних проектів, тоді як у другому – неможливістю приховати важливу роль низки єзуїтів у культурному відродженні Польщі останньої третини XVIII ст.), але усі вони мали безпосереднє відношення до актуальних завдань розвитку польського народу після Листопадового повстання. Природна за таких умов неможливість абсолютної «демонізації» культурної ролі Товариства Ісуса в Речі Посполитій й створювала ту основу, на якій в 1850–70-х рр. (в міру анігіляції антиєзуїтських імперативів доби Просвітництва і дедалі більшої інтеграції Товариства Ісуса до польського

історико-культурного простору) й почне розвиватися протилежна візія історії єзуїтського шкільництва.

1. *Серяков С.* Єзуїтське шкільництво як чинник прогресивного / регресивного розвитку Речі Посполитої у польській історіографії 1850–1870-х років / С. Серяков // *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku.* – Warszawa-Lódź, 2012.
2. *Серяков С.* Образ єзуїтського шкільництва в польській історіографії 1800–1830-х рр. / С. Серяков // *Sic erat in fatis. Studia i szkice historyczne dedykowane Profesorowi Bogdanowi Rokowi.* W 2 t. T. 2. – Toruń, 2012.
3. *Серяков С.* Образ єзуїтського шкільництва Речі Посполитої в польській історіографії 1850–1870-х рр. / С. Серяков // *Київська старовина.* – 2011. – № 1.
4. *Шевченко Т.* Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. / Т. Шевченко. – Львів, 2005.
5. *Andrjwsowicz J.* Polska, zawierająca jeografia i dzieje starożytnej Polski od początków narodu, aż do nowszych czasów / J. Andrjwsowicz. – Poznań, 1842.
6. *Baliński M.* *Historja Polska* / M. Baliński. – Warszawa, 1844.
7. *Biblioteka im. Ossolińskich we Wrocławiu.* Rkps 5916/II.
8. *Biblioteka Jagiellońska.* Rkps. 8309 III.
9. *Grabski A. F.* *Zarys historii historiografii polskiej* / A. F. Grabski. – Poznań, 2000.
10. *Grzebien L.* *Dotychczasowa literatura o wkładzie jezuitów polskich do nauki i kultury* / L. Grzebien // *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami.* Pod red. naukowa I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków, 2004.
11. *Jaroszewicz J.* *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII.* W 3 cz. Cz. 3 / J. Jaroszewicz. – Wilno, 1845.
12. *Krasinski V.* *Historical Sketch of the Rise, Progress, and Decline of the Reformation in Poland, and of the Influence which the Scriptural Doctrines have exercised on that country in Literary, Moral, and political Respects.* In 2 vol. Vol. 2. / V. Krasinski. – London, 1840.

13. *Kosciński L.* Słowo o jezuitach / Ł. Kosciński. – Poznań, 1853.
14. *Kraszewski I. J.* Wilno od początków jego do roku 1750. W 4 t. T. 3 / I. J. Kraszewski. – Wilno, 1841.
15. *Krzyżanowski A.* Dawna Polska ze stanowiska jej udziału w dziejach postępującej ludzkości skreślona w jubileuszowym Mikołaja Kopernika roku 1843 / A. Krzyżanowski. – Warszawa, 1844.
16. *Łukaszewicz J.* Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794. W 4 t. T. 1 / J. Łukaszewicz. – Poznań, 1849.
17. *Łukaszewicz J.* Obraz Historyczno-Statystyczny Miasta Poznania w dawniejszych czasach. W 2 t. T. 2. / J. Łukaszewicz. – Poznań, 1838.
18. *Maciejowski W. A.* Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830. W 2 t. T. 2. / W. A. Maciejowski. – Warszawa, 1852.
19. *Muczkowski J.* Bractwa jezuickie i akademickie w Krakowie / J. Muczkowski. – Kraków, 1845.
20. *Moraczewski J.* Starożytności polskie. W 2 t. T. 1. / J. Moraczewski. – Poznań, 1842.; T. 2. – Poznań, 1852.
21. *Siwek A.* Spory o jezuitów w polskiej historiografii 1795-1918 / A. Siwek // *Studia historyczne*. R. XXXIV. 1991. Z. 4.
22. *Trentowski B. F.* Chowanna czyli system pedagogiki narodowej, jako umiejętności wychowania, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży. W 2 t. T. 2. / B. F. Trentowski. – Poznań, 1842.

УДК

Л. В. Філіпенко

**РОСІЙСЬКІ ДОРЕВОЛЮЦІЙНІ ЖІНОЧІ ЖУРНАЛИ:
ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Резюме: У статті проаналізовано стан вивчення російських дореволюційних жіночих журналів. Виходячи з теоретико-методологічних настанов, якими керувалися дослідники дореволюційної жіночої періодики, виокремлено та охарактеризовано основні історіографічні етапи.

Ключові слова: жіночий журнал, жіноча періодика, гендерна рівноправність.

Филипенко Л. В. Российские дореволюционные женские журналы: проблемы историографии.

Резюме: В статье проанализировано степень изученности российских дореволюционных женских журналов. Исходя из теоретико-методологических установок, которыми руководствовались исследователи дореволюционной женской периодики, выделены и охарактеризованы основные историографические этапы.

Ключевые слова: женский журнал, женская периодика, гендерное равноправие.

Filipenko L. The Russian pre-revolutionary women's magazines: problems of historiography.

Summary: The article analyzes the degree of scientific development of Russian pre-Soviet women's magazines in historiography. On the basis of theoretical and methodological facilities, which were guided by the researchers, the historiography of the pre-revolutionary women's periodicals were allocated to the main stages of their study.

Keywords: women's magazine, women's periodicals, gender equality.

Вперше жінка стає об'єктом історичного дослідження в середині XIX ст. Загальнонаціональна дискусія 1860-х років навколо «жіночого питання», нові соціальні практики жінок та формування жіночого руху зробили актуальними знання про жінок та підвищили попит на «жіночу» тематику. У другій половині XIX – на початку XX ст. в Російській імперії розробкою жіночої тематики в галузі історії займалися не лише історики, а й етнографи, історики літератури, юристи, широке коле публіцистів. У відповідних історичних працях дослідники намагалися визначити роль жінок в історичному процесі, їхній вплив на соціальні, культурні, політичні та економічні сфери життєдіяльності суспільства [33; 10], при цьому найбільш популярними історичними екскурсами були життєписи видатних жінок [19, т. 2, с. IX]. Надалі, в умовах розгортання жіночого руху, російські вчені звернулися до осмислення феномену «жіночого питання», намагаючись з'ясувати причини нерівноправності жінок та можливі наслідки жіночої емансипації [32].

Здебільшого тогочасні праці з «історії жіноцтва» – це презентація «чоловічого» погляду на жінку. Тільки наприкінці XIX – на початку XX ст. з'являються жінки-історики, які активно включаються у процес вивчення минулого російської жінки. Зазначимо, що жінок – професійних істориків, визнаних науковим співтовариством, як О. Я. Єфименко, практично не було. Тим не менш, освічені жінки, які заробляли собі на життя літературною або педагогічною працею, почали виступати на сторінках періодичних видань з історичними екскурсами. Зрозуміло, що жінкам-історикам значно легше було потрапити на сторінки жіночих журналів, тому не випадково й «історію жінок» як напрямок досліджень в історичній науці вперше було визнано 1883 р. в журналі «Друг женщин»: «Історія жінок є суттєва частина загальної історії людства» [25, с. 65].

На межі століть на зміну популярним жіночим нарисам приходять цілком професійні розвідки, причому жінки-історики, які здебільшого були активними учасницями жіночого руху,

сприяли появі нових тем в «жіночій історії». В якості прикладу можна згадати фундаментальну працю із історії жіночої освіти О. Й. Ліхачової [18], ряд досліджень із історії російського та європейського жіночого руху К. М. Щепкіної [34; 35], аналіз позицій жінок у сфері праці О. М. Коллонтай [15].

Однією із історичних тем, актуалізованих жінками на початку ХХ ст., стала й тема жіночих журналів. Тривалий час жіноча періодика не привертала уваги дослідників і вважалася незначним культурним явищем.

Перша спроба теоретичного осмислення нового типу періодики – журналів для жінок, була здійснена авторкою, яка підписалася криптонімом С. Л-ва. Здебільшого на прикладі зарубіжних періодичних органів друку вона запропонувала першу в російській історіографії класифікацію журналів для жінок: до журналів, «практично позбавлених ідейного змісту», авторка зарахувала видання, присвячені модам, рукоділлю, домашньому господарству, охороні здоров'я жінки та спорту; до «спеціальних» журналів – видання з питань жіночої та дитячої гігієни, жіночої освіти, мистецтва, благодійності, педагогічні та ін.; нарешті, в окрему групу вона виділила феміністські журнали, присвячені «жіночому питанню» [8].

Слідом за цим у 1905 – 1906 рр. у друкарні Товариства історії та старожитностей Російських при Московському університеті окремими брошурами вийшли перевидання «Журнала для мильх» (1804 р.) та «Дамского журнала» (1806 р.), а в 1909 р. на сторінках «ідейного» жіночого журналу «Союз женщин» була опублікована стаття К. М. Щепкіної про дамські та модні журнали «минулих часів» – перші видання для дам, що були надруковані в типографії Московського університету. К. М. Щепкіна відзначила просвітницький характер «Модного ежесемесного издания, или Библиотеки для дамского туалета», видання якого пов'язується із ім'ям М. І. Новікова, та модне спрямування «Магазина английских, французских и немецких новых мод...» В. І. Огорокова, таким чином, здійснивши спробу типологізації російських жіночих журналів [34].

Нарешті, у 1914 р. вийшов друком збірник публічних лекцій та доповідей вищезгаданої К. М. Щепкіної під назвою «Из истории женской личности в России», в якому авторка на матеріалах історичних розвідок, юридичних пам'яток, спогадів та, у першу чергу публіцистики, намагалася простежити еволюцію уявлень про жінку в російському суспільстві на різних етапах історичного розвитку, аналізуючи, передусім, роздуми сучасників про призначення жінки та спадок російських літераторок. Найбільшу увагу К. М. Щепкіна приділила гостро дискусійним публікаціям «Современника», «Отечественных записок», «Вестника Европы», але, водночас, охарактеризувала окремі статті «Женского образования» (1876–1891) та «Женского дела» (1899–1900). Крім того, у розділі «Жіноча особистість у старій російській журналістиці» вона дослідила історію створення, постагі видавців та зміст перших журналів для жінок кінця XVIII – початку XX ст. [35, с. 154–197].

Зазначимо, що усі вище зазначені спостереження над особливостями жіночої періодики залишилися непоміченими спеціалістами. Одне із найкращих російськомовних бібліографічних видань «Библиография русской периодической печати (1703–1900) гг.», складене видатним теоретиком книгознавства М. М. Лісовським, поділяє періодіку на ілюстровані та художні видання, сатиричні та гумористичні, для дітей, для народу, офіційні та інформаційні, урядові, видання приватних осіб і т. д. «Жіночі видання» або «видання для жінок» укладачем не виокремлювалися, незважаючи на те, що слова «дамський» або «жіночий» часто виносилися в назву журналу [17].

Наступний етап у розвитку російської історіографії «історії жінок» пов'язаний із встановленням нового політичного режиму. За радянських часів базовою позицією при аналізі «жіночого питання» став класовий підхід, закладений працями Ф. Енгельса та А. Бебеля. У Росії активним пропагандистом цих ідей була О. М. Коллонтай, яка у книзі «Социальные основы женского вопроса», що писалася напередодні Всеросійського жіночого

з їзду (1908 р.), «віднайшла» коріння «жіночого питання» в економіці: «жіночий світ, як і світ чоловічий, поділений на два табори ... буржуазний та пролетарський» [15].

Хоча більшовики проголосили «жіноче питання» в Росії вирішеним, «жіноча тема» не зникла зі сторінок післяреволюційних видань. Дослідники зосередилися на висвітленні участі жінок у революційному русі, згодом стали узагальнювати досвід роботи жіночих рад та жіночих відділів, процес ліквідації неписьменності серед жінок. Однак у лавині публікацій, довоєнного часу, які були присвячені «розкріпаченню» жінки в Радянському Союзі, практично не було написано історичних праць із «жіночої історії» дорадянського періоду. Зазвичай, якщо такі сюжети й потрапляли на сторінки історичних праць, то викладалися вони побіжно. Як приклад можна навести дослідження М. Аронсон та С. Рейсер про літературні салони та гуртки 1830-х рр., в яких значну роль відігравали жінки [2]. Тим більш цікавою є чи не єдина на цей час спроба дослідити історію одного із жіночих журналів 1860-х рр. – «Женского вестника» (СПб., 1866–1868), яка була здійснена М. Клевенським. Автор детально висвітлив склад авторів, характер статей, що публікувалися, критику з боку сучасних громадських та літературних діячів, цензурні переслідування, яких зазнавав журнал, поставивши його в один ряд із «Вестником Европы», «Неделей», «Литературной библиотекой». У дусі часу М. Клевенський зробив акцент на соціалістичних тенденціях у матеріалах, які публікував «Женский вестник», однак звернув увагу і на особливості висвітлення у ньому «жіночого питання», вказавши на невдалий симбіоз радикальних та ліберальних поглядів його кореспондентів [13].

Тільки наприкінці 1950-х рр. радянські учені починають виявляти інтерес до витоків жіночої емансипації. Зокрема, звернемо увагу на дослідження Г. А. Вишневської, яка проаналізувала російські періодичні видання першої половини XIX ст. («Московский телеграф», «Телескоп», «Молва»,

«Московский наблюдатель»)), й дійшла висновку, що «жіноче питання» стало актуальним для російського суспільства в 1830 – 1840-і рр. [5].

У 1960 – 1970-ті рр. спостерігається помітне розширення кола дослідників, які займалися вивченням жіночої емансипації, однак, як і в попередні роки, вони здебільшого зосереджувалися на визначенні ролі жінок у революційному русі [14; 7]. Пізніше, поряд із ідеологізованими працями стали з'являтися і такі, в яких жінки розглядалися як повноцінна соціальна сила, суб'єкт соціальних змін. Сучасна російська дослідниця І. І. Юкіна пов'язує цей методологічний поворот із активізацією зарубіжних дослідників жіночої проблематики [36, с. 6].

У 1949 р. був опублікований твір французької письменниці Сімони де Бовуар «Второй пол», в якому авторка виступила проти міфу про «природність» поділу праці за статевою ознакою та виявила конфлікт людини між здатністю бути суб'єктом та нав'язаною ззовні роллю об'єкта. Вирішення описаного конфлікту через подолання нав'язаної «жіночої долі» ілюструвалося С. де Бовуар біографіями видатних жіночих особистостей [4].

Ідеї пробудження жіночої самосвідомості стали основою сучасної феміністської ідеології і підготували «гендерну» революцію 1970-х рр. в західноєвропейській та американській історіографії. Учені-гуманітарії «всерйоз замислилися над тим, чи не є стать таким самим інструментом соціальної детермінації, як клас або етнос [курсив Н. Л. Пушкарьової. – Л. Ф.]» [22, с. 20], а найбільш радикальні дослідники поставили питання про те, що всі попередні історичні твори були написані під кутом зору «чоловічого бачення світу». На їхнє переконання, на зміну «his-story» (тобто «його історії», «історії Чоловіка») мала прийти «herstory» (тобто «її історія», «історія Жінки») [23]. Пізніше в історичній фемінології поряд із прагненням створити особливу «жіночу історію» здійснюється спроба вписати «історію жінок» в історію суспільства та пояснити наявність альтернативного життєвого досвіду жінок різних

соціальних категорій, спираючись на феміністські теорії, які визначали статус історичної особи як специфічну комбінацію індивідуальних, статевих, сімейно-групових та класових характеристик [24, с. 11].

Зарубіжні дослідники активно працювали із російським історичним матеріалом, і вже в 1978 р. вийшла книга американського дослідника Р. Стайтса про російський фемінізм, нещодавно перевидана російською мовою [26]. Зазначена праця охоплює період ХІХ – першої чверті ХХ ст. і вписує російський жіночий рух до загальноєвропейського феміністичного руху. Автор висвітлив широке коло питань – дискусії навколо «жіночого питання» та основних реакцій на нього (феміністського, нігілістського та радикального), надав психологічні характеристики учасниць жіночого руху, з'ясував вплив процесів індустріалізації та урбанізації на формування жіночих рухів, проаналізував марксистські теорії «жіночого питання», дослідив феміністську та більшовицьку реакції на Першу світову війну та події 1917 року, а також «сексуальну революцію» 1920-х рр. Серед багатьох сюжетів він торкнувся і жіночої періодики, яку розглядав у контексті жіночого руху, зокрема надав ряд посилань на журнали «Рассвет», «Женский вестник» та «Союз женщин», а також детально розглянув історію видання журналу «Работница» в 1914 р. [26, с. 351–353], і, певним чином, накреслив нові дослідницькі обрії.

Поява монографій, подібних до праці Р. Стайтса, стимулювала активність російських істориків. Відповіддю стали дослідження Е. П. Федосової про Бестужівські курси [29], Г. О. Тішкіна про «жіноче питання» в Росії в 1850 – 1860-ті рр. [28], Е. О. Павлюченко про участь жінок у визвольному русі [21] та Н. Л. Пушкарьової про становище жінок у допетровську епоху [23]. На цьому етапі осмислення ролі жінок в історії знову вийшло на проблеми значимості самостійного жіночого вибору і самостійної діяльності для соціальних змін у різні історичні епохи. При цьому, як і в західній історіографії, дослідницьке завдання фокусувалося на проблемі включення

жінок до «великої» історії, хоча це відбувалося й на інших методологічних засадах.

В одному із зазначених досліджень – Г. О. Тішкіна, окремий розділ присвячений проблемі жіночої емансипації на сторінках російської публіцистики. Згідно із заявленою темою автор обмежився вивченням журналістських матеріалів 1850–1860-х рр., зробивши акцент на так званій «демократичній» публіцистиці і приділивши значно менше уваги «ліберальному» та «консервативному» напрямкам [28, с. 59–133]. Щодо жіночої періодики, то їй відведено усього кілька сторінок: так, журнал «Рассвет» (СПб., 1859 – 1862) згадується у зв'язку із публікаціями Д. І. Писарева [28, с. 96-100], журнал «Дамский вестник» (СПб., 1860) – через статті близьких «до революційно-демократичних органів» Д. Д. Мінаєва та О. П. Пятковського, а інші журнали лише перераховуються.

Новий етап у вивченні жіночої періодики співпав у часі із загальним зростанням популярності жіночих та гендерних досліджень у світі та на пострадянському просторі. На тлі дискусій щодо методологічних засад історії жінок та гендерної історії з'являються численні праці, присвячені історії жіночого руху в Росії, які, з одного боку, активно залучають матеріали жіночої преси, з іншого – розглядають жіночу періодику як одну із важливих складових руху жінок за емансипацію.

У 1990-ті рр. з'явилися праці О. А. Хасбулатової, С. Г. Айвазової [31; 1], а в 2000-і – О. А. Хасбулатової та Н. Б. Гафізової, І. І. Юкіної [30; 36]. Для нашого дослідження особливе значення має остання праця. Авторка, яка обрала об'єктом аналізу жіночий рух в Росії в 1858–1918 рр., зосередилась на дослідженні його внутрішніх та зовнішніх факторів. До внутрішніх ресурсів були віднесені лідери, ідеології, соціальна база руху, його організації та колективні дії. Зовнішні фактори були розподілені за макро- та мезорівнями: перший визначається політичними та соціально-економічними умовами, в яких розвивався рух, та змінами станово-класової стратифікації; другий – різними соціальними інститутами (преси, літератури,

родини, освіти, політичних партій, законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади та ін.). Саме інститутам преси та літератури, які відбивали та формували погляд освічених класів на «жіноче питання», у роботі приділено багато уваги, зокрема, авторка виділила дискурс жіночої преси 1850–1860-х рр. [36, с. 119–123] та дискурс феміністської періодики початку ХХ ст. [36, с. 246–258]

«Жіночий» та «гендерний» підходи вимагають розширення джерельної бази та критичного прочитання вже актуалізованих джерел, тому останнім часом в російській та зарубіжній історіографії спостерігається зростання зацікавленості до певних типів жіночих журналів – наприклад, модних, або до окремих періодів у розвитку жіночої журнальної періодики. Крім того, є кілька вдалих прикладів усебічного аналізу конкретних періодичних видань для жінок. Так, Ю. В. Жукова запропонувала детальний огляд змісту та авторського складу «дамського» журналу «Аглая» (1808–1812), що дозволило їй переглянути усталений образ «журналу сентиментального спрямування» та відзначити його роль у становленні ідей жіночої емансипації в Росії [9]. І. В. Зирянова, залучивши широке коло опублікованих та архівних джерел, дослідила історію створення та видання журналу «Рассвет» (1859–1862), а також спробувала визначити ступінь популярності останнього [12, с. 100–109].

В українській історіографії вивчення жіночої періодики лише розпочалося, і на даний момент можна говорити лише про усвідомлення існування такого феномену на українських землях. При цьому, дослідниками враховуються лише україномовні журнали для жінок, тому в наявних розвідках мова в основному йде про західноукраїнські видання («Лада», «Русалка», «Мета», «Жіноче діло» та ін.). Стосовно Наддніпрянської України відзначається лише орган Українського жіночого союзу «Жіночий вісник», два номери якого вийшли влітку 1917 р. [20]. Такі видання як «Женская мысль», «Красота», «Swiat kobiecu», які друкувалися в Києві на початку ХХ ст., у сучасних дослідженнях з історії преси в Україні навіть не згадуються, що

цілком виправдано у випадку із «українською пресою», але не зрозуміло у варіанті «жіночої преси в Україні» [20].

З інших позицій пропонується розглядати феномен жіночого журналу істориками журналістики. Вперше до проблем функціонування російської жіночої періодики вони звернулися в 1990-ті рр. під впливом активного розвитку зазначеного сегменту преси на сучасному інформаційному ринку. Праці з історії журналістики, перш за все, орієнтовані на визначення типологічних особливостей жіночої періодики та особливого кола тем і проблем, які цікавлять жіночу цільову аудиторію. Під цим кутом зору висвітлюється жіноча преса в серії праць Р. М. Ямпольської [37] та дисертаційній роботі О. Ю. Коломийцевої. Щоправда, остання поставила дослідницьке завдання значно ширше – показати еволюцію типологічних особливостей вітчизняних жіночих журналів упродовж усього часу їхнього існування – з кінця XVIII ст. і до сучасності. Говорячи про дореволюційну жіночу періодику, О. Ю. Коломийцева основну увагу зосередила на найбільш вдалих у комерційному плані виданнях – журналах універсального типу («Журнале для хозяек» та його «дітища» «Женской жизни»), аналіз яких дозволив авторці стверджувати, що вже в дореволюційну епоху склалася унікальна структура видання, яка включала різноманітні розділи (моди, літератури, домогосподарства, рукоділля і т. ін.), що й стало орієнтиром для створення нових жіночих видань, актуальних до сьогодні [16].

У працях сучасних філологів ми зустрічаємо осмислення журнальної періодики як явища словесності. Зазвичай такі дослідження зосереджуються на з'ясуванні ступеня єдності журналу як своєрідного твору та на аналізі уявлень сучасників про його естетичну природу. Так, у монографії Г. В. Зикової, об'єктом вивчення якої стали російські журнали 1830–1870-х рр. (переважно «Библиотека для чтения», «Современник», «Отечественные записки») в одному із розділів, що має назву «Гендерна проблематика в російському журналі, або Провокація замість проповіді», проаналізовані погляди Й. І. Сенковського та

інших критиків на європейську жіночу літературу (Жорж Санд, Джейн Остін) [11], а у статті І. Казакової – критика творчості російських жінок-авторів (О. Шапір, В. Мікуліч та ін.). Водночас, поки що поодинокими є спроби дослідити літературно-критичну діяльність жінок у XIX – на початку XX ст. Єдиною постаттю, яка привернула увагу сучасних дослідників залишається М. К. Цебрикова [27].

Таким чином, в історіографії жіночої періодики Російської імперії можна виділити три основні етапи:

1. Початок 1900-х – 1910-ті рр. – час зародження інтересу до жіночих журналів на тлі розгортання жіночого руху та посилення зацікавленості до історії жінок в цілому;
2. 1920-ті – кінець 1980-х рр. – період зменшення зацікавленості до російських дореволюційних журналів у радянській історіографії, коли до поля зору дослідників потрапляють лише «найрадикальніші» із журналів для жінок («Рассвет», «Женский вестник» (1866–1868), «Работница») та зростання уваги до цього сектору журналістики в зарубіжній історіографії;
3. з кінця 1980-х – спроби осмислення феномену жіночого журналу в межах гендерного підходу, використовуючи напрацювання в галузях джерелознавства, історії журналістики, літературознавства, історії читання, коли об'єктом вивчення стають як окремі органи друку, так і певні групи жіночих журналів, відібрані за різними критеріями (за типом, хронологією, ідейним спрямуванням).

-
1. Айвазова С. Г. Русские женщины в лабиринте равноправия / С. Г. Айвазова. – М., 1998.
 2. Аронсон М. Литературные кружки и салоны / М. Аронсон, С. Рейсер. – СПб., 2000.
 3. Берков П. Н. История русской журналистики XVIII века / П. Н. Берков. – М., 1952.

4. *Бовуар С.* Второй пол : в 2. т. Т. 1 Факты и мифы ; Т. 2 Жизнь женщины / Симона де Бовуар ; пер. с фр., общ. ред. и вступ. ст. С. Г. Айвазовой. коммент. М. В. Аристовой. – М.; СПб., 1997.
5. *Вишневская Г. А.* Вопросы женской эмансипации в русских журналах 1830–1840-х годов / Г. А. Вишневская // Ученые записки Казанского государственного университета. – 1957. Т. 117. – Кн. 9.
6. *Ефименко А. Я.* Крестьянская женщина / А. Я. Ефименко // Дело. – 1873. – № 2-3.
7. *Ефремова Н. П.* Шестидесятницы / Н. П. Ефремова // Вопросы истории. – 1978. – № 9.
8. *Женские журналы / С. Л-ва // Женский альманах: иллюстрированный научно-литературный сборник по вопросам женской жизни.* – Одесса, 1901.
9. *Жукова Ю. В.* «Женская тема» на страницах журнала «Аглая» (1808–1812 гг.) кн. П. И. Шаликова / Ю. В. Жукова // О благородстве и преимуществе женского пола. Из истории женского вопроса в России : сб. науч. трудов. – СПб., 1997.
10. *Забелин И. Е.* Женщина по понятиям старинных книжников / И. Е. Забелин // Опыты изучения русских древностей и истории. – М., 1872. – Ч. 1.
11. *Зыкова Г. В.* Поэтика русского журнала 1830-х – 1870-х гг. / Г. В. Зыкова. – М., 2005.
12. *Зырянова И. В.* Журнал «Рассвет» (1859–1862 гг.) / И. В. Зырянова // О благородстве и преимуществе женского пола. Из истории женского вопроса в России : сб. науч. трудов. – СПб., 1997.
13. *Клевенский М.* Журнал «Женский весник» (1866–1868 гг.) / М. Клевенский // Русская журналистика. I. Шестидесятые годы / под ред. и с пред. В. Полянского. – М. ; Л., 1930.
14. *Книжник-Ветров И. С.* Русские деятельницы Первого Интернационала и Парижской Коммуны. Е. Л. Дмитриева. А. В. Жаклар. Е. Г. Бартенева / И. С. Книжник-Ветров. – М. ; Л., 1964.
15. *Коллонтай А. М.* Социальные основы женского вопроса / А. М. Коллонтай. – СПб., 1909.
16. *Коломийцева Е. Ю.* Формирование женского универсального журнала в отечественной журналистике XVIII–XX вв.: история развития и типологические особенности : автореферат дисс. ... докт. фил. наук [Электронный ресурс] / Кубанский государственный университет. – Краснодар, 2008. – Режим доступа : <http://vak.ed.gov.ru/common/img/uploaded/files/vak/announcem...>

17. Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати (1703–1900 гг.) (Материалы для истории русской журналистики) / Н. М. Лисовский. – Пг., 1915.
18. Лихачева Е. О. Материалы для истории женского образования в России (1086–1856) / Е. О. Лихачева. – СПб., 1899.
19. Мордовцев Д. Л. Русские женщины нового времени / Д. Л. Мордовцев // Сочинения : в 3 т. – СПб., 1874.
20. Олійник Н. Жіноча преса в Україні: минуле та сучасність [Електронний ресурс] / Н. Олійник. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n27texts/oliyuk.htm>. Доступ – 25.04.2013 г.
21. Павлюченко Э. А. Женщины в русском освободительном движении: От Марии Волконской до Веры Фигнер / Э. А. Павлюченко. – М., 1988.
22. Пушкарёва Н. Л. Женщины Древней Руси / Н. Л. Пушкарёва. – М., 1989.
23. Пушкарёва Н. Л. История женщин и гендерный подход к анализу прошлого в контексте проблем социальной истории / Н. Л. Пушкарёва // Социальная история. Ежегодник. 1997. – М., 1998.
24. Репина Л. П. «Пол» или «род»: от истории женщин к гендерной истории // Репина Л. П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия. – М., 2002.
25. Смирнова В. Исторические женщины по Шерру / В. Смирнова // Друг женщин. – 1883. – № 3.
26. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс ; пер. с англ. – М., 2004.
27. Строганова Е. Н. Женская литературная критика как культурный феномен второй половины XIX в. / Е. Н. Строганова // Социальная история. Ежегодник. 2003 : Женская и гендерная история / под ред. Н. Л. Пушкарёвой. – М., 2003.
28. Тишкин Г. А. Женский вопрос в России в 50–60-е годы XIX в. / Г. А. Тишкин. – Л., 1984.
29. Федосова Э. П. Бестужевские курсы – первый женский университет в России (1878 – 1918) / Э. П. Федосова ; под ред. Э. Д. Днепров. – М., 1980.
30. Хасбулатова О. А. Женское движение в России (втор половина XIX – начало XX в.) / О. А. Хасбулатова. – Иваново, 2003.

31. *Хасбулатова О. А.* Опыт и традиции женского движения в России. 1860–1917 / О. А. Хасбулатова. – Иваново, 1994.
32. *Хвостов В. М.* I. Психология женщины. II. О равноправии женщин / В. М. Хвостов. – М., 1911.
33. *Шульгин В. Я.* О состоянии женщины в России до Петра Великого / В. Я. Шульгин. Т. 1. – К., 1850.
34. *Щепкина Е.* Дамские и модные журналы былых времен / Е. Щепкина // Союз женщин. – 1909. – № 5-6.
35. *Щепкина Е. Н.* Из истории женской личности в России. Лекции и статьи / Е. Н. Щепкина. – СПб., 1914.
36. *Юкина И. И.* Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина. – СПб., 2007.
37. *Ямпольская Р. М.* Женская пресса. Ее типологические особенности / Р. М. Ямпольская // Типология периодической печати. – М., 1995.

РОЗДІЛ III

БІОГРАФІСТИКА

УДК 378.4(477.54):929 Каразін]:030»18/20»

О. І. Вовк

**ОБРАЗИ В. Н. КАРАЗИНА НА СТОРИНКАХ
ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАНЬ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.**

Резюме: У статті розглядаються трансформації образів видатного громадського діяча, просвітителя, науковця, засновника Харківського університету В. Н. Каразіна (1773–1842), представлені в енциклопедичних виданнях кінця ХІХ – початку ХХІ ст.

Ключові слова: В. Н. Каразін, образ, енциклопедія, біографістика.

Вовк О. И. Образы В. Н. Каразина на страницах энциклопедических изданий конца XIX – начала XXI ст.

Резюме: В статье рассмотрены трансформации образов выдающегося общественного деятеля, просветителя, ученого, основателя Харьковского университета В. Н. Каразина (1773–1842), представленных в энциклопедических изданиях конца XIX – начала XXI ст.

Ключевые слова: В. Н. Каразин, образ, энциклопедия, биографистика.

Vovk O. I. The images of Vasył Karazin on the pages of encyclopedias of the late XIX – early XXI century

Summary: The present paper is observed the transformations of the images the public figure, inventor, scientist and founder of Kharkiv University Vasył Karazin (1773–1842), which were fixed in encyclopedias of the late XIX – early XXI century.

Keywords: Vasył Karazin, image, encyclopedias of, biography studies.

Сучасну нам епоху цілком можна схарактеризувати як час енциклопедичного буму. Лише за період з 2004 по 2009 рр. видавництвами України було випущено 569 найменувань книжкової продукції, маркованих як енциклопедії або енциклопедичні словники (довідники) [6, с. 3]. Однак більшість із них не відповідають типу видання, заявленому в заголовку, ні за змістом, ні за структурою, тобто не є «довідковими виданнями, що містять зведення основних відомостей з однієї чи усіх галузей знання та практичної діяльності, викладених у коротких статтях, розташованих за абеткою їхніх назв або в систематичному порядку» [3, с. 16]. Це змушує науковців знову і знову звертатися до даної проблематики, переосмислювати роль енциклопедій у сучасному світі та житті окремої країни, про що свідчать публікації В. Карева [14], С. Корсакова [15], С. Кульчицького [16] та ін.

Одночасно зростає увага фахівців і до аналізу змістовного наповнення енциклопедичних статей. Інформація, котра вміщена в енциклопедичній статті, безпосередньо залежить від рівня розвитку науки і техніки, історико-культурного контексту, пануючих ідеологічних настанов тощо [5, с. 206], а тому відповідні видання мають змогу презентувати образ історичної події, суспільно-політичного явища, держави, етносу, суспільної групи в тому чи іншому ракурсі, залежно від соціального замовлення. Вищезазначені образи все частіше стають об'єктами наукового пошуку [див., наприклад, 2; 24 та ін.], у тому числі в галузі біографістики [див., наприклад, 17; 26 та ін.].

Метою роботи є аналіз трансформацій образів В. Каразіна, представлених на сторінках енциклопедичних видань з кін. ХІХ до поч. ХХІ ст.

Хронологічні рамки дослідження можна розділити на три етапи: дореволюційний (кін. ХІХ ст. – 1917 р.); радянський (1917 р. – 1991 р.); сучасний (з 1991 р. до сьогодні).

Ім'я В. Каразіна представлене у більшості дореволюційних, радянських і сучасних універсальних і спеціалізованих

енциклопедій («Демографічна енциклопедія», «Юридична енциклопедія», «Українська літературна енциклопедія», «Українська педагогіка в персоналіях» тощо). Проте вже сама тематика подібних видань передбачає, що біографічні довідки, вміщені в них, будуть акцентувати увагу лише на одному аспекті життєпису портретованої особистості. Для нас же видається важливим прослідкувати динаміку змін образів В. Каразіна у всій повноті. Саме тому для аналізу було відібрано статті з чотирнадцяти видань, котрі характеризуються універсальністю змісту. Серед них – дореволюційні ЕСБЕ (1895), РБС (1897), БЭЮ (1907), ЭСБГ (1913); радянські БСЭ (1937; 1973), УРЕ (1961; 1980), СИЭ (1965), РЕІУ (1970); діаспорні ЕУ1 (1959), ЕУ2 (1988), УКЕ (1988); сучасна ЕІУ (2007), які охоплюють 112-річний хронологічний відрізок.

Взявши за основу структуру стандартної біографічної довідки [20, с. 50] та проаналізувавши наявні біографічні статті, ми дійшли до висновку, що в них можна виокремити наступні смислові «вузли», які будуть підлягати дослідженню: дефініція; генеалогічна інформація; відомості про освіту; кар'єра державного службовця та діяльність на ниві просвітництва; наукова діяльність; суспільно-політичні погляди; риси особистості; увічнення пам'яті.

Для більш наочного відображення виявлених трансформаційних тенденцій нами було розраховано питому вагу кожного із виявлених показників у структурі статті за формальними ознаками (як відношення кількості знаків без пробілів у відповідній частині тексту до загальної кількості знаків у статті). Не абсолютизуючи таку методику, зазначимо, що, на нашу думку, вона дозволяє і виявити історіографічні образи, і побачити їх еволюцію.

Специфіка трансляції образів В. Каразіна на тому чи іншому хронологічному етапі безпосередньо пов'язана із особливостями розвитку вітчизняної енциклопедистики. Витоки довідково-енциклопедичної справи на Русі простежуються ще з XIII ст., але свого розквіту ця діяльність

набула в кін. XIX – на поч. XX ст., коли на теренах Російської імперії почали з'являтися видання, при підготовці яких був урахований багатий досвід вітчизняної та закордонної енциклопедистики. Для них характерний високий рівень довідковості, намагання якнайширше розкрити тему [5, с. 206]. Тож статтям про В. Каразіна, які були опубліковані у дореволюційних виданнях, притаманний більший обсяг, порівняно із пізнішими варіантами біографічних довідок (що обумовлено тенденціями вітчизняної та світової енциклопедичної справи). Так, стаття, опублікована в ЕСБЕ, містить 4602 знаки, стаття в РБС – 43438 знаки; стаття у БЭЮ – 1183 знаки, стаття в ЭСБГ – 6331 знак; в середньому – 13889 знаків. Для порівняння: середній обсяг «каразінської» статті в радянській енциклопедії, складає 1303 знаки, а в сучасній українській – 2636 знаків.

Авторами публікацій дореволюційного часу виступили Д. Багалій [1]; В. Срезневський [25]; В. Семевський [23]; відомостей про автора не надано лише в одній статті [10].

Для енциклопедичних статей дореволюційного періоду характерним є акцентування уваги на державницькій діяльності В. Каразіна, особливо на ниві просвітництва. Так, у статті, вміщеній в ЕСБЕ, цій тематиці присвячено 49,80% від загального обсягу; в РБС – 29,19%; у БЭЮ – 55,87%; в ЭСБГ – 22,27%; середнє значення показника складає 39,29%. В. Каразін в енциклопедичних статтях кін. XIX – поч. XX ст. позиціонується як засновник МНО [1, с. 424; 22, с. 488], керуючий справами Головного правління училищ [1, с. 424; 23, стб. 440; 25, с. 489], автор «правил народної освіти» [1, с. 424; 23, с. 489] та університетських статутів [1, с. 424; 10; 25, с. 489], «головний винуватець» відкриття Харківського університету [1, с. 424; 10; 23, стб. 440; 25, с. 489].

Суспільно-політичним поглядам В. Каразіна також приділено значну увагу. Вказаній проблематиці присвячено 8,93% тексту статті в ЕСБЕ; 40,04% – в РБС; 14,88% – у БЭЮ; 54,65% – в ЭСБГ (середнє значення показника – 29,63%). На

їхніх сторінках В. Каразін представлений як переконаний монархіст, який «вважав можливим продовжувати монархічні начала і на менші суспільства» [25, с. 492] і прагнув таким чином надати селянам певних самоврядних прав, проте під безпосереднім «керівництвом» поміщика [1, с. 424; 23, стб. 441; 25, с. 492]. Автори не обійшли увагою також і спроби Каразіна, який, вже потрапивши в опалу, мешкав у Кручику, втручатися у внутрішню та зовнішню політику держави, подаючи впливовим державним чиновникам – аж до імператора – записки із викладенням власного бачення подій у країні та світі. Щоправда, подібна активність оцінюється скоріше негативно: як наслідок цих клопотів згадується заточення Каразіна до Шліссельбурзької фортеці у 1820 р. [1, с. 424; 10; 23, стб. 443; 25, с. 492], а проекти називаються «нездарними» [23, стб. 442].

Третьою за обсягом темою виявляється наукова творчість В. Каразіна: їй присвячено 22,45% статті в ЭСБЕ; 16,66% – в РБС; 22,06% – у БЭЮ; 2,78% – в ЭСБГ (в середньому – 15,99%). В цілому статті (за винятком вміщеної у РБС) надають інформацію щодо його сільськогосподарських та природничих дослідів побіжно [23, стб. 443].

Такі теми, як генеалогія та родинні зв'язки В. Каразіна, його освіта, а також увічнення пам'яті про нього не надто широкої презентації у досліджуваній групі статей (середня частка відповідно 0,90%; 6,56; 1,71%).

Окремо хотілося б сказати про висвітлення рис особистості В. Каразіна на сторінках дореволюційних енциклопедичних видань. Хоча ця тема також не є магістральною (середня частка – 3,38%), сам факт її наявності в деякій мірі дозволяє глибше зрозуміти причини його вчинків, природу зацікавлень: «Вельми цікавий і характер Каразіна, в якому, безсумнівно, відбилосся його південне походження» [1, с. 425]; «... він віддався з усією пристрасністю своєї натури науковим заняттям та дослідам» [1, с. 424]; а також побачити, яким чином ця особистість сприймалася сучасниками [25, с. 497].

Нарешті, хотілося б звернути увагу на дефініції, котрі, як відомо, виступають семантичним ядром заголовка біографічної статті, концентрують у собі історичну, соціальну, культурологічну інформацію про особистість [19, с. 30]. Отже, за версією дореволюційних енциклопедій, В. Каразін – це один із видатних людей початку XIX ст. [10], видатний громадський діяч [1, с. 424], письменник та громадський діяч [23, стб. 439], співробітник Олександра I з народної освіти на початку його царювання, головний діяч при заснуванні Харківського університету [25, с. 486].

Таким чином, російські енциклопедичні видання кін. XIX – поч. XX ст. зображають В. Каразіна як непересічного громадського діяча, який зазнав стрімкого піднесення по кар'єрних сходах у перші роки правління Олександра I і завдяки цьому зміг чимало зробити для розбудови системи освіти у державі, заснував Харківський університет; був прихильником монархічного устрою, причому екстраполював засадничі ідеї монархії і на селянську громаду; займався різними видами наук, здійснював природничі та сільськогосподарські дослідження; багато в чому така його активність була детермінована особливостями характеру, які не завжди схвально сприймалися сучасниками.

Після революції 1917 р. та встановлення Радянської влади в країні розгорнулася робота з підготовки довідкових видань на основі марксистсько-ленінської ідеології. Новий етап розвитку енциклопедичної справи ознаменувався початком публікації БСЭ, 1-ше видання якої вийшло друком у 1926–1947 рр. [5, с. 206]. Стаття у цьому виданні, присвячена В. Каразіну, коротка (711 знаків), відомості про автора в ній відсутні. Дефініція представляє Каразіна як помірно-ліберального державного та громадського діяча. Відповідним чином вибудовано структуру і самої статті. Найбільшу частину в ній займає інформація щодо державницької та просвітницької діяльності Каразіна (58,23%), зокрема, згадується його робота на посаді керівника справ Головного правління училищ МНО, а також ініціатива

відкриття університету в Харкові. Другою за значущістю може вважатися інформація щодо суспільно-політичних поглядів В. Каразіна (23,63%). Для демонстрації найхарактерніших рис діяльності Василя Назаровича обрано лише той факт, що у 1820 р., подавши цареві записку, котра «викривала реакційний режим», він був ув'язнений до Шліссельбурга, а згодом – замкнений у межах власного маєтку. Про науковий доробок, а також генеалогію, освіту, риси особистості та увічнення пам'яті Каразіна відомостей не надано [9].

Показово, що у 2-му виданні БСЭ (1950–1958 рр.), відповідний том якої побачив світ у 1951 р., стаття про В. Каразіна відсутня.

У подальші роки універсальні та галузеві енциклопедичні видання загальносоюзного масштабу не оминали увагою його постать, хоча обсяг статей залишився порівняно невеликим. Для прикладу, стаття в СІЭ містить 1209 знаків, а у 3-му виданні БСЭ – 1025 знаків. Обидві статті написані Л. Светловим (Лехтблау).

Найбільшу увагу було приділено суспільно-політичним поглядам В. Каразіна (частка, присвячена даній проблематиці, в СІЭ складає 73,04%; у 3-му виданні БСЭ – 68,49%; середній показник становить 70,76%). У них Василь Назарович позиціонується як російський (та український) ліберально-дворянський просвітитель, громадський діяч (та вчений), засновник Харківського університету [21; 22]. Його змальовано насамперед як борця із самодержавством, поборника ліберальних реформ. Наголошується на тому, що на світогляд В. Каразіна вплинули ідеї Великої Французької революції, він був близький до О. Радищева. Указується, що Каразін у своїй діяльності пропонував цареві обмежити самодержавство «непреложними законами», полегшити становище кріпаків, розвивати народну освіту тощо, а в цілому його проекти названі такими, що «включали критику багатьох негативних боків існуючого самодержавного ладу» [21; 22].

Щоправда, зазначається, що «з часом Каразін відійшов від

прогресивних поглядів та підкреслював свою прихильність монархічному образу правління. Відміну кріпацтва вважав неприпустимою» [21].

Разом із тим, немає згадок про те, що своєю стрімкою кар'єрою, а, отже, самою можливістю провести реформи освітньої сфери в країні, Каразін багато в чому був зобов'язаний Павлу I та Олександрю I. Взагалі, інформація про його просвітницьку місію у досліджуваних текстах обмежується вищенаведеними словосполученнями: «пропонував (...) розвивати народну освіту» та «засновник Харківського університету».

Науковий доробок В. Каразіна також представлений досить скромно (в СИЭ відповідна частка складає 6,95%; у 3-му виданні БСЭ – 13,56%; середній показник – 10,25%) і вельми схематично. Відомості щодо генеалогії, освіти, а також увічнення пам'яті про В. Каразіна відсутні взагалі [21; 22].

Паралельно із загальнорадянським енциклопедичним наративом ще з 1920-х рр. почав розвиватися власне український. У січні 1921 р. у Києві почала діяти Комісія для складання «Енциклопедичного словника» [27, с. 121]; після її ліквідації в 1930 р. у Харкові відкрилося «Акційне товариство видавництва УРЕ» [27, с. 122]. Проте в листопаді 1934 р. робота над енциклопедією була припинена [27, с. 124]. Діяльність з підготовки та публікації республіканських енциклопедій національними мовами відновилася лише з середини 1950-х рр. Першою з них стало видання УРЕ (1959–1956); згодом вийшли друком також РЕІУ (1969–1972) [5, с. 207] та 2-ге видання УРЕ (1974–1985).

Обсяг статей залишився порівняно невеликим: у 1-му виданні УРЕ він складає 2841 знак, у 2-му – 869, у РЕІУ – 1164 (в середньому – 1303 знаки). Авторство у жодній зі статей не зазначається. У дефініціях В. Каразін представлений як український вчений і винахідник [11; 12; 13], освітній і громадський діяч [12; 13], ліберально-дворянський просвітител ь [11].

Провідною темою виступає наукова діяльність Каразіна. У 1-му виданні УРЕ частка, присвячена цій проблематиці, складає 61,03%; у 2-му виданні – 46,72%; в РЕІУ – 46,72%, тобто в середньому – 47,83%. У текстах наголошується на тому, що природознавчі досліді В. Каразіна зробили значний внесок у вітчизняну та світову науку: «Йому належить пріоритет з винаходу водяного опалення, створення печі для сухої перегонки дерева (1814 р.), парових сушильних апаратів, що стали прототипом сучасної вакуум-сушарки, у відкритті креозоту (1814 р.), обґрунтуванні метеорології як науки тощо. Цінні праці Каразіна і з кліматології (...), агрономії і селекції (...)» [12]; «Багатогранність наукової діяльності Каразіна дала підставу сучасникам назвати його „українським Ломоносовим“» [11]. Разом із тим наголошується на тому, що «майже всі відкриття і проекти Каразіна були поховані в царських канцеляріях» [12].

Суспільно-політичні погляди В. Каразіна привернули до себе дещо меншу увагу авторів (вказаній тематиці присвячено 15,84% від загального обсягу статті з 1-го видання УРЕ; 18,64% – з 2-го видання; 29,30% – з РЕІУ; в середньому – 21,26%). З особистістю Каразіна пов'язуються імена Герцена [12] та Радищева [11]. Акцент робиться на тому, що Каразін «звільнив своїх кріпаків від поборів духівництва, передав їм у спадкове володіння землю. Плекаючи ідею народного самоуправління, він створив сільську думу, надавши їй широкі повноваження» [12], а «за критику негативних рис існуючого устрою зазнав репресій» [11]. Крім цього, «незважаючи на монархічні ілюзії, Каразін висловив деякі прогресивні демократичні думки та стихійно-матеріалістичні ідеї, які відіграли певну позитивну роль у розвитку матеріалізму на Україні» [12; 13].

Щодо державницької та просвітницької діяльності В. Каразіна сказано ще менше (відповідна частка статті в 1-му виданні УРЕ складає 8,8%; у 2-му виданні – 16,69%; в РЕІУ – 5,93%; в середньому – 10,41%). Трапляються випадки досить

вільного подання фактів: «Повіривши лицемірному лібералізму Олександра І, Каразін склав ряд ліберальних проєктів перебудови державного управління і господарства Росії, за що був ув'язнений на 6 місяців у Шліссельбурзьку фортецю, а потім висланий під нагляд поліції в село Кручик» [12]. Серед освітянських проєктів Василя Назаровича загальнодержавного рівня називається лише заснування Харківського університету [11; 13].

Генеалогія, освіта, увічнення пам'яті залишилися на маргінесі (середня частка відповідно 1,86%; 1,64%; 2,63%). Про особисті риси характеру Каразіна нічого не згадується.

Отже, на сторінках радянських енциклопедичних видань склалися два різні образи В. Каразіна. У виданнях всесоюзного масштабу він постає насамперед як ліберал, що боровся за проведення реформ в імперії, зазнав за це репресій, але наприкінці життя відійшов від прогресивних планів; крім того, певну роль у його житті відігравали вельми успішні заняття наукою; відзначився в освітянській сфері та заснував Харківський університет. В українському наративі ми бачимо перш за все видатного вченого-природознавця, чії досягнення випереджали епоху, а ідеї посприяли поширенню матеріалізму на українських теренах; дещо наївного, бо піддався «лицемірним ліберальним» гаслам імператора, проте здатного втілювати ідеї Просвітництва на практиці, зокрема шляхом заснування університету.

На другому хронологічному етапі енциклопедична справа українознавчого спрямування розвивалася і за межами нашої держави, насамперед завдяки клопотам представників української діаспори в США, Канаді та інших країнах. У повоєнні роки розпочалося видання ЕУ, яка складалася із двох частин: загально-предметної і словникової [8, с. 15]. Першу частину було видано друком в 1948–1952 рр. [8, с. 16], а другу – в 1952–1989 рр. [8, с. 17]. Крім того, видавництвом Торонтського університету були надруковані англомовні енциклопедії «Україна: коротка енциклопедія» (1963 р.;

перевидання у 1970, 1982, 1988 рр.) та «Енциклопедія України» (1984–1993 рр.) [7, с. 7].

Обсяг статей, представлених у діаспорних енциклопедіях, також порівняно невеликий: в ЕУ1 – 1300 знаків, в ЕУ2 – 1882 знаки, в середньому – 1591 знак. УКЕ відрізняється особливою структурою: представлені у ній статті, розташовані за проблемно-хронологічним принципом, охоплюють різноманітні аспекти політичного, економічного, соціального, культурного життя України. Постать В. Каразіна згадується у статтях, присвячених становищу українських земель у складі Російської імперії в XIX і на початку XX ст., а також розвиткові економічної думки на українських теренах.

Авторами статей виступили Б. Винар [4], Б. Балан, А. Жуковський [28], Т. Цюцюра [29], В. Голубничий [30], Л. Білецький, Д. Дорошенко, Г. Ващенко, К. Безкровний [31].

Дефініції презентують В. Каразіна як громадського діяча, економіста [4] та винахідника [28], представника шляхетського роду на Слобожанщині, ініціатора заснування Харківського Університету [4].

Домінуючою темою виявилася наукова діяльність В. Каразіна (в ЕУ1 частка, присвячена зазначеній проблематиці, складає 51,31%; в ЕУ2 – 43,15%; в середньому – 47,23%). Наголос робиться насамперед на внеску науковця до вітчизняної економічної науки: «Як економіст Каразін відстоював фізіократичні думки з елементами меркантилізму. (...) Висловлювався за розвиток зовнішньої торгівлі, при цій нагоді вказуючи на колоніальну експлуатацію України Росією: Україна була змушена вивозити сировину, а довозити виготовлені з неї матеріяли. Таким чином Каразін спричинився до формування поняття української територіальної економіки» [4]; «Він був першим в Україні, хто написав трактат про грошову економіку. В ньому він влучно дискутував щодо інфляції паперових грошей» [30, с. 683]. Хоча його досліді в галузі природничих наук та сільського господарства також не залишилися поза увагою: «Він вклав чимало сил у розвиток

сільськогосподарського та металургійного машинобудування. (...) Каразін також привніс кілька важливих здобутків у кліматологію та метеорологію і створив одну з перших метеостанцій в імперії» [28]. Другими за популярністю виявилися суспільно-політичні погляди В. Каразіна. Цій темі присвячено 25,38% від обсягу статті, вміщеній в ЕУ1; 24,55% – в ЕУ2; в середньому – 24,97%. У статтях Каразін характеризується як «місцевий лідер, який у молоді роки був виразником ідей Французької революції» [29, с. 673], «справжній ліберал, що невтомно працював, аби реформувати Російську імперію» [28], і БСЭшті за свої погляди «був ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці, а потім до самої смерті фактично конфінований у своєму маєткові» [4].

Державна служба та просвітницька діяльність В. Каразіна привернули увагу авторів дещо в меншій мірі: відповідна частка в ЕУ1 складає 6,31%; в ЕУ2 – 13,66%; в середньому – 9,98%. У статтях Каразін постає насамперед як ініціатор заснування Харківського університету [4; 28; 29, с. 673; 31, с. 314], а також активний співробітник МНО, який «розпочав реформування освітньої системи за західним взірцем» [28].

Такі теми, як увічнення пам'яті, освіта, генеалогія традиційно виявилися маргінальними (в середньому відповідно 7,79%; 2,84%; 1,12%). Особисті риси В. Каразіна у статтях діаспорних енциклопедій не розглядалися.

Таким чином, на сторінках діаспорних енциклопедій В. Каразін представлений як науковець, що доклав чимало зусиль до розвитку економічної науки на українських теренах; ліберал, поборник державних реформ, який постраждав через свої погляди; просвітитель та засновник Харківського університету.

Зі здобуттям Україною незалежності та зміною політичного вектору сталися відповідні зміни і в галузі енциклопедистики. З 1997 р. ведеться підготовка ЕІУ [16, с. 38] (до сьогоднішнього дня вийшло 9 томів із 10); ЕСУ (донині побачили світ 12 томів із запланованих 25). З 2004 р. функціонує ІЕД НАН України

[6]. На період з 2013 до 2020 рр. заплановано видання багатотомної ВУЕ.

Стаття, уміщена в ЕІУ, більш розлога порівняно із попереднім періодом (складає 2636 знаків). Її автором виступила Т. Лазанська – історик, дослідниця соціально-економічного розвитку України та робітничого руху сер. ХІХ – поч. ХХ ст.

Дефініція презентує В. Каразіна як ученого, винахідника, просвітителя і громадського діяча, але дещо не відповідає структурі самої статті. Так, найбільшу увагу автором приділено суспільно-політичним поглядам В. Каразіна (27,09%), причому особливо педалюється його намагання полегшити селянське життя: «Каразін належав до ліберального крила українських поміщиків, які усвідомлювали необхідність розв'язання селянського питання. Автор низки записок, в яких виступав за обмеження кріпацтва, перебудову державного управління та господарства в Російській імперії. (...) 1816 протестував проти безземельного звільнення селян в Естляндії» [18].

Друге місце у статті відведено державній службі В. Каразіна та його участі в освітніх реформах (18,82%). Серед здійснених проектів відзначаються ідея створення в Росії МНО та заснування Харківського університету, «що згодом став осередком культурного відродження України» [18]. Третє місце займають відомості про освіту В. Каразіна (15,93%), причому спробу втечі за кордон у 1798 р. подано як намагання «здобути європейську освіту» [18]. Відомості щодо наукового доробку В. Каразіна (9,45%) подані досить схематично [18]. Маргінальними традиційно виявилися такі теми, як генеалогія В. Каразіна (6,53%) та увічнення пам'яті про нього (5,05%); відомості щодо особистих рис цієї людини відсутні.

Отже, у сучасній українській енциклопедистиці В. Каразін зображений як активний громадський діяч, прибічник вирішення селянського питання та просвітитель; людина, що прагнула здобути європейську освіту та змогла втілити свої знання на практиці, здійснивши низку наукових відкриттів.

Підсумовуючи вищевикладене, можемо зазначити, що з кін. XIX до поч. XXI ст. на сторінках енциклопедій простежується трансформація образів В. Каразіна. Магістральними проблемами, навколо яких вибудовувалася розповідь, виступали освітня та наукова діяльність Василя Назаровича, а також його суспільно-політичні погляди. Причому характер подання інформації та співвідношення між зазначеними темами змінювалися залежно від зовнішнього політичного, соціально-економічного, ідеологічного контексту. У дореволюційних енциклопедіях формувався образ Каразіна-просвітителя; радянських всесоюзного масштабу – ліберала-реформатора; українських радянських – науковця-природознавця; українських діаспорних – науковця-економіста; сучасних українських – громадського діяча, поборника вирішення селянського питання. Безперечно, постать В. Каразіна, представлена на сторінках досліджуваних енциклопедій, є набагато багатограннішою, тож запропоноване членування є досить умовним. Характерною рисою статей радянського та сучасного періодів також можна вважати процес «знеособлення» постаті В. Каразіна, тобто ігнорування його психологічних особливостей, суперечливих моментів його долі та протиріч як у світоглядних орієнтирах, так і діяльності цієї, без перебільшення, видатної людини.

-
1. *Багалея Д. И.* Каразин Василий Назарович / Д. И. Багалея// *Энциклопедический словарь* / под ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. – СПб., 1895. – Т. 14.
 2. *Белгородская Л. В.* Образ Российской империи на страницах британских и американских справочно-энциклопедических изданий XX века : автореф. ... докт. ист. наук : 07.00.09 / Л. В. Белгородская. – СПб., 2009.
 3. *Видання. Основні види.* Терміни та визначення : ДСТУ 3017–95. – [Чинний від 01-01-96]. – К., 1995.

4. *Винар Б.* Каразин Василь / Б. Винар // *Енциклопедія українознавства : Словникова частина / гол ред. В. Кубійович. – К., 1996. – Т. 3.*
5. *Гудовщикова Н. В.* *Энциклопедия / Н. В. Гудовщикова. И. М. Терехов // Большая Советская Энциклопедия / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М., 1978. – Т. 30.*
6. *Железняк М. Г.* «Енциклопедія Сучасної України»: історія, сучасний стан та перспективи / М. Железняк // *Енциклопедичний вісник України. – 2009. – Число 1.*
7. [*Железняк М. Г.*] Слово головного редактора / [М. Г. Железняк] // *Енциклопедичний вісник України. – 2009. – Число 1.*
8. *Жуковський А.* «Енциклопедія українознавства» / А. Жуковський // *Енциклопедичний вісник України. – 2009. – Число 1.*
9. *Каразин Василий Назарович / [б.а.] // Большая Советская Энциклопедия / гл. ред. О. Ю. Шмидт. – 1-е изд. – М., 1937. – Т. 31.*
10. *Каразин Василий Назарович / [б.а.] // Большая энциклопедия : словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / под ред. С. Н. Южакова. – СПб., 1907. – Т. 10.*
11. *Каразин Василь Назарович / [б.а.] // Радянська енциклопедія історії України / відп. ред. А. Д. Скаба. – К., 1970. – Т. 2.*
12. *Каразин Василь Назарович / [б.а.] // Українська Радянська Енциклопедія / гол. ред. М. П. Бажан. – 1-ше вид. – К., 1961. – Т. 6.*
13. *Каразин Василь Назарович / [б.а.] // Українська Радянська Енциклопедія / гол. ред. М. П. Бажан. – 2-ге вид. – К., 1980. – Т. 5.*
14. *Карев В.* *Энциклопедии в соБСЭменном мире / В. Карев // Высшее образование в России. – 2005. – № 3.*
15. *Корсаков С.* *Об основаниях энциклопедистики как науки / С. Корсаков // Высшее образование в России. – 2005. – № 5.*
16. *Кульчицький С.* Вітчизняна історія в енциклопедичному форматі / С. Кульчицький // *Енциклопедичний вісник України. – 2009. – Число 1.*
17. *Купец Л. А.* *Русский Шопен в XX веке (энциклопедический экскурс) / Л. А. Купец // Музыка и БСЭмя. – 2010. – № 9.*
18. *Лазанська Т. І.* Каразин Василь Назарович / Т. І. Лазанська // *Енциклопедія історії України / редкол. : В. А. Смолій [та ін.]. – К., 2007. – Т. 4.*
19. *Ляшко С. М.* Структура дефініції у біографістиці / С. М. Ляшко // *Українська біографістика. – 2005. – Вип. 3.*

20. *Редакційна інструкція Українського біографічного словника / [6 а.] // Українська біографістика. – 1996. – Вип. 1.*
21. *Светлов Л. Б. Каразин Василий Назарович / Л. Б. Светлов // Большая Советская Энциклопедия / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М., 1973. – Т. 11.*
22. *Светлов Л. Б. Каразин Василий Назарович / Л. Б. Светлов // Советская историческая энциклопедия / гл. ред. Е. М. Жуков. – М., 1965.*
23. *Семевский В. И. Каразин Василий Назарович / В. И. Семевский // Энциклопедический словарь / Бр. А. и И. Гранат и К°. – М., [1913]. – Т. 23.*
24. *Соклаков А. Ю. Казачество в отечественных энциклопедических и справочных изданиях / А. Ю. Соклаков // Вестник Военного университета (Москва). – 2010. – № 4(24).*
25. *Срезневский В. Каразин Василий Назарович / В. Срезневский // Русский биографический словарь / изд. под наблюдением А. А. Половцова. – СПб., 1897. – [Т. 8].*
26. *Хузеева Л. В. Е. А. Баратынский на страницах энциклопедий и словарей / Л. В. Хузеева // Текст. Произведение. Читатель : материалы международной научно-практической конференции 3–4 июня 2012 г. – Пенза ; Казань ; Респт. 2012.*
27. *Черниш Н. До історії української енциклопедичної справи ХХ ст. / Н. Черниш // Теле- та радіожурналістика. – 2010. – Вип. 9. – Ч. 1.*
28. *Balan V. Karazyn Vasy1 / V. Balan, A. Zhukovsky // Encyclopedia of Ukraine / ed. by V. Kubijovyc. – Toronto ; Buffalo ; London, 1988. – Vol. 2.*
29. *Ciuciura T. Ukraine in the Russian Empire in the Nineteenth and the early Twentieth Centuries (1800–1917) / T. Ciuciura // Ukraine : A Concise Encyclopaedia / ed. by V. Kubijovyc. – Toronto, 1988. – Vol. 1.*
30. *Holubnychy V. State of Research History of Economic Thought, and Statistics / V. Holubnychy // Ukraine : A Concise Encyclopaedia / ed. by V. Kubijovyc. – Toronto, 1988. – Vol. 2.*
31. *In Ukrainian Lands in the Russian Empire in the Nineteenth and the Twentieth Centuries / Biletsky L. [etc.] // Ukraine : A Concise Encyclopaedia / ed. by V. Kubijovyc. – Toronto, 1988. – Vol. 2.*

УДК 930:378.4(477.54): 929Пакуль

О. Б. Головка**IN MEMORIAM: МИКОЛА МАКАРОВИЧ ПАКУЛЬ**

Резюме: У статті розглядається історія життя і науково-педагогічна діяльність доктора історичних наук професора історичного факультету Харківського університету Миколи Макаровича Пакуля (1880–1953).

Ключові слова: М. М. Пакуль, медієвістика, Харківський університет.

Головка А. Б. In memoriam: Николай Макарович Пакуль

Резюме: В статье рассматривается история жизни и научно-педагогическая деятельность доктора исторических наук профессора исторического факультета Харьковского университета Николая Макаровича Пакуля (1880–1953).

Ключевые слова: Н. М. Пакуль, медиєвистика, Харьковский университет.

Holovko O. B. In memoriam: Mykola Makarovich Pakul

Summary: The article considers the history of life and scientific-pedagogical activity of the doctor of historical sciences, professor of Historical Department of Kharkov University Mykola Makarovich Pakul (1880–1953).

Keywords: M. M. Pakul, medievalism, Kharkov University.

В 2013 р. виповнилося 60 років як пішов з життя відомий науковець, спеціаліст з середньовічної і ранньомодерної історії Західної Європи, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри середніх віків Харківського університету Микола Макарович Пакуль. В свій час, коли я в

першій половині 70-х років ХХ ст. навчався на історичному факультеті цього вищого навчального закладу, у моїх колег студентів завжди був великий інтерес не тільки до науково-педагогічної діяльності наших безпосередніх вчителів, а й цікавило життя їх попередників, які викладали або вчилися в нашій рідній Альма-матір. А природа цього інтересу мала серйозні

М. М. Пакуль, початок 1950-х рр.

підстави, якщо згадати такі блискучі постаті як М. А. Барг, Ю. В. Кнорозов, С. А. Семенов-Зусер, К. Е. Гриневич, А. П. Ковалівський та ін. У цій блискучій когорті своє особливе місце займає вчений, про якого я хочу розповісти в цьому короткому нарисі.

Микола Макарович Пакуль народився 1 березня 1880 р. у Білорусі. Коли йому було два роки, його родина переїхала до Харкова, де М. М. Пакуль прожив майже все своє життя (за виключенням часу перебування в евакуації під час війни). Через ранню втрату батька йому прийшлося долати у дитинстві та юнацтві багато перешкод. Зокрема, він так і не здобув класичної освіти у гімназії, проте склав іспити на атестат зрілості. Необхідно зазначити, що він не був байдужим до подій тодішнього громадського життя: за збереження та поширення революційної літератури він навіть просидів півроку у тюрмі.

В 25-річному віці завдяки наполегливості і цілеспрямованості він став студентом історико-філологічного факультету Харківського університету, де почав активно вивчати давню та середньовічну історію. За випускню студентську роботу «Колонат», на яку підготував схвальний відгук М. С. Гольдін [2, с. 35–39], випускник університету отримав золоту медаль. Зазначимо, що Микола Сергійович був фахівцем як з історії стародавньої Греції, автором книги про Раду 500 в Афінах, так і нової історії, з якої написав монографію «Падіння станово-

земського устрою в Пруській монархії» [1, с. 81–84, 200–201]. По завершенні університету Микола Макарович був залишений в університеті, де став під керівництвом М. С. Гольдіна спеціалізуватися з історії середніх віків. Як пишуть дослідники творчості М. М. Пакуля його учні Л. П. Калущька та Г. В. Фрізман, тоді молодого історика відправили у наукове відрядження до Німеччини, де він мав збирати матеріали і готувати працю про боротьбу папства з імператорською владою у добу Фрідріха II Гогенштауфена. Війна, що розпочалася в 1914 р., вимусила перервати дослідження, а сама незавершена праця, на жаль, загинула [6, с. 143].

У післяреволюційний час М. М. Пакуль, який прийняв нову владу і перейшов на позиції марксизму, викладав історію в середніх навчальних закладах м. Харкова, працював викладачем всесвітньої історії, потім – професором, завідувачем кафедри історії Заходу Харківського інституту народної освіти імені О. О. Потебні. Складається враження, що тодішня величезна скрута, голод не стали на заваді його науковим пошукам. Зокрема, в 1923 р. (!) виходить його праця про розвиток книжної справи [10].

Із моменту відновлення у 1933 р. Харківського університету практично все життя і діяльність історика були зв'язані саме з цим вищим навчальним закладом. З 1939 р. і до кінця життя Микола Макарович був завідувачем кафедри середніх віків, проте читав студентам курси не лише середньовічної, а й стародавньої та нової історії. Як прекрасний знавець античної історії, вчений перед війною підготував змістовний курс з історії давньої Греції і Риму, але, на превеликий жаль, рукопис підручника, який вже був підготовлений до друку, загинув під час окупації Харкова. Особливу увагу вчений приділив підготовці власних курсів з історії середніх віків, джерелознавства та історіографії середньовічної доби. Підручників із цієї тематики не вистачало, і в 1939 р. історик видав дві свої лекції із загального курсу середньовічної історії, хоча планував підготувати їх 29 [12; 6, с. 146]. В силу тодішніх обставин Микола Макарович брав

активну участь в роботі Українського інституту марксистсько-ленінізму, а згодом Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських університетів.

Попри всі складності, у міжвоєнний період М. М. Пакуль активно займався науковою роботою, готував наукові та науково-популярні статті. Зокрема, в 1920-ті роки його увагу привертає дискусія про можливість існування елементів капіталізму в економічному розвитку держави Каролінгів. Харківський історик різко і аргументовано критикує за прихильність до такого підходу відомого австрійського медієвіста А. Допша, водночас він підтримує висновок німецького дослідника К. Т. фон Інамі-Штернега про панування натурального господарства у добу раннього середньовіччя [16]. У замітці про нову на той час книгу Анрі Піренна, присвячену проблемі виникнення середньовічних міст, харківський історик критикує бельгійського вченого за надмірне перебільшення впливу ослаблення зовнішньої торгівлі і арабських завоювань у басейні Середземномор'я на формування феодальних відносин у Західній Європі [15].

В 1940 р. харківський історик підготував змістовну статтю про італійську політику Карла Великого, де докладно розглядаються взаємини франкського та лангобардського королів та римського папи. Цікаво, що в цій праці М. М. Пакуль дав оцінку імператорській коронації Карла у 800 р., відзначивши, що «підвищення» монархом статусу власної володарської влади шляхом прийняття найбільш авторитетного у християнському світі титулу мало сприяти консолідації великої за територією і кількістю різних етносів Франкської держави [8]. Добре знання вченим багатьох європейських мов давало йому можливість досліджувати історію декількох країн. Він вивчав історію міських рухів у Німеччині у XIV ст., зокрема повстання ремісників у Нюрнберзі у 1348–1349 рр. [17], надрукував статтю про італійського історика Франческо Гвіччардіні [9], замітку про німецького хроніста XI ст. Ламберта Герсфельдського [11].

Серед різноманіття тем, які привертати увагу Миколи Макаровича Пакуля, особливе місце займає вивчення історії

Нідерландської революції XVI ст. Слід зазначити, що і в російській/радянській історіографії, і в іноземній науковій літературі історія революційних подій в Нідерландах на момент, коли до її дослідження звернувся харківський історик, не була достатньо вивченою. В 1929 р. ним була надрукована науково-популярна книга «Нідерландська революція» [13]. Книга була добре сприйнята тодішньою науковою громадськістю, тому не випадково, що в 1931 р. вона була з певними доповненнями перевидана в Москві. Цікаво, що вона вийшла в одній обкладинці з працею про англійську революцію XVII ст. відомого московського історика Віктора Федоровича Семенова [14]. Необхідно зазначити, що у подальшому досить тривалий час роботи М. М. Пакуля були єдиними у радянській науці, що були присвячені Нідерландській революції і утворенню Республіки Семи Провінцій. Через шість років після смерті М. М. Пакуля в узагальнюючій статті з історії радянської медієвістики наголошувалося, що праці харківського автора є результатом серйозних власних досліджень вченого [19, с. 14]. Відомо, що при написанні книг, як згадують його учні Л. П. Калущка та Г. В. Фрізман, Микола Макарович всебічно вивчав значне коло джерел, зокрема листування іспанського короля Фрідріха II [6, с. 149].

Лише в 1958 р. у Москві вийшла наступна праця з історії Нідерландської революції, яка мала науково-популярний характер і належала перу московського історика Олександра Миколайовича Чистозвонова [21]. Проте можна констатувати, що і зараз проблематика подій тієї революції залишається у багатьох моментах недостатньо вивченою.

У своїй роботі в Харківському університеті Микола Макарович Пакуль багато уваги приділяв організації навчального процесу. В 1933–1937 рр. (з перервами) йому довелося виконувати важку роботу декана історичного факультету. І тут варто згадати, що то був складний час для університету, який тільки почав відроджуватися і мав великі проблеми з налагодженням навчального процесу, кадрами, приміщеннями, підручниками

тощо. Але ж, до того, слід звернути увагу, що цей процес припав на роки, коли в країні відбувалися страшні сталінські репресії, під час яких постраждало чимало викладачів і професорів Харкова. Зокрема, тоді був заарештований і засуджений відомий харківський арабіст Андрій Петрович Ковалівський.

У спогадах про навчання в Харківському університеті, яке припало на 1936–1941 рр., Ніна Третьак-Шилдс прекрасно передає драматичну ситуацію на факультеті, який потерпав від відсутності кваліфікованих викладачів, де викладачі і студенти постійно перебували під страхом можливих арештів. Пише колишня студентка і про професора М. М. Пакуля: «У нас з'явився новий курс: історія середніх віків, що його читав професор Пакуль, прекрасний науковець та чудовий викладач, трохи більше 60-ти [насправді тоді йому було 57 – А. Г.], високий, прямий, з миловидним обличчям. Він виглядав старішим за свій вік. Був церемонним, скептичним та інколи гордовитим. Він любив повторювати, що справжня історія не любить гіперболи, вона забезпечує дійсне проникнення в історію людства» [20, с. 147]. У передвоєнний час почав навчатися в Харківському університеті майбутній його професор і проректор із навчальної роботи І. К. Рибалка. От як згадував він: «З другого курсу найбільш запам'яталися лекції з історії середніх віків професора Миколи Макаровича Пакуля, які, як потім ми зрозуміли, були досить глибокими за змістом, хоча за формою здавалися надто академічними, сухуватими» [18, с. 18]. Цікаво, що після закінчення в 1945 р. університету Іван Климентович певний час був заступником у декана історичного факультету М. М. Пакуля.

У власному архіві відомого нижегородського (тоді горьківського) історика С. І. Архангельського, який займався історією Англії XVII ст., зберігся лист до нього харківського колеги, датований 22 вересня 1940 р. Зміст листа передає не тільки велику ерудицію, а й у певній мірі тодішній психологічний стан Миколи Макаровича (наводимо мовою оригіналу): «От души желаю достигнуть подобных же результатов и

по той новій темі, которую Вы себе наметили (внешняя политика Англии в 40-50 гг. XVII в.), хотя над этой темой и в частности над донесениями венец. послов уже работали другие исследователи (Ранке, может быть, не помню – Гардинер). Конечно, в изучении внешней политики много интересного открывается, до такой степени интересного, что не хочется жить или с горечью думать, что же такое человек, есть ли предел его подлости. Мне известно, что англичане производили выборку в иностранных архивах материалов по англ. истории, вероятно то издание донесений венец. послов, которым Вы пользуетесь, относится к собранию подобных материалов» [5, с. 280–281].

У 1934 р. М. М. Пакуль був затверджений у званні професора, а у 1936 р. йому було присуджено ступінь доктора історичних наук (без захисту дисертації). В роки війни науковець перебував в евакуації в Алма-Аті, де з жовтня 1941 по квітень 1944 рр. працював професором у Казахському університеті, де брав активну участь у створенні історичного факультету. З війною пов'язані великі трагедії в родині професора: у боях з фашистами біля села Синява поблизу Білої Церкви, вірогідно на початку липня 1941 р., загинув його син Євген, студент філологічного факультету, який записався добровольцем до складу студентського батальйону [3, с. 10], а невдовзі після війни від великого горя померла його дружина Зінаїда Йосипівна.

Після повернення до Харкова вже немолодий професор у зруйнованому фашистами місті багато сил віддав відновленню роботи рідного університету, в 1944–1947 рр. працював деканом історичного факультету, до останніх днів життя продовжував бути завідувачем кафедри середніх віків. Необхідно зазначити, що час для роботи деканом тоді був надзвичайно важким. Керівнику факультету необхідно було думати не тільки про налагодження організаційно-навчальної роботи, а і забезпечити в умовах міста, який називали українським Сталінградом, навчальний процес кваліфікованими викладачами, придатними аудиторіями, подбати у буквальному сенсі про життя студентів. Нагадаємо, що саме в 1946–47 рр. в Україні був страшний голод.

Як згадує студентка першого післявоєнного набору (з часом старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України) Є. П. Шаталіна, деканат, профком і актив факультету займалися забезпеченням студентів не тільки продуктовими талонами, а й талонами на придбання одягу і взуття, оскільки студенти «так обносилися, що втрачали не тільки елементарно-пристойний вигляд, але просто не могли вийти на вулицю, в університет, на лекцію, були, як то кажуть, такі «голі і босі», що далі нікуди» [22, с. 370]. За сумлінну роботу в цей час, зокрема за організацію роботи викладачів та студентів історичного факультету по відбудові зруйнованого міста, М. М. Пакуля було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Енциклопедично ерудований, блискучо обізнаний у багатьох аспектах історії середніх віків Микола Макарович багато уваги приділяв підготовці наукових кадрів із медієвістики. Значимо, що тематика праць його учнів у значній мірі була близька до наукових інтересів вченого. Напередодні війни в 1941 р. дисертацію «Італійська політика Оттона I» захистив його аспірант Г. В. Фрізман, який у подальшому працював спочатку в Харківському педагогічному інституті імені Г. С. Сковороди, а згодом у Харківському університеті, продовжував досліджувати історію Германської імперії X ст., її зовнішню політику, а також проблеми розвитку медієвістики. Перед війною політичними рухами у Німеччині XVI ст. займався талановитий учень М. М. Пакуля О. Я. Кіктев, який, на превеликий жаль, в 1944 р. загинув на фронті. Ученицею Миколи Макаровича була К. В. Агібалова, яка в 1938 р. поступила до нього в аспірантуру. Катерина Василівна добре відома мільйонам людей як в Радянському Союзі, так і в багатьох інших країнах своїм прекрасним шкільним підручником з історії середніх віків, який вона підготувала на початку 60-х років минулого століття разом із іншим випускником кафедри історії середніх віків Г. М. Донським. Цікаво, що цей підручник і зараз залишається базовим при викладанні історії середніх віків у середніх навчальних закладах Російської Федерації. З 1945 по

1948 рр. в аспірантурі при кафедрі історії середніх віків вчилася Л. П. Калущька, яка в 1951 р. під керівництвом професора М. М. Пакуля захистила дисертацію «Політичний заповіт кардинала Ришельє» [4]. У подальшому вона багато уваги приділяла дослідженню проблем історіографії історії середніх віків і історії середньовічної культури. Її учнем є відомий спеціаліст з історії італійського відродження Л. М. Баткін. З 1949 по 1952 рр. аспірантом М. М. Пакуля був А. І. Мітряєв, який працював старшим викладачем, доцентом історичного факультету, завідувачем кафедри історії середніх віків (1971–1975 рр.), займався вивченням історіографії середньовічного слов'янства [7].

Необхідно зазначити, що Микола Макарович був не тільки чудовим науковим керівником, а й наставником, який прагнув постійно піклуватися про своїх учнів. Як розповідав А. І. Мітряєв своєму аспіранту С. І. Ліману (нині професор Харківської академії культури), під час консультацій студентів і аспірантів на дому професор проявляв велику гостинність і ніколи не відпускав своїх гостей без обіду, що в умовах того часу для молодих людей було вкрай важливим.

Помер Микола Макарович Пакуль 27 травня 1953 р. Поховали його на другому міському кладовищі у Харкові...

Микола Макарович Пакуль прожив далеко не просте життя. Вочевидь, не всі його погляди в науці витримали випробування часом. Але головне зовсім не це. Професор був своєрідним «ланцюжком», який є вкрай важливим для збереження спадковості в науці. Він увібрав у себе славні традиції життя Харківського університету XIX – початку XX ст. Його учні Л. П. Калущька, А. І. Мітряєв, Г. В. Фрізман протягом декількох десятиліть розвивали медієвістику в Харківському університеті XX ст., були високоєрудованими викладачами і чудовими наставниками молоді, сприяли підготовці багатьох поколінь істориків, до яких має честь належати і автор цих рядків.

1. Бузескул В. П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века / В. П. Бузескул. – Ч 2. – К., 2004.
2. Гольдин Н. С. Отзыв о сочинении Н. М. Пакуля «Колонат» / Н. С. Гольдин // Записки Харьковского университета. – 1909. – Кн. 1. [часть офиц.].
3. Зайцев Б. П. Студбат. Харківські студбатовці / Б. П. Зайцев, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. – 2-ге вид., випр. і допов. – Х., 2005.
4. Куделко С. М. Эстетика профессионального общения. Л. П. Калущкая / С. М. Куделко // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2012. – Вип. 11.
5. Кузнецов А. А. Новые факты биографии С. И. Архангельского / А. А. Кузнецов // Диалог с историей. Альманах интеллектуальной истории. – М., 1940. – Вып. 40.
6. Калущка Л. П. З історії радянської медієвістики (М.М.Пакуль) / Л. П. Калущка, Г. В. Фрізман // Вісник Харківського університету. – 1966. – №17 : Історія.
7. Лиман С. І. Натиск інтелекта, благородства и доброты: к 90-летию со дня рождения Анатолия Ильича Митряева (1922–1998) / С. І. Лиман, М. З. Бердута., О. Б. Головко, С. Б. Сорочан // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2012. – №1005 : Історія. – Вип. 45.
8. Пакуль Н. М. Итальянская политика Карла Великого / Н. М. Пакуль // Ученые записки Харьковского университета. – 1940. – Т. 19.
9. Пакуль Н. М. К вопросу о достоверности «Истории Италии» Гвиччардини / Н. М. Пакуль // Ученые записки Харьковского университета. – 1939. – Т. 15 : Труды исторического факультета. – Т. 1.
10. Пакуль Н. М. Книга: исторический очерк / Н. М. Пакуль. – Х., 1923.
11. Пакуль М. М. Ламберт, монах Герсфельдський / Н. М. Пакуль // Наукова хроніка ХДУ – Травень 1946 р. : Історичний факультет.
12. Пакуль Н. М. Лекции по истории средних веков / Н. М. Пакуль. – Х., 1939. [Лекция 1 и 2.]
13. Пакуль Н. М. Нидерландская революция / Н. М. Пакуль. – Х., 1929.

14. Пакуль Н. М. Нидерландская революция XVI в. / Н. М. Пакуль // Пакуль Н.Ф., Семенов В.Ф. Ранние буржуазные революции. – Москва, 1931. – С. 1-96.
15. Пакуль Микола. Нова книга про середньовічні міста / Микола Пакуль // Прапор марксизму. – 1928. – № 3.
16. Пакуль Микола. Питання про грошове господарство за Каролінгської доби / Микола Пакуль // Прапор марксизму. – 1928. – № 1.
17. Пакуль Микола. Повстання нюрнберзьких ремісників в 1348-1349 рр. / Микола Пакуль // Прапор марксизму. – 1928. – № 2.
18. Рибалка І. Така наша доля. Сторінки життя мого покоління / І. Рибалка. – Х., 1999.
19. Сорок лет советской медиевистики и ее очередные задачи // Средние века. – М., 1957. – Т. 10.
20. Спогади про навчання на історичному факультеті Харківського університету Ніни Третьяк-Шилдс / Н. Третьяк Шилдс ; вступ., пер. с англ. та комент. Г. Г. Грінченко, В. Ю. Іващенко // Біографістика в контексті сучасних історичних досліджень: Харківський історіографічний збірник. – Х., 2003. – Вип. 6.
21. Чистозвонов А. Н. Нидерландская буржуазная революция XVI в. / А. Н. Чистозвонов. – М., 1958.
22. Шаталіна Є. Пам'ять / Є. Шаталіна // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст. : зб. наук. пр., присвячений пам'яті Ю. Ю. Кондуфора. – К., 2004. – Т. 2.

УДК 930(477.54):929Тамм

С. М. Куделко

**ЗАМЕТКИ К ТВОРЧЕСКОЙ БИОГРАФИИ
Е. П. ТАММА ИЛИ НЕСКОЛЬКО СЛОВ
О СТАНОВЛЕНИИ ИСТОРИОГРАФИИ КАК УЧЕБНОЙ
И НАУЧНОЙ ДИСЦИПЛИНЫ В ХАРЬКОВЕ**

Резюме: В статье на основе обзора жизненного пути и творческой деятельности харьковского библиографа и историографа Е. П. Тамма делаются выводы о специфике институализации историографии в 1960–1970-е гг.

Ключевые слова: история историографии, Харьковский университет, историческая библиография, Е. П. Тамм.

Куделко С. М. Нотатки до творчої біографії Є. П. Тамма або кілька слів про становлення історіографії як навчальної та наукової дисципліни в Харкові

Резюме: У статті на основі огляду життєвого шляху і творчої діяльності харківського бібліографа та історіографа Є. П. Тамма зроблені висновки щодо специфіки інституалізації історіографії в 1960–1970-ті рр.

Ключові слова: історія історіографії, Харківський університет, історична бібліографія, Є. П. Тамм.

Kudelko S. M. The notes to the creative biography of E. P. Tamm or some words about the formation of historiography as academic and scientific discipline in Kharkiv

Summary: The author drew conclusions as to the specific character of institutionalization of historiography in the 1960-1970's on the basis of the review of career and creative activity of E. P. Tamm, the Kharkiv bibliographer and historian.

Keywords: historiography, Kharkiv University, bibliography, E. P. Tamm.

В 1964 году в Харькове, впервые в Украине, возникла специальная кафедра историографии, источниковедения и методики истории. Ее творцом и первым заведующим стал 42-х летний доктор исторических наук В. И. Астахов (1922–1972). Появление подобной кафедры было «прорывом» в республике в становлении историографии как самостоятельной учебной и научной дисциплины. Создание кафедры, на которой трудились два ведущих в то время в Харькове историографов – В. И. Астахов и И. Л. Шерман, означало не только включение в учебный план исторического факультета Харьковского государственного университета (носившего в то время имя А. М. Горького) новых историографических и источниковедческих курсов и спецкурсов, но и подготовку кадров высшей квалификации по новой для того времени специальности 07.579 – историография и источниковедение. С первых лет существования самой молодой на факультете кафедры здесь началась подготовка профессионалов в области историографии, источниковедения и специальных исторических дисциплин. Одним из первых, кто защитил диссертацию по историографии, был преподаватель Харьковского государственного института культуры Евгений Петрович Тамм (07.11.1918 – 11.01.1991) [7, 10 и др.]. Автореферат его диссертации «Культурне будівництво на Україні в радянській історіографії (20-ті початок 30-х років)» [5] был разослан в конце 1969 года, а сама защита состоялась в январе 1970 г. в ХГУ имени А. М. Горького. Официальными оппонентами на его защите выступили д-р ист. наук, проф. И. К. Рыбалка и канд. ист. наук, доц. А. Е. Кучер. Ведущим

Е. П. Тамм, 1980-е гг.

научно-исследовательским учреждением был Институт истории АН УССР.

Будущий ученый родился в Курской губернии, но с детства жил в нашем городе. Его судьба похожа на судьбы многих советских историков. Обучение в Харьковском университете Евгений Петрович прервал в 1941 году (первоначально он поступил в 1937 г. в Харьковский институт инженеров железнодорожного транспорта, но уже на первом курсе перевелся на истфак ХГУ). Затем была война, жизнь в оккупации, фронт, возвращение в родной Харьков. После войны Е. П. Тамм завершил образование на библиотечном факультете Харьковского библиотечного института (заочная форма обучения). Оно потребовалось ему как «культпросветработнику».

До 1955 г. он преподавал в Харьковском библиотечном институте на кафедре истории СССР и всеобщей истории, в последующем – перешел старшим преподавателем на кафедру фондов и каталогов. Дальнейшая его деятельность была связана с кафедрой библиографии.

Своей основной специальностью Евгений Петрович считал библиографию. Он не только много лет возглавлял кафедру библиографии (1964–1986), но и с 1964 года был ответственным редактором первого и единственного тогда в Украине научно-методического сборника «Бібліотекознавство і бібліографія». По его инициативе на кафедре впервые была введена защита дипломных работ выпускниками.

Авторы обобщающих трудов по истории Харьковской академии культуры¹, отмечают, что Е. П. Тамм: «Талановитий організатор сформував творчий, працездатний колектив. За

¹ Прежние названия: Институт культуры, Библиотечный институт и др. В свое время, современная Академия культуры была основана на базе факультета политического просвещения Харьковского института народного образования им. А. А. Потемки (1929 г.). С первых лет самостоятельного существования вуза в нем работали многие университетские преподаватели, например, историк Н. М. Пакуль и др.

його ініціативою вперше в Україні почала здійснюватися систематична підготовка кандидатів, а згодом і докторів педагогічних наук у галузі бібліотекознавства і бібліографії» [8; 9, с. 97-98].

Данные обстоятельства жизни и деятельности Евгения Петровича считаем весьма показательными: именно библиограф, по основной своей сфере деятельности, стал одним из первых на востоке Украины кандидатом наук в области историографии (конечно, и историческое образование сыграло в этом свою роль). Заметим, что кандидатские диссертации В. И. Астахова и И. Л. Шермана были выполнены по истории СССР.

Генетическая связь между библиографией как наукой и историографией совершенно очевидна. Отечественные словари иностранных слов даже в 50-е годы прошлого столетия ставили знак равенства между этими двумя понятиями. Например: «Историография: 1) наука, изучающая развитие исторических знаний; 2) историческая библиография» [2, с. 265] и т.п.

Как подсчитали исследователи творчества ученого, Е. П. Тамм был автором двадцати работ в области историографии. Три его историографические статьи были написаны, но не опубликованы [1].

В Институте культуры Евгений Петрович преподавал курсы «библиотечные фонды», «библиотечные каталоги» и др. Он стал соавтором учебника для культурно-просветительных училищ «Бібліотечні фонди та каталоги» (в соавторстве с А. С. Сокальским и В. И. Туровым) [3], автором пособия «Класифікація творів друку» и других изданий [6]. Специалисты отмечают его вклад в разработку принципов комплектования библиотечных фондов, а также в историографию библиотечного дела в Украине [4].

Научным руководителем Е. П. Тамма по кандидатской диссертации был проф. И. Л. Шерман (1911/1912–1989). С точки зрения современной историографии, работа Е. П. Тамма весьма примечательна, так как отражает

наиболее характерные черты исследований в области истории исторической науки того времени. Автор указывает в качестве методологической основы труды В. И. Ленина, А. В. Луначарского, Н. К. Крупской, Н. А. Скрыпника и других руководителей партии и правительства, документы партийных съездов и др. На стр. 5 автореферата автор утверждает: «Историография культурной революции неразрывно связана со всем развитием советской исторической науки. Поэтому, естественно, что ее крупные периоды, в основном, соответствуют истории исторической науки» [5]. Также как и большинство других его коллег по историографическому жанру того времени, Евгений Петрович большое внимание уделяет всевозможным периодизациям. Периоды, в свою очередь, он делил на более узкие хронологические отрезки. Например, рассматривая работу профессора В. А. Гериновича «До історії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти», которая была напечатана в «Записках Кам'янець-Подільського інституту народної освіти» в 1927 г. Е. П. Тамм упрекает В. А. Гериновича в том, что «Автору не удалось также правильно решить вопрос периодизации истории института» [5, с. 27]. Институт существовал к этому времени всего 6-7 лет, а уже требовалась периодизация его истории (!). Впрочем, справедливости ради, следует отметить, что здесь чувствуется и «рука» его научного руководителя, который также значительное место в своих работах уделял различным периодизациям. В этом мы также видим связь с исторической наукой и еще не завершившееся отпочкование историографии как самостоятельной дисциплины. Хорошо известно, что становление самой исторической науки началось с попыток дать периодизацию историческому процессу и таким образом структурировать данные летописей и хроник.

Любопытно, что Е. П. Тамм, как и другие историографы той поры, осуществляя анализ литературы, начинает с характеристики источников, публицистики, статистики, мемуаров и др., что также свидетельствует о сильной

зависимости относительно молодого историографического направления от чисто исторических и источниковедческих сюжетов. В духе того времени, в диссертации постоянно встречаются пассажи типа: «К сожалению, в работах первого периода слабо или совсем не нашли отражения вопросы перестройки учебных планов и программ, форм учебной работы, развитие внеклассной и внешкольной работы учащихся и др.» [5, с. 21]. Это стремление к назиданию авторов исторической литературы было весьма заметным явлением той эпохи. Особенно много подобных замечаний мы находим в выводах и обобщениях. Вот еще один достаточно красноречивый пример: «Однако в публикациях начального периода не нашла освещение работа агитпунктов, агитпоездов и других оперативных культурно-просветительских учреждений, в общих чертах дается характеристика клубной работы в городе и библиотечной работе на селе, не уделялось еще должного внимания показу кружковой работы, формам и методам массовой пропаганды» [5, с. 34]. Подобные формы постановки и решения историографических задач воочию убеждают, что историографы 1960-х гг. еще не в полной мере отошли от исторической науки и были тесно связаны грузом «исторического мышления» (которое мы сегодня отчетливо противопоставляем историографическому).

В то время бытовало мнение, что к историографическим сюжетам историк может подойти, только лишь изучив историю предмета. Самодостаточность историографии как науки осознавалась слабо. В этих условиях, именно библиографы были наиболее тесно связаны с бурно развивающимся историографическим знанием и имели необходимую первоначальную подготовку в области критического описания содержания книг и других изданий, в составлении библиографических обзоров и указателей литературы. Этим обстоятельством, по нашему мнению, и определялась та относительная легкость и быстрота

появления историографических диссертаций на библиотечных факультетах институтов культуры, в т.ч. и харьковского.

В начале 1970-х гг. заведующий кафедрой и первый проректор ХГУ профессор В. И. Астахов¹, после успешной защиты Евгением Петровичем кандидатской диссертации, пригласил его преподавателем-почасовиком². Евгений Петрович читал спецкурс «Основы музееведения», который, после его ухода с кафедры, автор этих строк стал преподавать в университете. Впрочем, И. Л. Шерман в 1960-е гг., также работал совместителем в Институте культуры³.

После того как Евгений Петрович покинул университет, он продолжал разрабатывать историографические сюжеты, которые, чем дальше, тем большее место занимали в его творчестве. Возможно, этому способствовало и то, что вместе с ним в институте работали и другие специалисты-историографы, так сказать «первого набора» – кандидаты исторических наук Д. Д. Тараманов (участник и инвалид Великой Отечественной

¹ Один из аспирантов В. И. Астахова – М. А. Малиновский, который с 1973 года работает преподавателем Института культуры, в 1974 году защитил кандидатскую диссертацию по теме: «Утворення СРСР в радянській історіографії (1922–1971 рр.)», где и продолжил свой дальнейший трудовой путь.

² Виктор Иванович Астахов приглашал для чтения отдельных курсов лучших специалистов города, и среди тех, кто преподавал в те годы на кафедре была, например, выпускница факультета, чья трудовая биография началась лаборантом истфака, заслуженный работник культуры Украины Е. П. Шаталина, которая защитила в 1973 г. кандидатскую диссертацию «Радянська археографія громадянської війни та іноземної військової інтервенції на Україні (1920–1941 рр.)», научным руководителем которой также был И. Л. Шерман. В тот период Евгения Платоновна была старшим научным сотрудником Центрального государственного архива Октябрьской революции в Харькове. Вместе с архивом она переехала в Киев. На протяжении ряда лет была ученым секретарем Института истории АН Украины.

³ В послевоенные годы многие преподаватели истфака по совместительству работали в библиотечном институте: С. А. Семенов-Зусер, В. А. Гольденберг и др.

войны, также ученик И. Л. Шермана), тема его диссертации, защищенная в 1968 г.: «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине в исторических журналах 20-х годов» и ректор института культуры в 1970–1989 гг., заслуженный работник высшей школы (1979) проф. А. Л. Оприщенко (1924–1998). Тема его кандидатской диссертации: «Историография социалистического соревнования рабочего класса СССР», которую он защитил в 1964 г. в Москве в Академии общественных наук при ЦК КПСС под руководством известного специалиста по истории трудовых отношений в СССР профессора Зои Антоновны Астапович.

Таким образом, становление историографии как научной и учебной дисциплины в Харькове в советский период, прежде всего, ассоциируется с такими видными учеными как В. И. Астахов и И. Л. Шерман. Однако, уже первые их шаги в данном направлении были тесно связаны с многочисленными учениками и последователями, которые больше всего группировались в бывшем библиотечном институте – «Харьковском институте культуры»¹.

Общее библиотечное направление, сердцевиной которого была библиография, облегчило быструю институализацию историографии и завоевание ею надлежащих позиций в ряде других направлений в исторической науке.

Имеем смелость утверждать, что конечный успех в деле возвышения Харькова как заметного на пространствах СССР центра историографической мысли, был обязан, в том числе, когорте преподавателей Харьковского института культуры и заслуженному работнику высшей школы (1979)

¹ Следует сказать, что эпизодически на историческом факультете ХГУ имени А. М. Горького в тот период (60-е гг.) защищались работы по историографии. Таких было две: О. Ф. Скакун «Историчні погляди О. Я. Єфименко» (науч. рук – проф. И. К. Рыбалка) и В. С. Шиловцевой «Проблема кризиса и падения Римской республики в русской историографии эпохи разложения феодально-крепостнических отношений и развития капитализма (вторая половина XVIII–XIX вв.)» (науч. рук. – проф. К. Э. Гриневич и проф. Б. А. Шрамко).

Евгению Петровичу Тамму, в частности, в честь которого с 90-х гг. прошлого столетия в институте стали проводиться «Таммовские чтения».

1. *Васильченко М.* Український бібліотекознавець і педагог: [Є. П. Тамм] / М. Васильченко, В. Сєдих, Н. Тамм (Янович) // Вісник Книжкової палати. – 2009. – № 5.
2. *Словарь иностранных слов.* – М., 1950.
3. *Сокальский О. Є.* Бібліотечні фонди і каталоги : підруч. для культ.-освіт. уч-щ / О. С. Сокальський, Є. П. Тамм, В. М. Туров. – К., 1971.
4. *Тамм Є. П.* Бібліотечна справа в Українській РСР в історичній літературі 20-х – початку 30-х років / Є. П. Тамм // Бібліотекознавство та бібліографія : міжвідом. республік. зб. ст. / редкол. Є. П. Тамм [та ін.]. – Х., 1970. – Вип. 9.; Тамм Є. П. Бібліотечна справа в Українській РСР в історичній літературі 30-х – середини 50-х років / Є. П. Тамм // Там само. – Х., 1972. – Вип. 12.; Тамм Є. П. Бібліотечна справа на Україні в історичній літературі (1956–1966) / Є. П. Тамм // Там само. – Х., 1972. – Вип. 13.; Тамм Є. П. Бібліотечна справа на Україні в історичній літературі (1967–1979) / Є. П. Тамм // Там само. – Х., 1982. – Вип. 22. и др.
5. *Тамм Є. П.* Культурне будівництво на Україні в радянській історіографії (20-ті початок 30-х років) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Є. П. Тамм. – Х., 1969.
6. *Тамм Є. П.* Принципи комплектування фондів радянських бібліотек : лекція для студентів-заочників / Є. П. Тамм. – 2-ге вид. – Х., 1978.
7. *Український бібліотекознавець Євген Петрович Тамм (1918–1991) : біобібліогр. нарис* / Харків. держ. акад. культури, кафедра документознав. / за ред. В. В. Сєдих. – Х., 1998.
8. *Фонды и каталоги непечатных и аудиовизуальных материалов в библиотеках : учеб. пособие* / сост. : Л. И. Котенко, Д. А. Кумок, В. А. Мильман., Е. П. Тамм ; под общ. ред. Е. П. Тамма. – Х., 1977.
9. *Харківська державна академія культури: до 70-річчя з дня заснування* / В. М. Шейко, М. В. Дяченко, Н. М. Кушнарєнко [та ін.]. – Х., 2009.
10. [Некролог Є. П. Тамма] // Вечірній Харків. – 1991. – 14 січня.

РОЗДІЛ IV

ІНТЕРВ'Ю

ІНТЕРВ'Ю З ВОЙЦЕХОМ ВЖОСЕКОМ

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ: *Войцех Вжосек професор історії Університету імені Адама Міцкевича у Познані, головний редактор часопису «Sensus Historiae», віце-президент Польсько-українського історіографічного товариства. Займається західноєвропейською, зокрема французькою, теорією та історією історіографії, проблемами історичного мислення та історичної культури. Автор та редактор більше десяти книг з теорії та методології історії.*

22 березня у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна він прочитав лекцію, а також за його участі відбулася презентація книг: Войцех Вжосек «Історія, культура, метафора. Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення» (Київ, «Ніка-Центр», 2012, переклад – В. Саган, В. Склокін, С. Серяков); Єжи Топольський «Як ми пишемо і розуміємо історію? Таємниці історичної нарації» (Київ, «К.І.С», 2012, переклад – Н. Гончаренко).

Пан В. Вжосек люб'язно погодився надати інтерв'ю для «Харківського історіографічного збірника».

Інтерв'юер: Посохов Сергій Іванович

Респондент: Войцех Вжосек

С. П.: Вас називають представителем и лидером познанской методологической школы, Вы сами себя называете учеником Ежи Топольского, который для многих историографов знаковая

фигура, скажите, насколько легко быть учеником и наследником Ежи Топольского?

В. В.: Сначала я хочу поблагодарить за приглашение. Ещё когда мы встретились недавно в Москве, я подумал: а почему бы и нет? Я никогда не был в Харькове, а мой университет, как я знал, сотрудничает с Вашим университетом. И когда организаторы презентации (Польский институт и другие) предложили поехать в Харьков, я не отказался, хотя понимал, что путешествие будет не всегда комфортабельным, уже потому, что путь предстоит далекий.

Трудно ли быть учеником Топольского? Я уже как-то отвечал на этот вопрос, и это интервью опубликовано в книге, которую Вы видели. Я был студентом Топольского, потом младшим сотрудником, коллегой, а потом другом. Могу сказать так – я с ним провёл почти 30 лет, и за 3 месяца до его смерти, на его юбилее, а тогда ему было семьдесят, а мне далеко не семьдесят лет ещё и даже не столько, сколько сегодня, профессор сказал, что я могу говорить ему «ты». Но я никогда после этого не сказал ему «ты», потому что у меня уже внутри было «профессор Топольский – это мой мэтр, это фигура, основатель мировой методологии истории».

Для меня Топольский также был своего рода «зонтиком», прикрывая меня от всяких неприятностей. Никто не мог меня тронуть, ни в каком плане, потому что я был, скажем так, «ребенком» Топольского. Это был защита перед другими людьми, но это была и честь: быть учеником Топольского и иметь такую эксклюзивную возможность учиться у него, у учёного, который и в своих ментальных и в своих интеллектуальных горизонтах – это был почти весь мир, без исключений! Мы могли приобщиться к его мышлению и его деятельности, а значит, – войти в мировое интеллектуальное пространство. Мы принимали именитых иностранных гостей, общались на многих иностранных языках, мы получили бесценный опыт и реальные международные связи и контакты.

С. П.: Разве это было типичным для Польши, предоставление

таких возможностей для научного развития молодых людей?

Это было необычно для Польши того времени, а это был конец 1970-х – начало 80-х годов. Да, это была исключительная возможность для развития: идти мысленными тропами Топольского, контактировать с его коллегами, общаться с ним у него дома и на работе, а мы провожали его по городу, ещё будучи студентами.

С. П.: Насколько я знаю, в Польше у него были и оппоненты?

В. В.: Да конечно были. Принадлежать, скажем так, к «секте» (или «свите») Топольского, значило получить свою долю критики. На нас распространялась та критика, которая была направлена на Топольского. В частности, по поводу его связей с марксизмом, потому что Топольский использовал так называемый «исторический материализм» (по-моему мнению, скорее в западной, французской или итальянской, версии) в своей методологии истории. Коллеги-поляки, которые всегда по идеологическим причинам не выносили марксизм (по ходу замечу, что есть коллеги, которые начали не выносить марксизм, когда это была уже неактуальная проблема, но выносили до этого... [улыбается]), так вот, те, кто, можно сказать, действовал в зоне диссидентства, они не любили Топольского из-за того, что они отвергали эту идеологию как господствующую. Однако, замечу, мы никогда не занимались марксизмом как идеологией. Когда я писал о Марке Блоке, то отметил влияние марксизма на французский структурализм, влияние марксизма чувствуется, так сказать «запах марксизма». Да, возвращаясь к теме, марксизмом мы никогда не занимались, но, несмотря на это, все отмеченные обвинения против Топольского переходили и на нас.

С. П.: Скажите, пожалуйста, вот Вы активно используете философские дефиниции. Историки, очень многие историки избегают их. Насколько сегодня всё-таки нужно историку обладать «методологически ориентированным воображением»? Это Ваше выражение, и я его лишь использую в данном случае.

В. В.: Да, да. Моё мнение такое, что сегодня уже нельзя не знать, не читать и хотя бы кое-что не понимать из того, что

было создано историками и теоретиками истории во второй половине XX века. По-моему неудобно, даже стыдно, не знать, не разбираться, не понимать в чём дело, нельзя уже говорить об истории в стиле XIX века. При этом профессиональный историк не обязательно должен быть методологом. Это область специального знания, методологи, как я говорю, - это «секта». Но это не только, скажем, узкая специальность, это особое мышление. Соответственно, мой взгляд таков: чтобы стать методологом сначала нужно получить философское образование, поскольку с одним историческим образованием в области методологии делать нечего. То есть обычный историк не обязан быть одновременно методологом, но он должен позитивно относиться к методике, философии истории, теории истории, методологии истории, потому что должен быть открытым интеллектуальным человеком, а не должен, априори, негативно к этому относиться. Ещё раз скажу, историку необязательно профессионально заниматься методологией, ибо тогда он будет не историком, а методологом. Но каждый историк должен понимать в чём дело, какие есть новые тенденции в области методологии.

С. П.: Спасибо. В одной из своих работ Вы использовали выражение «спектакль исторического познания». Скажите, пожалуйста, что-нибудь о режиссёре этого спектакля.

В. В.: Кроме режиссёра, есть ещё автор сценария/драматург, ещё нужна публика... Драматургом или автором сценария является культура. Историю, в основном, пишет культура. Это значит контекст культурный, в котором происходит вот этот спектакль. Но этот спектакль может меняться в зависимости от заинтересованности и настроения зрителей. На какие-то спектакли захотят прийти зрители, на какие-то нет... Спектакль пишет культура, она лежит в основе, она определяет «рамки»: имеются в виду и «рамки мышления», и «рамки поведения», и «рамки работы» режиссёра. Режиссёр – это конкретный историк, хотелось бы, чтобы это был историк большой, талантливый, умный, необыкновенный мастер. Многое зависит и от режиссера,

от расставленных им акцентов. Они нам дают возможность понять, что в нашей культуре, в которой мы живём, самое главное. Не имеет значения, что речь идёт о прошлом, потому что прошлое преобразуется нашей современной культурой, нашими, как я пишу в книге, современными метафорами, и получает определённую форму, благодаря вот этим режиссёрам, таким великим историкам. И сегодня наши современные историки дают нам возможность все это понять. Конечно, зритель может участвовать в этом творческом процессе, уже задавая вопрос: «Что происходит на сцене?». Но может быть и другой, вдумчивый зритель, который думает: «Что нам хочет сказать вот этот режиссёр»? И как это соотносится с оригиналом, какое это имеет отношение к Шекспиру, если это постановка Шекспира. Так вот, этот Шекспир – это культура, а постановщик даёт нам свою версию Шекспира, даже делает так, что три часа Шекспира сокращает для телевидения до полутора часов, потому что не помещается материал в соответствующие рамки. Сидеть три часа, вникая в подробности текста Шекспира и постановки, может не каждый. Нужно сделать перерыв, и постановщик по-своему говорит со зрителем, определяя, когда это лучше сделать. А зритель может быть в этом весьма заинтересован. Бывают такие зрители, которые прежде всего заинтересованы в антракте. Кто-то пришел в театр по непонятной причине, кто-то по снобизму или потому, что некуда было идти, бывают такие, которые приходят по указанию руководства институтов или каких-то учреждений, например, солдаты, школьники и т.п. Таким образом, есть очень заинтересованные зрители, которые приходят и внимательно смотрят за тем, что и как происходит на сцене, как герой кого-то обнял, упал или сделал там что-то еще, а есть такие, которые думают: какая нам разница, понял бы сам Шекспир эту постановку или нет. В этой зоне есть и специалисты (суровые критики, теоретики театра), которые со знанием дела думают о связях между текстом Шекспира и соответствующей постановкой. Аналогично между культурой и исполнением истории в исторических нарративах находимся

мы – методологи и теоретики истории. Мы размышляем над тем, какое же соотношение существует между так называемой реальностью и её практикой. Из этого рождается историография. Нас интересует проблема: что и как думали и думают люди о своём прошлом.

С. П.: Спасибо! Мне кажется просто блестящей такая вот зарисовка. И то, как Вы сейчас все это озвучили, тоже было потрясающим действием.

В. В.: Потому что Вы подбросили для разговора хорошую метафору, которая работает.

С. П.: Да, она действительно работает. Здорово! Но вот у Топольского есть еще такое утверждение: «ни одна историография не может убежать от идеологии». Ну а если Вы согласны с таким мнением, то от какой идеологии не смогли убежать Вы?

В. В.: Я могу сказать как, по-моему мнению, происходит защита суверенитета интеллектуального профессионального историка перед идеологией. Впрочем, об этом есть определённый фрагмент в моей книге, который называется «Тенденциозность истории». Там отмечено три уровня этой тенденциозности: один уровень, который нельзя преодолеть, – это, так называемая мною, «культурная тенденциозность», потому что культура даёт нам определённые возможности мышления, которые ограничивают наше мышление, но и дают нам определенную зону свободы. Если кто-то живёт в XII веке, он не может думать в категориях мышления человеческого, которое накопилось к XX веку. Но, одновременно, он не может думать как я, или например, кто-то ещё (спасибо Всевышнему?). Культурную тенденциозность нельзя преодолеть, она просто наше собственное мышление. И вот это первое. Так что, дискутируя с историками-позитивистами, первое, что надо им сказать: мыслить «объективно», без метафорических предупреждений своей культуры нельзя. И они всегда говорят от имени своей культуры, они не говорят от имени XVIII века, и они не говорят от другой культуры, они всегда, даже если напишут отличную

книжку об истории Украины, останутся историками своей культуры. И можно определить, что это польское мышление о польской истории или польское мышление об украинской истории. Это невозможно преодолеть, потому что главным сюжетом польской истории есть ценности «польские», главные для нас, и никуда не убежать от них и в комплексе эмоций и «болезней» украинского историка всегда найдёшь подобные (но «свои»), даже не очень напрягаясь. Посмотришь пристальнее и заметишь. Даже, если это будет работа Яковенко, даже если это будет Грыцак. Найдёшь также как и у нас. И у французов найдёшь французский менталитет, их мышление в культуре найдёшь. Так что первая степень тенденциозности – непреодолимая. Вторая степень – это будет мышление твоей школы, твоей ориентации, твоих книг, твоей учёбы, твоей случайной дороги, ты попал, я, мы попали, случайно на семинар, случайно попали в Харьков, и в Харькове были такие семинары, не другие...

С. П.: Это более или менее случайное...

В. В.: Да, конечно... Можно свободно о Вас подумать как об историографе. Вы настолько способны, что может даже были бы генетиком, не знаю, случайно, или филологом, или историком литературы, но, скажем, если историком, то необязательно в определённой области. И в моём случае тоже так получилось: моя профессор медиевистики сказала мне, что с моим мышлением и с моими прочитанными книгами надо идти к Топольскому. И вторая зона определения моего мышления – это случайная дорога, индивидуальная, определённой школы, определённой профессии. Есть разница большая между историком политики XX века и, скажем, историком культуры Древнего Рима: разные источники, другие способы построения нарратива, всё другое. Можно быть тенденциозным в своей области знаний, в современной политической истории мы знаем как это бывает, как можно быть тенденциозным: без развёрнутой исторической аргументации и без опоры на документы говорить другим что и как происходило.

С. П.: В категорической форме.

В. В.: Да, именно, в такой авторитарной форме, говорить что и как это было. Что было зло, что хорошо, что принесло пользу, ну и т.д., что красиво, что некрасиво – говорить без аргументации. Но если есть развёрнутая аргументация, которая предполагает ссылки на литературу и источники, то любая позиция возможна, и поддерживать ее возможно.

С. П.: Спасибо. В рамках Вашего понимания современных тенденций в развитии науки, чтобы Вы пожелали украинским историографам?

В. В.: Старым – чтобы они ушли на пенсию. Пусть они сидят дома и пишут книжки, им не надо иметь контактов со студентами. Пусть пишут книжки. Дать им, скажем, три тысячи евро в месяц, думаю, что если они получают три тысячи евро, они пойдут на пенсию. Это будет более полезно для историографии. Дальше, профессора среднего возраста, скажем, до 60, – им предписать каждые полгода отпускать своих учеников за границу. Значит, полгода ты пробудешь за границей, а полгода ты вкальываешь, я не знаю сколько там часов со студентами, и ничего больше не надо. Конечно, «за границу» не значит в театр, на пляж и так далее, а только в научные институты. Может быть даже в Польшу, для начала. В определённое хорошо выбранное место, ведь у нас тоже есть «скансены» мышления. И ты молодой человек, студент, аспирант, если у тебя есть божий талант, сохранишь свою украинскую душу, даже если ты там проведёшь три года, в Штатах, в Англии или во Франции. Но в итоге будешь эффективнее работать на пользу украинской гуманитаристики, украинской историографии.

С. П.: А что молодым?

В. В.: А что молодым? Молодым можно пожелать, чтобы те две первые группы... [улыбается]

С. П.: Чтобы произошло сказанное, да? [смеется] Всё, логично. И точка стоит на своём месте! Спасибо, профессор!

СТОЛАН

РОЗДАН

А. М. Лесков

ИЗ ВОСПОМИНАНИЙ: НАЧАЛО

ОТ РЕДКОЛЛЕГИИ: : В мае 2013 г. в Москве в торжественной обстановке научная общественность отметила 80-летний юбилей замечательного ученого, выпускника Харьковского университета Александра Михайловича Лескова. Члены редколлегии и редакционного совета «Харьковского историкографического сборника» присоединяются к многочисленным поздравлениям, прозвучавшим в адрес юбиляра. Надеемся, что опубликованные в данном выпуске страницы воспоминаний будут обязательно продолжены автором.

Краткая автобиография:

Коренной Харьковчанин, родился в Клингородке в 1933 г. До войны жил на ул. Короленко, 17. Дом разрушен во время войны. После войны и до отъезда в Киев в аспирантуру (1955 г.) я жил на ул. Сумской, 45. Истфак закончил без четверок. Слушал на истфаке лекции Семенова-Зусера, Гриневича, Шрамко. Все 5 лет учебы работал в кружке археологи под руководством Б. А. Шрамко, считаю себя учеником Шрамко и Гриневича. Однако Учителем в науке и жизни считаю руководителя моей аспирантуры и первыми самостоятельными раскопками, – С. Н. Бибикова, директора Института археологии АН УССР. В Киеве я проработал до переезда в Ленинград (1974 г.), где работал в Музее истории религии и атеизма

(Казанский собор). В 1981 г., в связи с созданием отдела археологии и материальной культуры в Музее искусства народов Востока, был переведен из Ленинграда в Москву. Во всех учреждениях, где мне довелось трудиться, я совмещал научную с научно-организационной работой. В Киеве я был организатором и координатором всех новостроечных экспедиций Института. Возглавлял крупнейшую из них – Каховскую, а затем Херсонскую постоянно действующую экспедицию на правах отдела, был одним из авторов и ответственным секретарем Общей редакции трехтомника «Археологія Української РСР». За годы работы в Киеве я защитил кандидатскую и подготовил докторскую диссертации (защитил в 1975 г.), опубликовал 4 книги (одна в Швейцарии), издал 2 объемных сборника трудов по материалам моих экспедиций, серию статей и сделал ряд пленарных докладов на республиканских и всесоюзных научных конференциях, руководил практикой студентов, их курсовыми и дипломными работами. В Казанском соборе работал над созданием новой экспозиции «Религии первобытного общества», а в 1976 г. возглавил редакционно-издательский отдел Музея. Под моей редакцией вышло 4 сборника «Атуальные проблемы истории религии и атеизма», а так же путеводитель по Музею. В этот период я опубликовал еще 3 книги (2 из них – в ФРГ) и ряд статей. В годы работы в Москве основное внимание уделялось созданию отдела с тремя секторами Кавказским, Среднеазиатским и Сибирским, организации их полевых работ, пополнению музейных фондов. С 1981 по 1988 гг. руководил работами Северо-Кавказской экспедиции, одной из крупнейших в СССР. Выдающиеся находки на Северном Кавказе дали неоценимый опыт в организации постоянных и временных выставок в музеях России (Москва, Майкоп, Краснодар), а так же в разных городах Болгарии, Германии, Швейцарии, Италии, Испании, Мексике, Колумбии, Японии. Познакомился с разными школами и принципами создания археологических выставок, написанием их каталогов и буклетов, пропагандой экспонируемых материалов и т.д. Со второй половины 80-х

годов и вплоть до отъезда в США (1997 г.) мне удалось поработать в крупнейших археологических музеях Европы, а позднее, и в США. Так, моя последняя книга (2008 г.) построена на материалах 4-х музеев: 2-х немецких и 2-х американских – Метрополитен (Нью-Йорк) и Музей археологии и антропологии Пенсильванского университета в Филадельфии (крупнейший в мире университетский археологический музей, куда меня пригласили на работу в 2001 г., и с которым я тесно сотрудничаю и сейчас). За годы работы в Москве и в США (Университеты: Беркли, Стэнфорд, Пенсильванский, Техас; Музеи: Лос-Анжелес, Сан-Франциско, Сан-Антонио, Метрополитен) мною опубликовано 3 монографии (две в России, одна в США), большой альбом (в Германии) и 8 каталогов (2 в России, 3 в Германии), а также в Италии, Испании и Мексике и серия статей в разных странах.

В 1971 г. получил премию ЦК КПУ и Совмина Украины за выдающиеся открытия, в 1983 г. получил премию Министерства культуры СССР за уникальные открытия, 1988 г. был избран членом-корреспондентом Немецкого археологического института, от которого получал гранты для работы в Греции, Турции, Германии. В 1995 г. получил грант от Фонда Г. Хенкель для работы в Германии. В 1991–94 гг. работал в качестве гостевого профессора в университетах Германии (Гейдельберг, Трир) и Австрии (Вена, Зальцбург). За годы работы в США получал гранты от Пенсильванского университета и его Археологического музея, Фонда Фулбрайта (для работы в Украине – Киев, Симферополь, Харьков), а также от Фонда гуманитарных исследований США для работы в Израиле и Иордании.

Где-то на рубеже мая-июня 1941 г. нас, выпускников 1-го класса 30-й школы города Харькова, пригласили на экскурсию в городской Исторический музей. Ребят пришло немного, в музее мы вели себя совсем как взрослые – не шумели, не бегали, а слушали тетю экскурсовода. Конечно, я не помню

ее рассказа, но на всю жизнь запечатлелись в памяти очень высокие шкафы (учитывая мой тогдашний рост), заполненные разными древними вещами. Особенно запомнилась масса золотых украшений... Целые сокровища! О таких богатствах я читал только в сказках... Я решил просить маму пойти со мной в музей еще раз, мама согласилась, но через три недели началась война и нам было уже не до музея. В Харькове я вернулся только в 1946 году. Но еще за год до этого, живя в Баку, у маминой сестры, мне в руки попали первые в моей жизни книги по древней истории. Моя двоюродная сестра в это время была студенткой исторического факультета Бакинского университета. У нее на этажерке я впервые увидел два учебника по истории Древнего Востока. Книжки, их иллюстрации и карты произвели на меня неизгладимое впечатление. Тогда же я запомнил фамилии авторов. Это были Б. А. Тураев и В. В. Струве – крупнейшие наши востоковеды. Чуть позднее я познакомился с учебниками по истории Древней Греции и Древнего Рима. Думаю, что знакомство с вузовскими учебниками, где наряду с общими характеристиками хронологических этапов развития древних цивилизаций, приводились яркие описания ряда конкретных событий в сочетании с представлением о деятельности выдающихся правителей и полководцев древности, очень помогли в формировании круга моих интересов. Уже в средней школе мне было ясно, что я хочу изучать историю древнего мира. Должен признаться, что это решение, принятое в 13-14 лет со всем юношеским максимализмом боком выходило моим родителям и учителям. Я твердо решил, что мне ни к чему все эти физики, химии и прочие биологии, не говоря уже о математике, астрономии и черчении. В тоже время я понимал, что мне кроме истории нужны языки (русский, украинский, немецкий), литература и география. Можно легко представить как выглядели мои дневники, четвертные и годовые табеля начиная с 7-го и по 10-й класс включительно. Слава Богу, что в советской школе двоек не ставили, любыми путями старались даже самых непутевых учеников выпихнуть из школы с

аттестатом о среднем образовании. Конечно, никто бы меня с таким аттестатом не допустил к экзаменам на исторический факультет Университета, куда нужно было в 1950 г. сдавать 8(!) вступительных экзаменов и где был конкурс более 4-х человек на место! А если еще добавить, что я не был комсомольцем (кто же такого нерадивого ученика примет в Комсомол?), да с учетом того, что сельские ребята при поступлении имели преимущество перед городскими (учителей прежде всего не хватало на селе), то шансы мои на попадание в Университет практически были равны нулю. Спасло меня мое единственное (кроме истории) юношеское увлечение – шахматы. Уже в 9 классе я был перворазрядником, имел балл в кандидаты в мастера спорта и входил в юношескую сборную Харькова. Где-то в начале июля 1950 г. я все-таки решился прийти к комплексу старых зданий Харьковского университета, где размещалась приемная комиссия. Народу – масса! Местные и приезжие, вчерашние школьники (как я) и люди взрослые, прошедшие войну (их принимали вне конкурса). Все стремились пробиться к доскам объявлений, где сообщались самые необходимые сведения об условиях поступления, сдачи документов, расписание экзаменов и т.д. Не помню деталей, но, видимо, день был не жаркий и поверх рубашки на мне была легкая курточка. На ней был закреплен значок перворазрядника, о котором я просто не помнил. В какой-то момент меня окликнул представительный мужчина: «Молодой человек, можно Вас отвлечь на пару минут?!». Я подошел и он представился: «Анатолий Иванович Бунякин, зам. зав. кафедрой физкультуры Университета. Раз ты здесь, то, наверное, думаешь к нам поступать?» «Думаю, но...» «Что «но», аттестат не очень?» «Ох, не очень» – робко, со вздохом ответил я и добавил: «говорят, что с таким аттестатом даже к экзаменам не допустят...» «А ну покажи свои достижения... Да..., у тебя первый разряд по какому виду спорта?» «По шахматам» – ответил я. «Как это – удивился Анатолий Иванович – а по всем математикам и физике с астрономией тройки. Так не бывает». «Бывает» – ответил я. «Мой классный руководитель, преподаватель физики,

называл меня выродком». Покачав головой, Анатолий Иванович, взяв мои документы, бросил: «Подожди здесь». Вернувшись, Анатолий Иванович сказал: «Зайдешь в зал приема документов и иди к девушке за третьим столом справа, она документы у тебя примет, а потом зайдешь ко мне на кафедру физкультуры. Это напротив, немного ниже памятника Каразину. Действуй!» И документы у меня приняли, и дали расписание консультаций и экзаменов. Счастливый, я пришел к Анатолию Ивановичу. Он сказал, что навел справки обо мне и добавил, что надеется, что я усилю сборную Университета и пожелаю успехов на экзаменах. А экзамены сдать для меня оказалось делом не очень трудным – все-таки историю, литературу, языки, географию я учил добросовестно и, видимо, подготовлен был неплохо. Вмешивалась ли кафедра физкультуры в сдачу экзаменов или нет – я не знаю, но на исторический факультет Харьковского университета меня приняли. А дальше все было для меня очевидно – специализация по кафедре археологии и древней истории, работа в научном кружке при кафедре, стремление отлично учиться – только это давало шанс на поступление в аспирантуру, открывавшей дорогу в Археологическую науку.

На первом же заседании археологического кружка, где-то в середине сентября 1950 г., наш руководитель, только что закончивший аспирантуру Борис Андреевич Шрамко, познакомил нас с планом работы кружка, и он показался мне захватывающе интересным. Наряду с рефератами, которые начинающие кружковцы должны были делать по рекомендованным книгам, мы слушали доклады старшекурсников по тематике их курсовых работ. Кружковцы привлекались к обработке полевых материалов разведок и раскопок кафедры, которой руководил профессор С. А. Семенов-Зусер. Примерно раз в месяц на заседаниях кружка планировали выступать с информацией о новых открытиях археологов СССР наши преподаватели. Ну и самое интересное – это возможность для кружковцев участвовать в археологических разведках под руководством Бориса Андреевича. Здесь мне хочется отдать дань глубокого уважения блестящему педагогу,

прекрасному полевому исследователю, неутомимому труженику, внесшему главный вклад в формирование харьковской школы археологии, сложившейся после Великой Отечественной войны. Всю свою долгую жизнь Борис Андреевич посвятил воспитанию студентов истфака Харьковского университета. Далеко не все его студенты стали специалистами-археологами, но уважение к памятникам старины, к археологии как части исторической науки, вошли в нас благодаря курсам лекций Бориса Андреевича. Мои сокурсники, чьи знания археологии ограничились обязательными курсами «Основы археологии» и «история первобытного общества», навсегда запомнили доброжелательность и требовательность Бориса Андреевича, его смешные комментарии наших неудачных ответов на семинарах и готовность помочь научными консультациями и добрыми советами. И, конечно же, лучшие качества Бориса Андреевича особенно ярко проявлялись в полевой работе. К сожалению, мне совсем немного пришлось работать в поле под руководством Бориса Андреевича (это только разведочные работы на скифских и древнеславянских поселениях и городищах Харьковщины и Полтавщины на первых двух курсах (осенью и весной 1950–52 гг.). Но первые его уроки полевой работы запомнились навсегда. Любимый афоризм Б.А. – «Главный инструмент археолога лопата, владение ею – наука и называется ЛОПАТИРОВАНИЕ – основа полевой археологии». Сам Б.А. виртуозно владел лопатой, его зачистки планов и профилей раскопов давали максимум возможной информации для всестороннего понимания исследуемого памятника. Все полевые наблюдения и советы Бориса Андреевича воспринимались мною как откровения высших археологических истин – ведь это были первые уроки практической археологии. Однако выше я уже отметил, что очень мало мне довелось поработать под руководством Б.А. Летом, после первого и второго курсов мне пришлось устраиваться на работу в пионерский лагерь, где я дослужился до звания старшего пионервожатого. А это не только питание, но и зарплата, которая была очень нужна у нас дома.

РОЗДІЛ VI

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

УДК 929 Бузескул+Иконников (044.2)

ПИСЬМА В. П. БУЗЕСКУЛА К В. С. ИКОННИКОВУ

В современной историографической ситуации одной из актуальных проблем является изучение коммуникативного пространства отношений ученых. Межличностные коммуникации, отражающие саморефлексию историков, считаются наиболее «интимной» частью рефлексивного пласта науки¹. Их изучение позволяет выявить особенности складывания и функционирования сетевых научных сообществ, а также лежащее в их основе единство культурных практик и своеобразие ценностных ориентиров представителей науки.

Публикация документов личного происхождения, эпистолярного наследия ученых предоставляет источники для подобных исследований и одновременно может рассматриваться как средство привлечения внимания к этому перспективному направлению научных исследований. В очередном выпуске «Харківського історіографічного збірника» мы продолжаем публиковать материалы, связанные с жизнью и межличностным общением профессора Харьковского университета В. П. Бузескула.

Письма В. П. Бузескула к В. С. Иконникову хранятся в «Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського». Переписка охватывает период с 1893 г. по 1916 г. (54 ед. хр.). В данном случае мы предлагаем наиболее интересные, на наш взгляд, письма из этого фонда.

Знакомство В. П. Бузескула с В. С. Иконниковым состоялось еще в 1888 г. Об этом свидетельствует письмо Д. И. Багалея к

¹ Корзун В. П. Межличностные коммуникации историков как отражение интеллектуальной напряженности (к характеристике познавательной ситуации на рубеже XIX-XX вв) // Мир ученого в XX веке: корпоративные ценности и интеллектуальная среда : материалы четвертой Всероссийской научной конференции «Культура и интеллигенция России: Интеллектуальное пространство. XX век. 27-28 сентября 2000 г. г. Омск. В 2-х тт. Т. 2. – Омск, 2000.

В. С. Иконникову, в котором Дмитрий Иванович просил сообщить может ли В. П. Бузескул пользоваться библиотекой Киевского университета². Вероятно именно с этой поездки началось многолетнее общение В. П. Бузескула и В. С. Иконникова.

Переписку историков нельзя назвать интенсивной: часто поводами для писем служили поздравления по поводу праздников, юбилеев или творческих успехов. С другой стороны, постоянным поводом для переписки был обмен научными исследованиями. Интересно, отметить, что подавляющее большинство работ, упоминаемых в письмах В. П. Бузескула – это были историографические работы. Будучи представителями разных исторических дисциплин (русской и всеобщей истории), историки осознавали общность своих интересов в области историографии и выстраивали коммуникацию вокруг этой области знания, тем самым являясь участниками неформального сообщества историографов.

Второй постоянной темой для «диалога» являлся обмен новостями и мнениями о событиях университетской жизни. Ученые одинаково реагировали на эти события, о чем свидетельствует откровенность в их оценках со стороны В. П. Бузескула. Несмотря на разницу в возрасте, по всей видимости, Бузескул считал себя в мировоззренческом плане представителем того же поколения, что и Иконников. Можно, наверное, говорить и о схожести темпераментов историков. Но главное, что письма В. П. Бузескула дают возможность поразмышлять о профессорской культуре, моральных идеалах и общественной позиции определенной группы профессоров. Как заметил Д. А. Цыганков, для Бузескула эта позиция, рассматриваемая как основа для объединения ученых разных политических взглядов и разных поколений, выражалась в понятии «академизм», подразумевающим приоритет культурных,

² ІР НБУВ НАНУ Ф.3. Листування. Сир. 47527. Листи Д. І. Багалія до В. С. Іконникова з Харкова від 19.05.1888. – Арк. 11.

научных и академических ценностей³ (а нам хотелось бы добавить еще и – гуманистических ценностей, заставляющих на первый план выносить не собственные убеждения, а общечеловеческое измерение поступков). Письма В. П. Бузескула к В. С. Иконникову приоткрывают, возможно, завесу над несколько драматическим следствием такого личностного самоопределения, выразившимся в ощущении себя «лишним человеком» на фоне бурно развивающихся общественных событий и радикализации жизни. В этих условиях только наука предоставляла ученым точку опоры в возможности осмыслить происходящее.

В тексте сохранены особенности стиля и пунктуации автора, в квадратных скобках восстановлены сокращения слов за исключением общепринятых. Стилистические особенности написания отмечены астерисками. Пронумерованные примечания приводятся в конце.

Публикацию подготовила Ю. А. Киселёва.

№ 1

23 декабря 1899, Харьков

Харьков.
1899 г., 23 декабря.

Глубокоуважаемый Владимир Степанович!

Давно собирался написать Вам, но все со дня на день откладывал. Теперь, пользуясь свободным временем, берусь за перо, чтобы, во-первых, поздравить Вас и глубокоуважаемую Анну Леопольдовну¹ – от себя и от жены – с Праздником и с приближающимся Новым годом и от всей души пожелать Вам всяческих благ (в частности желаю выхода в свет II-го тома Вашего капитального труда²), а во-вторых, чтобы поделиться впечатлением, какое произвел на меня и на некоторых

³ Цыганков Д. А. К истории научных контактов В. И. Герье и В. П. Бузескула // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2012. – Вип. 11

моих коллег доклад Вашей Киевской Комиссии по поводу летнего циркуляра министра³. С этим докладом я только что ознакомился и подумал: Слава Богу, что нашелся хоть один университет, который высказал, можно сказать, нашу общую мысль, то, что думает и только более или менее таит в себе большинство из нас, любящих университет и скорбящих при виде печальных явлений в его жизни. Еще перед каникулами, по поводу Высочайшего объявления, у нас в Харькове шли толки, что необходимо же наконец профессорам высказаться, снять с себя обвинение, открыто указать на то невозможное положение, крайне унижительное, в которое ставит их устав, указать, что этот устав несовместим с Высочайше высказанными желаниями... Но поговорили и затем замолчали; а это истекшее полугодие мы так были заняты мелкими дрязгами, личными счетами, борьбой самолюбий, что о более важном совсем позабыли...

Думаете ли быть в Москве в начале января на предварительном собрании по поводу предстоящего в Харькове съезда⁴? Я отказался ехать, частью по нездоровью, частью за недосугом: хотелось бы начать печатать книжку: «Введение в историю Греции» (обзор источников и очерк разработки греческой истории, преимущественно в XIX в., – из лекций, читанных мною). Из наших всемирных историков поедет А. С. Вязигин⁵.

Мы часто с женою вспоминаем о Вас, о Вашей радушии и гостеприимстве, и теперь я пользуюсь случаем, чтобы еще раз поблагодарить Вас и Анну Леопольдовну за то внимание, которым мы были окружены.

Крепко жму Вашу руку. Еще раз – сердечный привет и поздравление.

Глубоко уважающий Вас и преданный В. Бузескул.

P.S. Наш привет и поздравления Ольге Владимировне⁶.

Я получил оттиск отчета о деятельности общества Нестора⁷. Не знаю, кому обязан я этим; возможно секретарю – М. Н. Ясинскому⁸? В таком случае прошу Вас при встрече передать ему мою благодарность.

IP НБУВ НАНУ. Ф. 3. Спр. 48412. Арк. 29-31.

№ 2

13 апреля 1900 г., Харьков

Харьков.
1900 г., 13 апреля.

Глубокоуважаемый Владимир Степанович!

За предпраздничной и праздничной суетой не успел я поблагодарить Вас за подарок – за Вашу статью о новом труде проф. Платонова⁹, которую я с большим интересом и удовольствием прочитывал, когда она появлялась в Ж.М.Н.Пр¹⁰.; а теперь получил Ваше письмо, за которое приношу Вам – от себя и от жены – искреннюю благодарность.

Должен признаться, что читал его с некоторою грустью: оно гармонирует если не с праздничным временем, то с моим собственным настроением. И я испытываю нечто подобное; работается не так легко, развивается какая-то мнительность, неуверенность, делаешься каким-то кунктатором. Меня напр. прямо начинает тяготить медленность, с какою подвигается обработка и печатанье моего «Введения в историю Греции». А тут еще пришлось пережить нелегкий год в университетской жизни; правда, забастовок не было, но в нашей собственной среде было немало дрязг и мелочей, способных отравить настроение, взволновать и помешать работе.

Но довольно об этом. – Начинаем готовиться к съезду. Предварительный комитет уже действует (правда, пока еще в качестве университетской [подчеркнуто автором.– Ю. К.] комиссии); председателем избрали мы, как это и подобало, Дм. Ив. Багалия¹¹; секретарем Е. К. Редина¹², большого труженика, специалиста по византийским древностям (ученик – Н. П. Кондакова¹³). На них, да еще на Н. Ф. Сумцове¹⁴, председателе нашего ист[орико]-филол[огического] общества¹⁵, и лежит главная работа. На Фоминой¹⁶ ожидаем приезда графини Уваровой¹⁷. Есть планы устроить во время съезда этнографическую выставку; за это, кроме Сумцова, берется главным образом наш географ проф. Краснов¹⁸, человек чрезвычайно подвижный и предприимчивый, хотя не всегда достаточно основательный.

С грустью прочли мы Ваши вести о нездоровье Анны

Леопольдовны и Вашем. От всей души желаем Вам обоим поскорее оправиться совершенно, приободриться и телом, и духом. Вас, глубокоуважаемый Владимир Степанович, должна поддерживать мысль о продолжении и окончании монументального труда Вашего по русской историографии, подобного которому едва-ли найдешь в какой-либо литературе. С наилучшими пожеланиями – от себя и от жены – остаюсь

Сердечно преданный Вам В. Бузескул

Наш привет Анне Леопольдовне и Ольге Владимировне.

IP НБУВ НАНУ. Ф. 3. Спр. 48410. Арк. 23-25.

№ 3

7 ноября 1900 г., Харьков

Глубокоуважаемый Владимир Степанович!

Одновременно с этим письмом высылаю Вам свое «анонимное» произведение¹⁹. Происхождение его таково. Летом, когда я жил на даче под Харьковом – с тем, чтобы наблюдать за окончательной отделкой дома и вместе закончить печатание начатого мною «Введения в греческую историю», на меня неожиданно-негаданно свалилась иная работа: ректор просил взять на себя составление обзора жизни и деятельности Харьковского университета за время царствования Имп. Александра III, – обзора, который нужно было составить спешно по требованию министерства для той общей истории главнейших учреждений империи и министерств за 1881-94 гг., которую пожелал иметь уже теперь Государь. Работу эту, говоря по совести, должен был бы взять на себя Дм. Ив. Багалей, как наш присяжный историк университета. Но лето проводил он в Анапе, а находясь временно в Харькове, положительно отказался братья за нее. Итак на меня пал нелегкий жребий писать упомянутый исторический очерк. Окончил я его лишь в сентябре; при этом решили, что вместо того, чтобы его переписывать для министерства, – напечатать в 100 экзempl. на правах рукописи.

Я на свою долю за труд получил лишь 10 экз.; из них один и спешу выслать Вам, как знак сердечного расположения и глубочайшего уважения моего. (Еще один экз. посылаю Ф. Я. Форгинскому²⁰; другим лишен возможности выслать).

Эта работа расстроила все мои планы и решительно отравила мне каникулы. Она по существу была мне неприятна: она требовала своего рода дипломатического таланта, неискренности. Могу сказать однако по совести, что я писал так, как думал. Это же работа заставила меня опять на несколько месяцев забросить свое «Введение»... Словом я летом недоволен...

С 31 августа мы переселились с дачи в свой уже дом. Хлопот было немало. Да и теперь еще приходится исправлять или доделывать разные мелочи. Это способно отравить сознание, что живешь в своем доме. Да и занятиям мешает, не дает как следует сосредоточиться на них. А между тем как бы мне хотелось довести до благополучного конца начатое печатание, а затем, кроме «Введения», выпустить и курс самой истории Греции!

Жена обременена заботами и хлопотами по устройству в новом нашем жилище еще больше меня. С удовольствием и чувством признательности за Ваше радушие и гостеприимство вспоминаем мы с ней о нашем пребывании в Киеве в августе прошлого года. Шлем наш искренний привет Вам, глубокоуважаемой Анне Леопольдовне и Ольге Владимировне.

С пожеланием Вам всего лучшего остаюсь душевно преданный Вам и глубокоуважающий Вас В. Бузескул

1900 г., 7 ноября
Харьков.

Угол Сорокинского пер. и
Мироносицкой ул., д № 6/13

ІР НБУВ НАНУ. Ф. 3. Спр. 48409. Арк. 20-22.

№ 4

26 ноября 1903 г., Харьков

Глубокоуважаемый Владимир Степанович!

Сердечно благодарю Вас за письмо; а жена моя очень тронута Вашим вниманием и доброю памятью и шлет Вам свою искреннюю благодарность за поздравление.

До нас доходят известия о Киевских событиях в университете и политехникуме. У нас пока ничего подобного нет, но есть уже

симптомы возбужденного состояния, а тут Русское Собрание²¹, конечно, может послужить поводом и подлить масла в огонь. Распространяются воззвания двух крайних противоположных групп студенчества – революционной и «общества русских студентов». Чем это все кончится, Бог ведает.

Я лично чувствую себя прескверно. Деканство меня сильно тяготит и отвлекает от научных занятий. Летом я не отдохнул, хотя и не занимался; приехал в Харьков из Крыма в подавленном настроении. Просил освободить меня от деканства, но пришлось остаться. А тут и на факультете у нас уже не так ладно, как прежде. Выделяется группа «Русск[ое] Собр[ание]»; новый наш коллега, проф. церковной истории – Бродович²² (из Киевск[ой] Дух[овной] Акад[емии]), причиняет немало хлопот, хотя всего только 3 месяца находится в нашей среде. Он попал к нам благодаря рекомендации (в министерстве) Вашего декана, несмотря на то, что на конкурсе мы его отвели, как не имеющего никаких работ по церковной истории. Д. П. Флоринского²³ мы не поблагодарим за его содействие Бродовичу в министерстве...

Чествование М. С. Дринова²⁴ прошло очень хорошо, и я доволен, что мог иметь возможность и удобный случай выразить наше уважение и симпатию этому достойнейшему члену нашей коллегии. Дай Бог, чтобы он подольше оставался в нашей среде; теперь, когда факультет переживает своего рода кризис, его присутствие среди нас особенно необходимо.

О Екатеринославском съезде²⁵ мы, кажется, очень мало думаем: у нас на очереди предстоящий юбилей университета; задумано много, а времени мало, да и настроение не юбилейное.

Как поживает А. В. Романович-Славатинский²⁶? Выйдут ли его мемуары отдельную книгою²⁷? Довольны ли Вы новым всеобщим историком²⁸?

У нас предстоит конкурс по кафедре славяноведения. Хотелось бы найти достойного помощника Марину Степановичу; но не знаю, удастся ли.

Я и жена шлем наш искренний привет Вам и глубокоуважаемой Анне Леопольдовне.

Душевно преданный Вам и уважающий Вас В. Бузескул

Харьков.

1903 г., 26 ноября.

№ 5

23 декабря 1903 г., Харьков

Глубокоуважаемый Владимир Степанович!

В виду наступления праздника Рождества и приближающегося Нового Года позвольте поздравить Вас и многоуважаемую Анну Леопольдовну – от себя и от жены – и пожелать Вам доброго здоровья, сил и всяких благ...

Семестр кончился благополучно. Что то принесет Новый Год?.. Едва-ли когда-нибудь я чувствовал себя на Рождественских святках так неладно, как теперь. Отчасти это объясняется тем, что на очереди несколько срочных работ и сознаешь, что справиться с ними не в силах: надо подготовить немало к предстоящему юбилею; приходится просматривать «Лекции» М. Н. Петрова («Новую историю») для 2-го издания²⁹; надо решать, рискнуть ли на 2-е издание своего «Введения в историю Греции», так как 1-е почти уже разошлось. А главное – деканские обязанности, которые мешают сосредоточиться, которые не дают покою и все отравляют... Наш новый коллега, Бродович, о котором я Вам писал, по-прежнему – и даже еще в большей мере – доставляет нам хлопот. Это довольно любопытный тип, который впрочем лучше наблюдать издали, чем иметь с ним дело. Я очень люблю Харьковский университет, привязан к нему; два раза (в 1890 и в 1894 г.) отказывался от перехода в Одессу, но теперь по временам бывает такое настроение, что готов был бы покинуть Харьков, перейти в другой университет и жалко, что не перешел в Одессу...³⁰

Вообще – какое-то возбужденное, раздраженное настроение. Недавно разыгралась тяжелая сцена в нашей Общественной библиотеке, где председателем Д. И. Багaley и где так прекрасно шло дело. В общем собрании разыгрались страсти по поводу выписки «Знамени» Крушевана³¹. Людям сколько-нибудь умеренным, стоящим вдали от политиканства, просто житья нет: с одной стороны – русское собрание, а с другой – крайняя жидовствующая партия... С одной стороны – студенты-террористы, а с другой – «общество русских студентов»,

грозящее опубликовать фамилии профессоров-вдохновителей революционеров и любезно рассылающее прокламации, содержащие подобные угрозы...

Но довольно о печальных явлениях. Не знаю, лучше ли у Вас.

Наш сердечный привет и наилучшие пожелания Вам и глубокоуважаемой Анне Леопольдовне.

Искренне уважающий и преданный В. Бузескул.

Харьков.

1903 г., 23 декабря

IP НБУВ НАНУ. Ф. 3. Спр. 48401. Арк. 26-28.

№ 6

27 февраля 1904 г., Харьков

Глубокоуважаемый Владимир Степанович!

Вчера вечером зашел ко мне стипендиат Вашего университета г. Попов и вручил мне Ваше письмо от 19 февраля. Пока он выразил желание послушать некоторые лекции. Все, что можем, мы, конечно, сделаем для него.

Сердечное спасибо Вам за Ваше любезное письмо и добрую память. У нас беспокойно: один приват-доцент юридич. фак. прочитал студентам лекцию на животрепещущую тему о русско-японской войне, кажется, в неосторожной форме; молва разошлась об этой лекции, и наше начальство побудило приват-доцента прервать чтение лекций на все это полугодие. Студенты по этому поводу теперь волнуются, обвиняют, кажется, некоторых из своей среды в доносах и т.д.; а сегодня устроили уже и сходку.

Что дальше будет, неизвестно. [...]

1904, 27 февраля.

IP НБУВ НАНУ. Ф. 3. Спр. 48400. Арк. 23.

№ 7

25 марта 1904 г., Харьков

Харьков.
1904 г., 25 марта.

Глубокоуважаемый Владимир Степанович!

Я еще не поблагодарил Вас за Ваше любезное письмо и за Ваш ответ на мой вопрос о д-ре Г. Сердечное спасибо Вам!

О наших университетских происшествиях Вы, вероятно, отчасти уже осведомлены. Лекция приват-доцента, о которой я Вам писал, вызвала волнение, так как студенты стали подозревать некоторых из своих товарищей (членов «общества русских студентов») в доносах. 27 февраля произошла сходка, причем ректора студенты встретили не очень почтительно, раздавались даже свистки. Основанием к подозрениям служило между прочим то, что еще в конце нынешнего семестра упомянутое общество распространяло прокламации и угрожало «опубликовать фамилии студентов-революционеров и их вдохновителей из профессорской корпорации». На 2-е марта назначена была новая сходка, но она потерпела фиаско, особенно после категорического заявления ректора³², что в данном случае никакого доноса не было; не удалась попытка устроить* сходку и 6-го марта. Движение стало затихать. Тем не менее, 20 студентов у нас уволено навсегда, 34 – на 2 года, а 65 – выговор. Наказание это наложено властью ректора на основании ст. 17 Устава. С правлением ректор лишь совещался и на возражения и вопросы одного из членов заявил, что берет он на себя это дело на основании указанной статьи. Профессорский суд не был призван к участию и, как слышно, оскорбленный подает в полном составе отказ от пустого звания. Как бы то ни было, но до Пасхи мы дожили без крупных волнений. В технологическом же институте дело приняло гораздо более широкие размеры...

После Пасхи думаю приступить ко 2-му изданию своего «Введения в историю Греции»; 1-е уже все разошлось, а между тем спрос продолжается и книгопродавцы убеждают меня поторопиться с новым изданием. Это отчасти влияет на перемену моих планов относительно лета: придется отложить задуманную поездку за границу и заняться корректурой.

От души радуюсь тому, что именно Вы – председатель Археографической Комиссии, и поздравляю Вас с этим назначением. Просим Вас и глубокоуважаемую Анну Леопольдовну принять наш привет и поздравления со Светлым Праздником. Будьте здоровы и не забывайте

Искренне уважающего Вас и преданного В. Бузескула

IP НБУВ НАНУ. Ф. 3. Спр. 48399. Арк. 20-22.

* В тексте зачеркнуто слово «собрат».

№ 8

26 декабря 1904, Харьков

1904 г., 26 декабря.
Харьков.

Глубокоуважаемый Владимир Степанович!

Я и жена просим Вас и многоуважаемую Анну Леопольдовну принять наше искреннее поздравление с праздником Рождества и с наступающим Новым Годом; от всей души желаем Вам доброго здоровья и всяких благ.

С тяжелым настроением приходится встречать и проводить праздники. Порт-Артурские страдальцы не выходят из головы. Да и наши внутренние дела не располагают к веселому, радостному настроению. Слава Богу! Семестр у нас прошел спокойно, но что впереди? Хорошему не верится. На днях, получили бумагу относительно пропуска профессорами лекций. Вероятно такую-же и Вы получили? Газеты еще раньше опубликовали ее содержание, но мы сначала думали, что это шутка, что кто-то желает посмеяться над Г-вым³³. Но оказалось не шутка, а действительность. Комично и в то же время противно и полное незнание условий университетского преподавания.

Что у Вас нового относительно «Русск. Собр.»? Вот, кажется, и в Киеве затевают устроить его отделение? На днях, в газете прочитал, что Ю. А. Кулаковский³⁴ избран в члены

«Собрания» в Петербурге. Значит, его колебания исчезли. А наше затевает ряд процессов: во-первых, редактор «Мирного Труда»³⁵, как слышно, предполагает привлечь к суду (за клевету) «Вестник Евр.» по поводу заметки в ноябрьск. книжке о статье, помещенной в 6-м № «Мирн. Труда»³⁶, статье, произведшей у нас также удручающее впечатление и вызвавшей негодование у многих, разошедшихся после этого в В-ным³⁷. Во-вторых, Харьковское «Рус. Собр.» начинает дело против общественной библиотеки или, по крайней мере, против некоторых ее членов, выступивших против «Русск. Собр.» во время выборов, в результате чего была забаллотировка всех, принадлежавших к «Рус. Собр.», причем члены последнего названы были шпионами и доносчиками.

А рядом – действуют «радикалы» 5-го декабря в земском доме устроили «конституционный банкет» и подписали пять резолюций до требования прекращения войны и всеобщей, тайной подачи голосов включительно.

Можете сами судить, каково приходится чувствовать себя элементам умеренным, не сочувствующим ни патриотам в форме опричнины, ни радикалам, для которых нет ни времени, ни места, ни истории, ни уважения к личности, о котором они так толкуют...

Видели ли Вы книгу Трифильева³⁹? И ознакомились ли с нею? Интересно было бы знать Ваше мнение об этой диссертации. У нас специалисты расходятся в оценках (пока словесной, частной: в факультете еще не рассматривали); один очень высокого мнения, а другой, кажется будет настаивать на изменениях или дополнениях. – Состоялся ли переход Покровского к Вам? – Весною предстоит конгресс в Афинах. Будет ли кто-либо из Киевских профессоров?

Будьте здоровы и не забывайте душевно преданного Вам и глубоко уважающего В. Бузескула.

№ 9

11 апреля 1905 г., Харьков

Глубокоуважаемый Владимир Степанович!

Несколько времени тому назад В.И. Савва⁴⁰ передал мне Ваш подарок – книгу о Киеве⁴¹, но я до сих пор не собрался поблагодарить Вас за память и впечатление, которые я очень ценю, и за то великое удовольствие, которое доставило мне чтение многих страниц Вашей монографии. Говорю: «многих», так как отвлеченный некоторыми срочными работами я читал пока Вашу книгу еще не всю, а отдельные главы, чтение же подряд отложил до праздников; заранее предвкушая новое удовольствие от ее чтения всей целиком.

Мою статью о Лунине⁴², надеюсь, Вы получили⁴³. Пришлось несколько омрачить то сияние, в котором представлялся Лунин харьковским современникам, как ученый профессор, якобы пролагавший новые пути в науке, но я считал необходимым установить беспристрастный взгляд на его курсы.

Имеются спешные работы, а работается плохо, как никогда: до такой степени волнуют и отвлекают переживаемые события. Частые и долгие заседания то в комиссии университетской, то в совете и факультете утомляют и действуют на нервы сильнее чтений лекций. А тут еще – «профессорский спор»! Я пока отношусь к нему с некоторым недоверием, в том смысле, что боюсь как бы политика не возобладала в нем окончательно над академическим делом, и как бы не пришлось идти на буксире за Петербургом или вообще за теми, за кем не всегда желал бы идти; боюсь, что будут в нем «эксотерики» и «эсотерики». Интересно, много ли у Вас его сторонников.

Вообще для тех, кто привык жить интересами науки и университета, настали тяжелые времена: чувствуешь свое бессилие, чувствуешь себя подчас как-бы лишним человеком. Только надежда на то, что со временем все же наступит, вероятно, и для наших университетов лучшее будущее, несколько поддерживает, но часто и эта надежда падает...

Будете ли Вы в Екатеринославе? Графиня очень хлопочет об этом съезде.

Позвольте теперь же, заранее, поздравить Вас и глубокоуважаемую Анну Леопольдовну, от себя и от жены, с предстоящим Праздником и от всей души пожелать Вам доброго здоровья и всех благ.

Глубоко уважающий Вас и сердечно преданный В. Бузескул
Харьков.
1905 г., 11 апреля.

ІР НБУВ НАНУ. Ф. 3. Спр. 48395. Арк. 8-10.

№ 10

27 ноября 1908 г., Харьков

Харьков.
Мироносицкая ул., д. 13.
1908 г., 27 ноября.

Глубокоуважаемый Владимир Степанович!

Сердечно благодарен Вам за Ваше письмо. Простите великодушно, что долго не писал Вам. В Киеве, на пути за границу, не решались предпринять экскурсию к Вам на дачу, так как не были хорошо знакомы с топографией Киевских окрестностей и боялись опоздать на поезд и, кроме того, не желали стеснить посещением, быть может, не вовремя.

Летом были мы сначала в Берлине. Присутствовал я на конгрессе историков. Впечатления вышли не особенно в пользу конгресса; в сущности, и в статье Егорова (Рус. мысль, сент.)⁴³ и в статье Ю.А. Кулаковского⁴⁴ верно отражается впечатление большинства русских. Немцы ухаживали за англичанами. Промахов в организации конгресса было немало, а отношение заправил к прибывшим членам не особенно «теплое». Интересное собрание было у Шимана, который задумал основать орган по истории Восточной Европы, в котором, по его плану, должны принять участие русские специалисты и цель которого – знакомить немецкую публику с трудами русских. Шиман желал бы получить субсидию от русского правительства на это издание (от своего не получит). Мы выразили сочувствие плану, но надежд на правительственную субсидию не поддержали.

Из Берлина я с женою поехали в Дрезден, оттуда в Прагу, которую я давно интересовался и где мне хотелось повидаться с издателем и переводчиком моего «Введения в историю Греции», печатаемого на чешском языке⁴⁵. Из Праги мы чрез Вену, где пробыли дня два, вернулись в августе в Харьков. Тут начались разные хлопоты, а потом университетские осложнения, забастовки и проч. Все это очень тяжело отзывалось на настроении и мешало успешности моей работы над «Историей афинской демократии». Лишь на этих днях я закончил свою работу над нею. Теперь осталось набрать лишь 2-3 и отпечатать листов 5. Надеюсь, что в январе книга выйдет. Печатаю я у Стасюлевича, а не в Харькове.

От души радуюсь и сочувствую тому, что печатание продолжения Вашего капитального труда подходит к концу. Это – по истине *opus magnum*⁴⁶, подобного которому и у немцев нет. Сужу по I-му тому⁴⁷.

Когда возвратится Ардашев⁴⁸? При случае не откажите сообщить.

Вы не написали своего теперешнего адреса. Поэтому адресую в университет. Надеюсь, что мое письмо дойдет до Вас.

Жена искренне благодарит за поздравления, за внимание и добрую память. Она и я шлем Вам и глубокоуважаемой Анне Леопольдовне наш сердечный привет и наилучшие пожелания. Глубоко уважающий Вас и преданный В. Бузескул.

IP НБУВ НАНУ. Ф. 3. Спр. 48384. Арк. 5-7.

№ 11

5 апреля 1911 г., Харьков

Харьков,
Мироносицкая ул., д. 13.
1911 г., 5 апреля.

Глубокоуважаемый Владимир Степанович!

Хотя до праздника еще несколько дней, но позвольте, ввиду накопления на почте корреспонденции и неаккуратной доставки, теперь же от себя и от жены поздравить Вас и глубокоуважаемую

Анну Леопольдовну с Светлым Праздником и от души пожелать Вам здоровья и всего хорошего.

Вероятно, Вы знаете, что у нас, в Харьковском университете, забастовка была* сравнительно без особых осложнений – она в сущности не удалась, лекции на нашем и юридическом факультете все время шли и даже при значительном числе слушателей. На медиц. и математ. фак., правда, лишь единицы** посещали лекции (до марта). Но с марта забастовка окончательно прекратилась и сам «коалиционный комитет» счел за лучшее объявить ее конченою, т.к. она будто бы достигла своей цели. Обструкции у нас совсем не было. Но все же положение профессоров было тяжкое, невыносимое. Хорошо еще, что полиция только два раза и ненадолго вводилась в университет. Но нельзя не отметить удивительной меры, предпринятой администрацией (губернатором) – были переписаны наравне с забастовщиками студенты, заведомо явившиеся на лекции, и их обязали, под страхом административной кары, являться ежедневно на лекции и подвергаться регистрации. Образовали таким образом контингент «закрепощенных» слушателей...

По поводу министерского циркуляра Совет наш избрал комиссию для составления доклада. Я попал в эту комиссию, хотя всячески просил уволить меня, в виду состояния моего здоровья: я уже не могу выносить долгих, частых заседаний, нервнующих, расстраивающих. И действительно, под конец я заболел, явились мучительные приступы боли в печени, иногда я целые сутки не находил места от боли...

Пришлось прервать лекции, занятия, обратиться к доктору. У меня оказались камни в печени и разлитие желчи. Летом надо ехать на Кавказ или Карлсбад. А я хотел ехать в Грецию...

Во время одного из приступов болезни получил предложение быть представителем испытательной комиссии при университете Св. Владимира. Я, конечно, отказался. А то бы май проводил в Киеве и познакомился бы с добрыми знакомыми... Не скрою, впрочем, что самая миссия была бы мне не по душе. И это – один из мотивов, хотя и не главных моего отказа.

Владим. Ив.⁴⁹ передал Ваш привет (в письме к нему). Сердечно благодарим за добрую память. Примите и наш привет и – еще раз – добрые наши пожелания.

Глубоко уважающий Вас и преданный В. Бузескул.

IP НБУВ НАНУ. Ф. 3. Спр. 48379. Арк. 18-20.

* В тексте слово «прошла» зачеркнуто.

** В тексте зачеркнуто два слова.

№ 12

19 июня 1913 г., Харьков

Харьков.
Мироносицкая ул., 13.
1913 г., 19 июня.

Глубокоуважаемый Владимир Степанович!

Пишу из Харькова, где думаю еще остаться до первых чисел июля. Июнь – хороший месяц и можно сосредоточиться, не отвлекаясь ни лекциями, ни заседаниями, которые у нас теперь, благодаря пришельцам, стали тяжелыми до невыносимости. И вот я сижу пока над своею работою по подготовке курса греческой истории к печати. Хотелось бы очень хотя бы в конце осени приступить к печатанию. Погода благоприятствует занятиям: каждый день дождь, сыро, холодно. Остается сидеть в кабинете за работою...

Врачи находят состояние моего здоровья удовлетворительным; говорят, что в Карлсбад можно не ехать, а советуют опять отправиться в Ессентуки. В прошлом году я вернулся оттуда больным с приступами моей боли. Но, говорят, что это – к лучшему; это результат вод, которые вызвали прохождение камней и песка из печени. Итак, если перемен не последует, за границу не поедем, а следовательно не побываем и в Киеве.

У нас новая утрата – умер Д. П. Миллер⁵⁰. Правда, он не принадлежал к числу наших университетских преподавателей; он занимал скромную должность помощника библиотекаря. Но это был прекрасный человек и очень способный. Его смерть для меня горька: это был один из старейших моих слушателей и одним человеком, любившим университет и наш прежний [подчеркнуто автором. – Ю. К.] факультет, стало меньше.

Огорчен вероятно, очень Д. И. Багалей: Д. П. Миллер был его ближайшим учеником и занимался историей Малороссии («Очерки из истории и юридич. быта старой Малороссии») и огромная история нашего Харькова, написанная ими совместно)⁵¹.

После каникул придется, вероятно, решать вопрос о замещении кафедры истории западных литератур. В числе кандидатов, м.б. будет назван г. Гливенко⁵². Он был, помнится, лектором итальянского языка в Киевском университете. Не можете ли сообщить, при случае, каков он как преподаватель и как человек? Очень был бы признателен Вам за сведения.

Сердечный привет наш – от меня и от жены – Вам и глубокоуважаемой Анне Леопольдовне. От души желаем Вам всего доброго.

Искренне преданный Ваш почитатель

В. Бузескул.

Желаю скорейшего выхода «Максима Грека»⁵³ и перевода его на греческий язык. Радуюсь за Вас и за русскую науку, пренебрегаемую нашим министерством, но ценимую за пределами нашего отечества.

ИР НБУВ НАНУ. Ф. 3. Спр. 48372. Арк. 1-3.

№ 13

31 октября 1913 г., Харьков

Харьков.
1913 г., 31 окт.

Глубокочтимый Владимир Степанович!

Сердечно благодарю за Ваше любезное письмо и спешу оправдаться в том, что не предупредил относительно 25-летия Владим. Ив. Саввы. Дело в том, что об исполняющемся 25-летию его и Арс. Петр. Кадлубовского⁵⁴, я узнал, вернувшись с Кавказа в Харьков. Срок юбилейный был еще летний – 27 авг.; в городе почти никого не было. Решили перенести поздравления на другой срок, более удачный; сделали некоторые подготовительные шаги, но юбиляры наотрез отказались от

чувствования; так оно и не состоялось. О действительном сроке (27 авг.) я не успел предупредить, да и надеялся, что чувствование будет еще впереди. Вот почему и не написал Вам.

Свои труды и листы диссертации г. Беркут⁵⁵ присылает мне. Но по средней истории у нас А.С. Вязигин, так что г. Беркуту придется иметь дело с ним, если желает защищать диссертацию в Харькове. Только наш факультет не тот что был: благодушие исчезло, обнаружались партии, мы уподобились по распрям и приемам медикам, которые искони служат притчей во языцех. Мне давно врачи советуют не ходить в заседания, и я решил теперь последовать их совету. Зачем подвергать себя оскорблениям и волнениям? Я свое уже отдал университету. Нет большинства прежних дорогих учителей и товарищей; а их преемники, пришельцы, не дорожат нашим прошлым, нашими традициями. Недавно было особенно тяжелое заседание. Дело шло об избрании второго профессора по русской истории на место больного Бущинского⁵⁶. Здесь разошлись наши специалисты – Д. И. Багалея рекомендовал одного (Веретенникова⁵⁷), В. И. Савва – другого (Клочкова⁵⁸). Оба выбраны, но больше голосов получил Клочков, так что он является кандидатом факультета. Но, конечно, не это дело заставляет меня прекратить посещение факультетских заседаний, а систематические выходы, направленные против меня лично со стороны проф. Погодина⁵⁹.

У нас, в Харькове, событие дня – закрытие Медицинского общества⁶⁰, считающегося первым в России и 3-м в Европе. С этим обществом связан целый ряд учреждений: Пастеровский институт, лечебница, Женский медиц. институт; лечение от бешенства, дифтеритная сыворотка, разные анализы – в руках общества... Закрыли за резолюцию, осуждающую экспертизу некоторых в деле Бейлиса⁶¹. Впрочем публику успокаивают, что хотя общество закрыто, но «полезные» учреждения его не закрыты. Как это согласовать, не знаю. Радуюсь скорому выходу обновленного Максима Грека. Сердечный привет глубокоуважаемой Анне Леопольдовне и Вам от жены и от преданного В. Бузескула.

№ 14

19 декабря 1913 г., Харьков

Харьков,
1913 г., 19 декабря.

Глубокоуважаемый Владимир Степанович!

Прочел в газетах об избрании Вас в члены Академии Наук и спешу поздравить Вас от всей души с этим избранием. Сердечно радуюсь за Вас и за русскую науку. Наконец Академия сделала то, что она давно должна [подчеркнуто автором. – Ю. К.] была сделать – избрать достойнейшего [подчеркнуто автором. – Ю. К.] по русской истории! К моему привету и поздравлению присоединяет и свои моя жена.

Теперь в Петербурге собрался съезд историков для организации будущего международного конгресса. Наш университет только на днях избрал депутатов на этот съезд, в том числе и меня; но я не предполагал ехать, так как зимою избегаю поездок, по состоянию своего здоровья, да не хотелось и работы прерывать, – работы, которую надеялся именно теперь довести до такого момента, когда можно было бы приступить и к печатанию. Кажется, и другие намеченные депутаты – проф. Вязигин и Погодин – тоже не поехали. Таким образом наш университет на историческом съезде не будет представлен.

Недавно в Совете были выборы на профессию новой русской истории. Первый (факультетский) кандидат (Клочков) забаллотирован огромным большинством – 43 против 25 и почти таким же большинством избран второй кандидат – Веретенников. Я не помню, чтобы Совет, часто перерешавший выборы медицинского факультета (но не других факультетов), таким количеством голосов выражал свое отрицательное отношение к выбору факультетскому. Я в этом вижу неодобрение тем приемам, которые* позволили себе некоторые члены факультета, выдвинувшие политические мотивы – впервые у нас! При том, наши специалисты разошлись в рекомендации кандидатов, и совет, очевидно, пошел за Д. И. Багалеем. Мне это было прискорбно, так как тут обнаружилась глубокая трещина в нашем факультете и так как мне пришлось разойтись в мнении

с Вл. Ив.⁶² По-моему, кандидаты приблизительно равные, но одного мы знаем, а другой – для нас неизвестность. Я стоял за того, кого мы знаем.

Письмо мое придет, думаю, перед самым праздником. Поэтому позвольте теперь уже поздравить Вас и глубокоуважаемую Анну Леопольдовну, от себя и от жены, с Рождеством и приближающимся Новым Годом. От всего сердца желаем Вам здоровья и всего доброго!

Глубоко почитающий Вас и душевно преданный В. Бузескул.

ИР НБУВ НАНУ. Ф. 3. Спр. 48369. Арк. 18-20.

* В тексте одно слово зачеркнуто.

№ 15

10 апреля 1914 г., Харьков

Харьков,
1914 г., 10 апр.

Глубокоуважаемый Владимир Степанович!

Не писал Вам до сих пор и ограничился приветствием в виде карточки потому, что не хотелось затруднять Вас своею корреспонденцией. Но Вы были так добры, что все же написали мне, и я от души благодарен Вам за полученное от Вас письмо, за Ваше внимание и Ваш привет. Позвольте теперь с своей стороны поздравить Вас с праздником и от всего сердца пожелать Вам и глубокоуважаемой Анне Леопольдовне – от себя и от жены – здоровья и всего доброго.

Весна для меня, по крайней мере ее начало, всегда одно из худших времен года: действует как-то неприятно на настроение и вызывает головные боли. Так бывает со мною еще с юности. Но в общем я до последнего времени чувствовал себя порядочно и только теперь, на праздниках, вероятно вследствие некоторого нарушения диеты, испытал приступ, правда, не особенно долгий и не особенно тяжкий, своей болезни печени. А потому и не знаю еще, где проведем лето. Раньше доктора, ввиду моего добропорядочного поведения, предполагали отпустить меня на волю летом. Но теперь, ввиду бывшего приступа, может быть,

изменяют решение и направят опять на Кавказ или в Карлсбад. Во всяком случае хотелось бы побывать на съезде в Пскове⁶³. Я в Пскове не бывал и без съезда едва-ли представится случай побывать.

Мне Л. Н. Беркут писал о своем намерении побывать в Харькове. Я ему советую обратиться к А. С. Вязигину, как преподающему у нас среднюю историю. С своей стороны я, конечно, готов сделать что могу. Но во-1-х, я по средним векам не специалист, а во-2-х, мы старые профессора и давние члены фак-та, теперь не в авантаже: в факультете главные руководители А. С. Вязигин и новый его друг А. Л. Погодин. Образовалось большинство и меньшинство со всеми горькими последствиями такого разлада.* В. И. Савва,** может быть очень полезен Л. Н. Беркуту. Но, повторяю, в своем благожелательном отношении я не откажу. Больно нам, помнящим иные отношения в фак-те, теперь*** видишь разлад, партии... Последнее время я заработался; замучили корректуры: печатаю I-ю часть своих лекций по истории Греции; ее составит мое «Введение» (новое издание). Сначала думал положить за основу «Краткое введение», но потом изменил план и превращаю в полное. Вот это и осложнило работу.

Очень буду признателен за присылку указателя.

Привет Вам обоим от жены и от искренне уважающего и преданного В. Бузескула.

IP НБУВ НАНУ. Ф. 3. Спр. 48368. Арк. 15-17.

* В тексте зачеркнута фраза «к большинству примыкает».

** Зачеркнуто слово «который».

*** Зачеркнуто одно слово.

№ 16

29 декабря 1914 г., Харьков

Харьков,
1914 г., 29 декабря.

Глубокоуважаемый Владимир Степанович!

Давно не имели от Вас вести. Последний раз я писал Вам с Кавказа около середины июля (ко дню Владимира). Не знаю,

дошло ли тогда мое письмо до Вас. С того момента многое совершилось... Война, мировые события поглощают внимание, волнуют. Теперь не до Греции мне: с трудом заканчиваю печатание 3-го издания моего полного «Введения в историю Греции», как 1-го тома «Лекций по истории Греции». До войны работа спорилась и печатание шло довольно быстро, а с половины июля по месяцу не получал корректуры. Естественно, интерес переносится на переживаемые события, которые на многое открывают глаза... Я в истекшем семестре читал курс: «Историческая наука в XIX ст.» Пришлось вновь пересматривать историков истекшего века, и многое, что прежде не бросалось в глаза, мимо чего проходил мимо, теперь получило новое освещение и предстало в ином виде. Те черты современной Германии, которые многим показались столь неожиданными, – признание силы, как чего-то высшего, все решающего момента, культ ее, культ «бронированного кулака», попрание права, презрение к слабому, превознесение Германии и ее культуры, пренебрежение к другим нациям, как «вырождающимся» или «низшим» расам, – все это, оказывается проявлялось, и раньше – раньше даже Бисмарка, 1866 г. и 1870 г. – и особенно в области исторической науки в Германии. С месяц тому назад я на эту тему делал доклад в нашем Историко-филологическом обществе, а теперь написал статью, которую, по просьбе Струве, отослал в «Рус. Мысль»⁶⁴. Не знаю, скоро ли ее напечатают. Меня поражает, что еще в 1850 г. известный археолог Росс указывал на Малую Азию, как на страну, где должны утвердиться немцы; а в сочинениях 50-х годов проводилась мысль о необходимости превратить Болгарию в немецкую колонию; Австрии – еще до 1866 г. – указывалась великая миссия – только не в Германии, а в низовьях Дуная, на Балканском полу-ве...

Тяжкий 1914 г. кончается; от души поздравляем жена и я Вас и глубокоуважаемую Анну Леопольдовну с наступлением Нового Года. Да даст он Вам одно только доброе, а всем нам – мир [подчеркнуто автором. – Ю. К.], но мир прочный и достойный. Да разрешатся тяжкие, предстоящие вопросы, разрешатся ко благу! А в числе этих вопросов не только польский, но и галицкий. Боюсь я этой Галиции, как бы не оказалась она осиным гнездом!

Глубоко уважающий Вас и преданный В. Бузескул.

Р. С. По просьбе Л. Н. Беркута направлено письмо мое к нему через Ваше посредство. Не откажите передать ему или переслать.

ІР НБУВ НАНУ. Ф. 3. Спр. 48366. Арк. 9-11.

Комментарии

1. Анна Леопольдовна Иконникова – жена В. С. Иконникова.
2. Очевидно, речь идет о работе В. С. Иконникова «Опыт русской историографии», первый две книги первого тома которой были изданы в 1891-1892 гг.
3. Весной 1899 г. произошла первая общероссийская студенческая забастовка. Реакцией на студенческие выступления стало временное закрытие университетов, меры против зачинщиков, а также активная законодательная деятельность министерства народного просвещения, направленная на попытку предупреждения в будущем подобных выступлений. В числе мер предлагалось усиление позиции инспекции в университетах, требования об организации обязательных практических занятий и т.д.
4. Имеется в виду подготовка к проведению XII Археологического съезда, который состоялся в Харькове в 1902 г.
5. Вязигин Андрей Сергеевич (1867–1919) – ученик В. П. Бузескула, профессор кафедры всеобщей истории, специалист по средневековой истории, придерживался консервативно-монархических взглядов, являлся членом монархической организации Русское Собрание, в 1907 г. был избран в члены III Государственной Думы от правых сил.
6. Ольга Владимировна – дочь В. С. Иконникова.
7. Киевское историческое общество Нестора летописца – основано в 1872 г. на основе научного кружка в Киеве, официально открылось в январе 1873 г. В 1874 г. перешло в ведение Киевского университета. В 1874–1877 гг. В. С. Иконников был председателем этого общества.
8. Ясинский Михаил Никитович (1862–1935) – с 1893 г. преподаватель (с 1902 г. профессор) кафедры истории русского права, 1910–1912 декан юридического факультета, 1912–1918 проректор Киевского университета Св. Владимира, в 1899 г. был секретарем Исторического общества Нестора-летописца.
9. Платонов Сергей Федорович (1860–1933) – профессор кафедры русской истории, декан исторического факультета Санкт-

- Петербургского университета (1900–1905), академик Российской Академии наук (1920). В 1899 г. защитил в Киевском университете Св. Владимира докторскую диссертацию, на защите которой официальным оппонентом выступил В. С. Иконников.
10. Речь идет об отзыве В. С. Иконникова на докторскую диссертацию С. Ф. Платонова. См.: Иконников В. С. [Рецензия] // ЖМНП. – 1900. – № 2-3. – Рец. на кн.: Платонов С. Ф. Очерки по истории смуты в Московском государстве в XVI–XVII веках (Опыт изучения общественного строя и сословных отношений в смутное время). – СПб., 1899.
 11. Багалей Дмитрий Иванович (1857–1932) – воспитанник Киевского университета, профессор кафедры русской истории Харьковского университета, занимался изучением истории Слобожанщины, истории города Харькова и Харьковского университета, ректор Харьковского университета (1906–1910), Харьковский городской голова (1914–1917), академик Украинской Академии наук (с 1918).
 12. Редин Егор Кузьмич (1863–1908) – профессор кафедры истории и теории искусств (1901), с 1893 г. заведующий Музеем изящных искусств и древностей Харьковского университета. Участвовал в организации выставки церковного искусства на XII Археологическом съезде, экспонаты которой позднее составили коллекцию отдела церковного искусства при Музее изящных искусств и древностей Харьковского университета.
 13. Кондаков Никодим Павлович (1844–1925) – профессор кафедры истории и теории искусств Новороссийского университета (1877–1888), профессор Санкт-Петербургского университета (1888–1897), специалист по истории византийского и древнерусского искусства.
 14. Сумцов Николай Федорович (1854–1922) – профессор кафедры русской словесности Харьковского университета, секретарь (1880–1897), председатель (1897–1919) Харьковского историко-филологического общества, инициатор создания Педагогического отдела при этом обществе, академик Украинской Академии наук (1919).
 15. Харьковское историко-филологическое общество – научное общество при Харьковском университете, основано в 1876 г.
 16. Фомина неделя – следующая за Пасхальной неделей.
 17. Уварова Прасковья Сергеевна (1940–1924) – историк, археолог, жена известного археолога графа А. С. Уварова, после смерти которого была избрана председателем Московского археологического общества (1885–1917), почетный член Императорской Академии наук (1895).

18. Краснов Андрей Николаевич (1862–1915) – профессор кафедры физической географии и антропогеографии Харьковского университета. Организатор географического кабинета и студенческого географического кружка в Харьковском университете (1890). Основатель Батумского ботанического сада (1912).
19. Речь идет о работе: Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского университета в царствование Императора Александра III (1881–1894). – Х., 1900.
20. Фортинский Федор Яковлевич (1846–1902) – профессор кафедры всеобщей истории, декан исторического факультета (1887–1890), ректор Киевского университета Св. Владимира (1890–1902).
21. Русское собрание – православно-монархическая, общественно-политическая организация. Возникла в 1900 г. в Санкт-Петербурге. В 1903 г. в Харькове открылся первый в Российской империи отдел этой организации, председателем которого стал А. С. Вязигин. Вскоре в Харькове было открыто и студенческое отделение организации.
22. Бродович Иосиф Александрович (1871–1920) – доцент кафедры церковной истории Киевской духовной академии (1897–1903), профессор кафедры истории церкви Харьковского университета (с 1903 г.).
23. Очевидно имеется в виду не Д. П. Флоринский, а Тимофей Дмитриевич Флоринский (1854–1919) – профессор кафедры славянской филологии, декан исторического факультета Киевского университета Св. Владимира (1890–1905), член Киевского клуба русских националистов.
24. Дринов Марин Степанович (1838–1906) – профессор кафедры славянской филологии Харьковского университета, активный участник болгарского национального возрождения, министр народного просвещения и духовных дел Болгарии (1878), основатель Болгарского литературного общества. В 1903 г. исполнилось 30 лет его преподавательской деятельности.
25. XIII Археологический съезд был проведен в 1905 г. в г. Екатеринославе.
26. Романович-Славатинский Александр Васильевич (1832–1910) – профессор кафедры государственного права Киевского университета Св. Владимира.
27. Речь идет, по-видимому, о мемуарах: Романович-Славатинский А. В. Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–1884 // Вестник Европы. – 1903. – № 5.
28. В 1903 г. преподавателем кафедры всеобщей истории Киевского университета Св. Владимира стал Ардашев Павел Николаевич

- (1865–1922). Приват-доцент Новороссийского университета (1898–1901), профессор Юрьевского университета (1901–1903), профессор кафедры всеобщей истории Киевского университета (1903–1907), с 1907 г. – профессор Санкт-Петербургского университета.
29. Первое издание «Лекций по всеобщей истории» профессора М. Н. Петрова было издано после смерти историка в 1888–1890 гг. под редакцией В. К. Надлера. В. П. Бузескул участвовал в подготовке к изданию третьего и четвертого тома этого издания. См.: Петров М. Н. Лекции по всемирной истории. Т. 3: История средних веков / в обраб. В. П. Бузескула, под ред. В. К. Надлера. – Х., 1888; Петров М. Н. Лекции по всемирной истории. Т. 4: История новых веков (от Вестфальского мира до Венского конгресса) / в обраб. В. К. Надлера, В. П. Бузескула. – Вып. 1. – Х., 1890.
 30. Интересно отметить, что в 1914–1915 гг. обстоятельства работы в Киевском университете подтолкнули В. С. Иконникова в письмах к профессору Харьковского университета В. И. Савве высказать желание переселиться в Харьков и перейти на работу в Харьковский университет. (См. ЦДАК. Ф. 2058. Оп.1. Спр. 530, 557).
 31. Крушеван Павел Александрович – журналист, известный своими антисемитскими выступлениями в прессе. Издавал в Санкт-Петербурге газету «Знамя» (1903–1904).
 32. В это время ректором Харьковского университета был Куплеваский Николай Осипович – профессор кафедры государственного права юридического факультета.
 33. Вероятно, речь идет о Глазове Владимире Гавриловиче – министре народного просвещения (1904–1905).
 34. Кулаковский Юлиан Андреевич (1855–1919) – профессор кафедры классической филологии Киевского университета Св. Владимира.
 35. «Мирный труд» – научно-литературный и общественный журнал, издававшийся с 1902 г. А. С. Вязигиным.
 36. Речь идет о статьях: Каут А. Обновление // Мирный труд. – 1904. – № 6; Особый род обвинений в харьковском журнале «Мирный труд» // Вестник Европы. – 1904. – № 11.
 37. Очевидно, речь идет о А. С. Вязигине.
 38. Трифильев Евгений Парфеньевич (1867–1925) – с 1901 г. приват-доцент Харьковского университета, с 1914 г. профессор кафедры русской истории Новороссийского университета. Речь вероятно идет о его магистерской диссертации: Трифильев Е. П. Очерк из истории крепостного права в России. Царствование императора Павла I. – Х., 1904.
 39. Савва Владимир Иванович (1865–1920) – приват-доцент (1895–

- 1905, 1909–1911), профессор (1912–1917) кафедры русской истории Харьковского университета. Состоял в переписке с В. С. Иконниковым.
40. Возможно речь идет о книге: Иконников В. С. Киев в 1654–1855 годах. – К., 1904.
 41. Лунин Михаил Михайлович (1806(7)–1844) – профессор кафедры всемирной истории Харьковского университета.
 42. См.: Бузескул В. П. Профессор М. М. Лунин (1806–1844) – харьковский Грановский: к столетию Харьк. ун-та // ЖМНП. – 1905. – № 2.
 43. Речь идет о работе: Егоров Д. Н. Третий интернациональный конгресс историков // Русская мысль. – 1908. – № 9.
 44. Речь идет о статье: Кулаковский Ю. А. Из Берлина: Международный конгресс историков // ЖМНП. – 1908. – № 10.
 45. См.: Buzeskul V. P. Uvod doreckych dejji / Preioz I. Veverka. – Praga, 1909.
 46. Opus magnum – лучшая, подводящая итог творческой деятельности работа.
 47. Речь идет о работе В. С. Иконникова «Опыт русской историографии», второй том которой был издан в 1908 г.
 48. См. примечание № 28.
 49. Речь идет о Владимире Ивановиче Савве.
 50. Миллер Дмитрий Петрович (1862–1913) – выпускник историко-филологического факультета, с 1895 г. помощник библиотекаря Харьковского университета.
 51. Речь идет о книгах: Миллер Д. П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: Превращение козацкой старшины в дворянство. – К., 1897; Багалея Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. В 2 т. – Х., 1905–1912.
 52. Гливенко Иван Иванович (1868–1931) – лектор итальянского языка, преподаватель кафедры истории западноевропейских литератур Киевского университета Св. Владимира, профессор Московского университета (1921–1930).
 53. Речь идет о работе: Иконников В. С. Максим Грек и его время. Историческое исследование. – К., 1915.
 54. Кадлубовский Арсений Петрович (1867–1921) – преподаватель кафедры русского языка и русской литературы Харьковского университета (1899–1915), в 1915 перешел в Петроградский университет.

55. Беркут Леонид Николаевич (1879–1940) – историк, специалист по западноевропейскому средневековью, воспитанник Киевского университета, профессор Варшавского университета (1909–1917).
56. Бущинский Петр Никитич (1853–1916) – профессор кафедры русской истории Харьковского университета, один из учредителей отдела «Русского собрания» в Харькове, придерживался консервативно-монархических взглядов.
57. Веретенников Василий Иванович (1880–1942) – воспитанник Санкт-Петербургского университета, приват-доцент по кафедре русской истории Харьковского университета (1910–1913), преподаватель Московского (1914–1915) и Петроградского университетов (1915–1916), профессор кафедры русской истории Саратовского университета, преподаватель Харьковского института народного образования (1920–1930).
58. Клочков Михаил Васильевич (1877–1952) – профессор кафедры русской истории Харьковского университета (1913–1919), в дореволюционный период своей деятельности придерживался консервативных взглядов.
59. Погодин Александр Львович (1872–1947) – профессор кафедры славянской филологии Варшавского университета, профессор Высших женских курсов в Петербурге, профессор кафедры славянской филологии Харьковского университета (1910–1919).
60. Медицинское общество основано при Харьковском университете в 1861 г. по инициативе профессора и директора хирургической клиники университета В. Ф. Грубе.
61. Дело Бейлиса – резонансный судебный процесс по обвинению еврея Менахема Менделя Бейлиса в ритуальном убийстве.
62. Речь идет о В. И. Савве.
63. XVI Археологический съезд, проведение которого намечалось на 1914 г. в Пскове, не состоялся в связи с начавшейся Первой мировой войной.
64. См.: Бузескул В. П. Современная Германия и немецкая историческая наука XIX столетия: К происхождению современной германской идеологии // Русская Мысль. – 1915. – № 2.

УДК 929 Грушевский+Вернадский (044.2)

**«У НАС ЗАВЯЗАЛАСЬ СВЯЗЬ НАДОЛГО...»
(Из переписки М.С. Грушевского с В.И. Вернадским)**

В. И. Вернадский и М. С. Грушевский – две яркие личности, оставившие глубокий след в национальном самопознании Украины. Их заочное знакомство состоялось еще в конце XIX века. «С Грушевским, - вспоминал Вернадский, - связаны мои молодые переживания. Я даже думал одно время, что он старше меня – он раньше стал ярким деятелем. Молодым я следил за Науковым товариществом имени Шевченко и вел цензурную борьбу, чтобы получать их издания»¹. Затем последовала общественно-политическая работа М. С. Грушевского в Государственной Думе, а В. И. Вернадского в Государственном Совете по значительному расширению прав украинского народа в разных сферах его жизни². В 1914 г. состоялась их личная встреча. В письме от 30 марта В. И. Вернадский писал жене: «Не помню, писал ли тебе, что у меня был целый вечер М. С. Грушевский. Мы с ним очень много и хорошо говорили, и я надеюсь, что у нас завязалась связь надолго...»³.

Встреча ученых состоялась 27 марта на питерской квартире В. И. Вернадского. К этому времени М. С. Грушевский был не только оригинальным ученым-историком, но и его исторические взгляды постепенно становились общей идеологической базой развивающегося со второй половины XIX века украинского

¹ *Цит. по:* Вибрани наукові праці академіка В. І. Вернадського. Т. 1. Володимир Іванович Вернадський і Україна. Кн. 1 Науково-організаційна діяльність (1918–1921). – К., 2011. – С. 652.

² Подробнее см.: *Михутина И. В.* Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). – М., 2003.

³ *АРАН.* Ф. 518. Оп. 7. Д. 58. Л. 5.

национального движения. Распространение этих взглядов вызывало беспокойство у властей, как из соображений территориальной целостности самой Империи, так и с точки зрения угрозы существовавшему общественно-политическому порядку в стране. В поле зрения Департамента полиции Министерства внутренних дел России ученый попал еще в 1884 г.⁴, а всего он упоминается более в 170 полицейских делах⁵. В 1910 г. был изобретен специальный термин – «мазепинское движение»⁶. В июле 1914 г. все тот же Департамент полиции признал Грушевского «одним из главных вождей мазепинского движения» и рекомендовал генерал-губернатору Ф. Ф. Трепову⁷ рассмотреть вопрос о «необходимой административной высылке его из пределов Юго-Западного края»⁸.

Генерал-губернатор не торопился с ответом и только события, связанные с началом Первой Мировой войны, особенно после занятия русскими войсками Галиции (2 сентября), окончательно определили дальнейшую судьбу Грушевского. В сентябре Ф. Ф. Трепов направляет в Департамент полиции сообщение о том, что он сделал «распоряжение об аресте и высылке профессора Грушевского в случае приезда в Киев»⁹.

М. С. Грушевский появился в Киеве 23 ноября 1914 г., а 28 ноября был арестован и помещен в Лукьяновскую тюрьму¹⁰.

⁴ ГАРФ. Ф. 102. III делопроизводство. 1884 г. Д. 982.

⁵ Там же. Картотека.

⁶ См.: Записка об украинском движении за 1914–1916 годы с кратким очерком истории этого движения как сепаратистко-революционного течения среди населения Малороссии // «Украинская» болезнь русской нации – М., 2004. – С. 105-174.

⁷ Трепов Федор Федорович (1854–1938) – российский государственный деятель. В 1908–1914 – киевский, подольский и волынский генерал-губернатор. После революции находился в эмиграции.

⁸ ГАРФ. Ф. 102. V делопроизводство. Оп. 150. 1914 г. Д. 408. Л. 7 об.

⁹ Там же. Л. 48 об.

¹⁰ Более подробно см.: М. Щербак, Н. Щербак. М. Грушевський і жандарми: вчений і система // Михайло Грушевський – науковец і політик у контексті і сучасності. – К., 2002. С. 74-80.

Первоначально Грушевский должен был отправлен в Томск, но после ряда заступнических писем был направлен 19 февраля 1915 г. в Симбирск¹¹. 5 апреля 1915 г. Грушевский по совету своего брата¹² обратился с письмом к президенту Академии наук¹³ с просьбой об отмене «надзорного» режима¹⁴. Ссылка не была отменена, однако Грушевского в конце сентября перевели в один из университетских центров страны – Казань¹⁵. 15 декабря группа известных ученых во главе с В. И. Вернадским обратилась в Министерство внутренних дел, после отказа этим ведомством депутату Государственной Думы С. А. Иванову¹⁶, который обратился с аналогичной просьбой, в праве разрешения проживания М. С. Грушевскому в Москве¹⁷. Мотивируя свое прошение, ученые, в частности, писали: «Смеем думать, что удовлетворение нашего ходатайства может

¹¹ В письме к академику А.А. Шахматову от 17 февраля 1915 г. Грушевский сообщал из Киева: «Послезавтра отправляют меня в Симбирск, в сопровождении городского». (*«Я никогда не выступал против России»* М. С. Грушевский и русские ученые. 1914–1916 гг. // Исторический архив. – 1997. – № 4. – С. 181.).

¹² Александр Сергеевич Грушевский (1877–1943) – филолог и историк, брат М. С. Грушевского. Репрессирован.

¹³ Константин Константинович Романов (1858–1915) – великий князь, президент СПб АН (1889–1915), почетный академик (1900).

¹⁴ *СПФ АРАН*. Ф.6. Оп. 1 Д. 38. Л. 25–30. На письме отметка К. Р. о получении: 7 апр. 1915.

¹⁵ М. С. Грушевский еще 13 мая 1915 г. сообщил А.А. Лаппо-Данилевскому, что ему «разрешили переехать в Казань». (*Ссылка М. С. Грушевского* // Минувшее. – 1998. – Т. 23. – С. 248.).

¹⁶ Сергей Александрович Иванов (1856–1930) – медик, профессор Харьковского ветеринарного института, Киевского политехнического института, депутат IV Государственной Думы от г. Киева. Член кадетской партии. После 1918 г. жил в Киеве, преподавал в вузах.

¹⁷ 25 августа 1915 г. директор Департамента полиции В. А. Брюн де Сент-Ипполит отвечал на запрос С. А. Иванова: «Вследствие принимаемого Вами участия в судьбе <...> Грушевского, не признал возможным разрешить названному лицу перейти под надзор полиции в г. Москву». (*ГАРФ*. Ф. 102. V делопроизводство. Оп. 150. 1914. Д. 408. Л. 53.).

оказать благоприятное влияние на успокоение тех кругов малорусского населения, которые в той или иной степени захвачены национально-просветительным движением»¹⁸. Именно в этот период и завязалась переписка между М. С. Грушевским и В. И. Вернадским. После долгих отказов со стороны силового ведомства Грушевскому все-таки разрешили переехать в Москву, куда он прибыл в сентябре 1915 г. и оставался там до известных февральских революционных событий 1917 г.

В дальнейшем судьба ученых сведет сначала их в Киеве, где в 1918 г. развернется работа по созданию Украинской Академии наук¹⁹, а затем они неоднократно будут встречаться в Ленинграде, куда М. С. Грушевский приезжал на сессии АН СССР²⁰, и в Москве, где ученый проведет последние годы жизни, в своего рода «почетной ссылке». В 1926 г. в Киеве широко отмечался юбилей М. С. Грушевского. В. И. Вернадский направил юбиляру приветствие: «Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич! Очень жалею, что мои обязанности как председателя Всесоюзного съезда геологов²¹, не позволяют мне быть завтра на Вашем юбилее и лично Вас приветствовать²². Позвольте мне выразить в этом письме чувства моего глубокого почтения к Вашей долголетней научной деятельности. Вы, историки, обладаете счастливой особенностью, что Ваши работы доступны широким кругам, и я с молодости привык следить за Вашей работой и с ней считаться. От души желаю

¹⁸ См.: Защита Грушевского со стороны некоторых представителей науки // Справка Департамента полиции, составленная подполковником Ф. С. Рыжанковым 3 марта 1916 г. (ГАРФ. Ф. 102. V делопроизводство. Оп. 150. Д. 408. Л. 62-66.).

¹⁹ См.: Основні етапи розвитку української академічної науки // Національна Академія наук України. 1918–2008. До 90-річчя від дня заснування / голов. редактор Б. Є. Патон. – К., 2008. – С. 10-32.

²⁰ В 1929 г. М. С. Грушевский был избран академиком АН СССР.

²¹ В Киеве с 30 сентября по 6 октября 1926 г. проходил II-й Всесоюзный съезд геологов, где В.И. Вернадский председательствовал.

²² Юбилей отмечался 3 октября 1926 г.

Вам долголетнего, столь же энергичного и плодотворного служения научной истине, которая одна как для историка, так и для натуралиста. Желаю Вам великого счастья довести до конца дело Вашей жизни – Историю Украины – Руси. С совершенным уважением и таковой же преданностью. В. И. Вернадский»²³.

О последних своих встречах с М. С. Грушевским В. И. Вернадский чуть позже вспоминал: «Это было время, когда Грушевский, чувствуя тяжесть положения, искал опоры <...> Я видел последний раз Грушевского в 1932 г. Летом перед моей последней поездкой за границу, он уже в Москве, не имел права выехать в Киев <...> Я к нему заехал, желая выяснить, что делается на Украине <...> Я считал и считаю, что Грушевский сделал огромное дело для возрождения украинского народа и в то же время является одним из крупнейших славянских историков»²⁴.

Письма М. С. Грушевского к В. И. Вернадскому хранятся в Архиве Академии наук в Москве (АРАН. Ф. 518. Оп. 3. Д. 45.). Всего 12 писем – конец 1915 г. – начало 1917 г. Судьбу писем В. И. Вернадского 1915-1917 гг. выяснить не удалось. Возможно, они погибли во время пожара после артобстрела дома Грушевских в Киеве (на углу улиц Паньковской и Никольско-Ботанической) большевистскими частями в январе 1918 г. М. С. Грушевский по этому поводу писал: «25 января, во время бомбардировки Киева, большевики зажигательными снарядами расстреляли дом, где я жил – наш фамильный дом, построенный десять лет назад на деньги, оставленные отцом. Несколько зажигательных зарядов, которые влетели один за другим в наше жилище и в соседние, за несколько минут превратили в одно пожарище весь дом. Сгорели мои рукописи и материалы, библиотека и переписка, коллекции украинской

²³ Ювілей академіка М. С. Грушевського. 1866–1926. Ч. I. Ювілейні засідання. II. Привітання. – К.: 1927. – С. 86.

²⁴ «Грушевский сделал огромное дело для возрождения украинского народа...» / публикация В. П. Волкова // Исторической архив. – 1997. – № 4. – С. 202-203.

старины, которые я собирал столько лет, собрание ковров, вышиванок, оружия, посуды, фарфора, фаянса, украшений, мебели, рисунков...»²⁵

В настоящем сборнике публикуются только два письма М. С. Грушевского и два письма В. И. Вернадского. Перед каждым письмом помещены число, месяц, год и место написания. Элементы, отсутствующие в письмах и установленные публикатором, даются в квадратных скобках и специально не оговариваются. Все даты приводятся по старому стилю. Сокращения раскрыты и отмечены квадратными скобками. Слова, вставленные в текст публикатором, – в угловых скобках. Стилистические особенности написания, а также перевод иностранных слов на русский язык помещены в подстрочные примечания и отмечены астерисками. Комментарии к письмам отмечены в тексте арабскими цифрами и помещены в конце писем.

Публикацию подготовил В. В. Лавров

М. С. Грушевский — В. И. Вернадскому
[Конец 1915 г.]*, Казань

Казань, Б[ольшая] Суконная, № 29¹

Глубокоуважаемый Владимир Иванович!

Из Петрограда писали мне, что Вы предприняли хождение по министрам относительно моего освобождения². Подробностей не знаю, не знаю даже точно, о каких именно министерствах или министерстве идет речь; называли как будто министра народ[ного] просвещения, чему я, правду сказать, не решился поверить, потому что обращение к нему уже имело место в начале года, было безрезультатно, и теперь еще меньше можно бы надеяться от него какого-либо энергического вмешательства

²⁵ Грушевський М. С. На порозі Нової України [передм. І. Р. Юхновського. – репринт. відтвор. Вид. К., 1918] – К., 1991. – С. 5-6.

в эти дела и каких-либо последствий от такого вмешательства. Дело, вероятно, в руках министра внутренних дел, еще вероятнее, может быть, его товарища, заведующего департаментом полиции; не знаю, насколько причастна военная власть. Вообще истинное происхождение моей аферы остается для меня все еще неясным: была ли это со стороны киевской администрации уступка ненависти, которые питали ко мне киевские националисты (в том числе и «покаявшиеся» ныне Савенко³ и К^о), или инициатива вышла от галицкого генерал-губернатора, действовавшего под влиянием львовских москвофилов, или даже (как некоторые усматривают) галицких поляков, тоже старавшихся использовать нынешнюю войну, чтобы подорвать украинское движение в Галиции. Может быть, попутно это Вам удастся тоже выяснить, и станет ясно, в какую сторону направить старания для разоблачения и ликвидации этого инцидента. Ведь он был не только тяжелой и ничем <не> заслуженной несправедливостью по отношению ко мне; моя деятельность была явно известна и не имела в себе ничего законопреступного – на допросах я убедился, что охрана не имела никаких указаний на какие-либо законопреступные действия – ничего кроме украинофобских настроений против меня, и забранные у меня бумаги могли только подтвердить мою непричастность к каким-либо противогосуд[арственным] действиям, а между тем меня выдержали в тюрьме, забрали мои бумаги (и по сей час), выслали, расстроили мои научные занятия, разорили материально, выслав из Киева, когда дела мои по изданиям и другим предприятиям требовали (и сейчас требуют) моего присутствия там и в других местностях, где были у меня сношения по изданиям и куда приходится передвигать их теперь из Киева; я и семья моя расстроили свое здоровье в этих скитаниях и находимся в весьма затруднительном положении⁴. Но кроме этого преследование меня (и тех людей, которые подверглись высылкам, потому что их сочли людьми мне близкими) является величайшей глупостью с политической точки зрения. Оно как-будто на то и создано, чтобы поддержать «политику отчаяния», внушаемую украинцам врагами России – убедить в том, что с Россией у украинцев не может установиться никакого *modus vivendi***⁵, что тут для них нет ничего, кроме непримиримого преследования, – до полного уничтожения, и возможность национ[альной] жизни украинцам может обеспечить

только Австро-Германия. Меня в последние годы систематически выживали из Галиции с австрофильской стороны, потому что я считался наиболее влиятельным противником австрофильского курса, ставившего своею задачею снискать доверие австр[ийского] правительства какою бы то ни было ценою; журнал «Литературно-Науковий Вiстник»⁵ считался органом этого антиавстрофильского направления, накануне войны [затевалась] в этом же направлении и газета, приготовлены и набраны были статьи, но издание было отложено до осени; но и в «Лит[ературно]-Наук[овому] Вiстнике» это оппозиционное антиавстрофильское направление отражалось довольно определенно: не считая возможным связывать разрешение украин[ского] вопроса в целом с политикой Австрии, дорожа тесными связями Галиции с Рос[сийской] Украиной, возлагающей свои надежды на разрешение укр[аинского] вопроса в рамках российской государственности, в условиях конституцион[ной] жизни России, оно восставало против русофобства и всяких австро-и германофильских выходов⁶. Чистою ирониею судьбы является, что этому кружку вместе со мною пришлось подвергнуться преследованиям и карам именно со стороны русского правительства – и сейчас эти люди томятся в ссылке⁷.

То же самое нужно сказать и о продолжающихся цензурных гонениях. Из газетных отчетов я узнал, что моя статья в «Речи» об украинс[кой] школе skonфискована военной цензурой⁸. А она, между тем, являлась, так сказать, призывом к примирению, к забвению национальной распри ценою элементарнейшей и необходимейшей уступки – введения преподавания на украинском языке в народной школе. Кому служит такая непримиримость, когда отклоняется протянутая с украинской стороны рука, с готовностью помириться на такой небольшой уступке, лишь бы служила она принципиальным залогом признания украинской жизни, готовности уживаться с нею?!...

Весьма вероятно, что я пишу вещи, так же ясные Вам, как и мне, и Вы стоите на той же точке зрения, что прекращение репрессий и примирение с украинством является в данный момент не только вопросом справедливости и гуманности, но и элементарного политического благоразумия. Я добровольно вернулся в Россию, поставив на карту свои служебные права, свое материальное благосостояние, чтобы послужить тому

национальному примирению, которое мне казалось стоящим на ближайшей очереди, чтобы мое нахождение за границей не давало повода к подозрениям по отношению к рос[сийскому] украинству. Я бесконечно благодарен Вам за то, что Вы занялись моею участью – я к этому просил бы присоединить и лиц, подвергнувшихся высылке вместе со мною (особенно меня мучит мысль о студенте Львов[ского] унив[ерситета] Лызановском⁹, высланном в Нарымский край, в Чигару Томской губ[ернии], без всякого повода. Хотя бы в какое-нибудь более удобное место его перевели).

Я буду Вам очень благодарен, если Вы сообщите мне о содержании этих переговоров. А пока позвольте пожелать Вам сил, здоровья и всего доброго и поздравить с наступающими праздниками¹⁰.

Крепко жму Вашу руку.

Ваш *М. Грушевский*

АРАН. Ф. 518. Оп. 3. Д. 485. Л. 18–22.

* Дата написания письма установлена по смыслу.

** Состояние отношений, которое определяется сторонами (лат.)

В. И. Вернадский – М. С. Грушевскому

30 декабря 1915 г., Петроград

Петр[оград].

30.XII. 1915

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич,

Спешу ответить на Ваше письмо, хотя многого нельзя написать в письме. Я думал Вам написать уже после большого выяснения вопроса.

Мною и моими товарищами по академической группе Государственного Совета была подана записка М[инистру] в[утренних] д[ел], подписанная всеми шестью членами Г[осударственного] С[овета] от Акад[емии] Н[аук] и универс[итетов]¹¹. В этой записке мы обращались к М[инистру] в[нутренних] д[ел] с нашей просьбой о переводе Вас в Москву, мотивируя это как лучшим московским климатом, так и теми

возможностями, которые Москва представляет для Вашей научной работы. Мы указывали в этой записке на несправедливость, по нашему убеждению, <меры>, примененной к Вам как к ученому, но и как к украинскому деятелю. Записки у меня под руками нет, и я могу здесь только по памяти восстановить ее общий смысл. Несомненно, выдвигая вперед Ваши научные заслуги, нами высоко ценимые, мы в то же время касаемся и политического значения изменения предпринятой по отношению к Вам меры. Записка была лично вручена Хв[остову]¹² одним из нас, причем мы полагали, что будет в этом смысле какой-нибудь разговор. Однако разговор был очень краток, и Х[востов] обещал нам дать ответ по наведению справок; ответа до сих пор нет. В то же время мы долго медлили с подачей записки из-за болезни Х[востова], предпочитая подать ее лично, а не послать в письме.

Не знаю, выйдет ли что из нее, но считаю, что нельзя останавливаться на этом шаге и надо добиваться дальнейшего. Я вполне сознаю, что то, чего мы просим, далеко не отвечает тому, что было бы справедливо и что бы желалось. Но приходится считаться с обстоятельствами. Для нас всех было ясно, что при существующем положении дел и по тому, что мы могли узнать, вопрос о Киеве, напр[имер], стоял совершенно безнадежно в данный момент. Но я думаю, что, добившись свободной жизни в Москве, мы бы сделали много и для дальнейшего.

Я считаю все меры, принятые по отношению к Вам, безрассудными и недопустимыми с русской государственной точки зрения, не только к Вам как к ученому, но и как к украинскому деятелю. Во всем, что Вы пишете мне об украинском вопросе, я с Вами совершенно согласен, с негодованием и ужасом слежу за безумной противогосударственной политикой русского правительства в украинском вопросе в настоящий момент. Но ведь это есть проявление общего положения дела, всей той противоречащей здравому смыслу и национальным интересам России политики Горемыкина¹³ и К^о, которая ведется по отношению к Госуд[арственной] Думе, прогрессивному блоку, рабочим, Москве, общеземскому и городскому союзам, русскому обществу и в вопросах перевозок. Разве можно себе представить что-нибудь более противоречащее интересам России? Изменение придет одновременно, и вряд ли можно сомневаться в том, что решение

украинского вопроса в России, которое вытечет из хода истории, – и, я думаю, скоро, – будет гораздо ближе к Вашим указаниям, чем к теперешней политике черной сотни.

Я хочу сделать все, что могу, для Л[изановского]¹⁴ и буду вести всякие хлопоты. Пришлите мне об нем нужные сведения. Всего лучшего. Завтра рано утром еду по академическим делам дня на три в Ф[инляндию] и сегодня не имел еще возможности уложиться. Надо кончать. Всего лучшего.

<В. Вернадский>

АРАН. Ф. 518. Оп. 4. Д. 137. Л. 2–3об. Копия, неавторизованная машинопись.

М. С. Грушевский — В. И. Вернадскому

27 октября 1916 г., [Москва]*

27. X. [1]916

Глубокоуважаемый Владимир Иванович!

Удалось ли Вам предпринять какие-либо шаги относительно Л[изановского]. Меня очень беспокоит, что снова настает зима, а его положение остается без перемен.

Рус[ские] политич[еские] круги, по-видимому, обескуражены тем, что разрешение польского вопроса ушло от них¹⁵. Но сделать отсюда вывод о необходимости поспешить с разрешением национ[ального] вопроса в тех случаях, где это еще лежит в сфере их возможности – как, напр[имер], в вопросе украинском – до это[го] не [дошли] и руководящие политики, не говоря о правительстве. Удосужились ли Вы, Глубокоуважаемый Владимир Иванович, на задуманную Вами статью по укр[аинскому] вопросу?¹⁶

Мне недавно объявлено от полиции об учреждении надо мною гласного надзора, с обязанностью являться в участок еженедельно на проверку, и в Москве. «Юридическое положение» мое таким образом остается без перемен, лишая меня возможности

«публичных выступлений» и «общественной деятельности», «преподавания» и т. п.

Живется, впрочем, и без того отчаянно плохо. В Киеве дом стоит без призора, а тут приходится ютиться с семьей за 110 руб. в 2-х номерах без прислуги, без стола, – так что мой «кабинет» служит одновременно приемной, столовой, кухней и т[ому] под[обное].

Крепко жму Вашу руку! Преданный Вам *М. Грушевский*

АРАН. Ф. 518. Оп. 3. Д. 485. Л. 14–15.

* Место написания письма установлено по содержанию.

В. И. Вернадский – М. С. Грушевскому

13 июля 1917 г., Бутова Кобыла

13. VII. [1]917

Бутова Кобыла

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич

Позволяю себе обратиться к Вам с просьбой прислать мне, если возможно, последние Ваши издания по украинскому вопросу (особ[енно] о Центральной раде и Переяславском договоре)¹⁷. Мне здесь их чрезвычайно трудно достать, а между тем мне важно – в связи с переживаемым политическим моментом – быть в курсе дела.

Простите, что беспокою Вас.*

Мой адрес: Шишаки, Миргородского уезда, Полтавской губ. Владим[иру] Ив[ановичу] Вернадскому.

Всего лучшего

Ваш *В. Вернадский*

АРАН. Ф. 518. Оп 2. Д. 43. Л. 49. Чернетка.

* Фраза написана над вычеркнутым предложением: “Мне это не будет вполне безразлично, [как бы в максимальной степени и для украинского дела]”

Комментарии

1. Точный адрес: «Казань, Суконная слобода, Большая улица, № 29».
2. 28 ноября 1914 г. М. С. Грушевского арестовали в Киеве. Как было указано в информационной записке департамента полиции – «Записке об украинском движении 1914–1916 годы с кратким очерком истории этого движения как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии», датированной 23 июня 1916 г.: «Арест Грушевского последовал при таких обстоятельствах. В мае 1914 года киевский отдел Союза русского народа возбудил перед господином министром внутренних дел ходатайство о воспреещении въезда в Россию профессору Львовского университета Михаилу Грушевскому и другим австрийским ученым, агитирующим в пользу «украинской самостийности». Вследствие этого Департамент полиции просил киевского генерал-губернатора генерал-адъютанта Трепова установить негласное наблюдение за деятельностью Грушевского при посещении им Киева, в результате чего генерал-губернатором Треповым и было сделано распоряжение об аресте и высылке из Киева профессора Грушевского в порядке Положения о государственной охране» (текст «Записки» см: Гермайзе Й. Матеріали до історії українського руху за світової війни // Український археографічний збірник. – К., 1926. – С. 274–354). М. С. Грушевского держали в Лукьяновской тюрьме и допрашивали. На основании телеграммы заместителя министра внутренних дел России, командующего отдельным корпусом жандармов В. Ф. Джунковского, профессору определили ссылку в Симбирск, куда он прибыл 22 февраля 1915 г. в сопровождении городского киевской городской полиции. За ним поехала и семья. (См.: Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К., 1992. – С. 366). В постановлении Главного начальника Киевского военного округа указывалось: «професора <...> Грушевского как пропагандиста украинского сепаратизма и видного деятеля украинской национально-демократической партии выслать в г. Симбирск на время состояния местностей, из коих он выслан, на военном положении <...>» (ГАРФ. Ф.102.V делопроизводство. Оп. 150. 1914 г., Д. 408. Л. 18–19). С момента высылки из Киева в переписке с влиятельными русскими политиками, учеными Грушевский старался доказать безосновательность депортации, искал поддержку для отмены любых ограничений свободы.

В. И. Вернадский, который лично познакомился с М. С. Грушевским в конце марта 1914 г., вспоминал в дневнике (записи 29 и 30 ноября 1934 г.), узнав о его смерти: «Я помню, что С. Ф. [Ольденбург] рассказывал мне, что вел[икий] кн[язь] К. К. [Константин Константинович Романов (1858–1915), президент Петербургской АН. – Сост.] был чрезвычайно огорчен, что Гр[ушевский] обманул его – ему представили «несомненные» доказательства антирусской государственной деятельности Гр[ушевского]» (Вернадский В. И. Дневники: 1926–1934 гг. – М., 2001. – С. 351).

В конце апреля 1915 г. МВД разрешило Грушевскому переехать из Симбирска в Казань, где он должен был оставаться под надзором полиции. Однако профессор долго не переезжал. В августе в письме к Петру Стебницкому он писал: «Разрешение переехать из Симбирска в Казань я получил еще в конце апреля, очевидно, Вы это знаете, но то, что Казань меня не устраивает, а в Симбирске я тем временем нанял дачу на весь срок, как обычно, вот и остался здесь до конца лета... Если не дождусь освобождения из-под надзора и свободы проживания – нужно будет с окончанием месяца перебраться в Казань» (цит. по: Мельниченко В. Ю. Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті. М: ОЛМА – Пресс, 2006. – С. 400).

3. Речь идет об Анатолии Ивановиче Савенко (1874–1922), юристе, публицисте, депутате IV Государственной Думы (входил во фракцию националистов), Основатель и председатель Партии правого порядка в Киеве (1905–1906), один из основателей Киевского клуба русских националистов (1908), с 1912 г. – председатель. В 1910–1912 гг. – гласный Киевской городской думы. В период пребывания в Киеве Добровольческой армии был фактически главой гражданской администрации в городе и во всем крае. Принимал участие в Белом движении. Эмигрировал, но потом тайно вернулся, поселился в Керчи под чужим именем.
4. В письме к академику А. А. Шахматову от 27 декабря 1915 г. М. С. Грушевский писал: «Живу нельзя сказать, чтобы хорошо. Не знаю, знаете ли Вы Казань, но с непривычки, да особенно еще с моим положением, трудно себя чувствовать сносно. Климат нездоровый, недомогаю, семья вовсе болеет, условия жизни вообще тяжелые» (цит. по: «Я никогда не выступал против России» (М. С. Грушевский и русские ученые, 1914–1916) / Публ. А. А. Варлыго // Ист. архив. – 1997. – № 4. – С. 193).
5. «Літературно-науковий вістник», журнал, основанный в 1898 г. во Львове. Издавался ежемесячно по образцу европейских

ревью («толстых журналов»). С 1898 до 1905 г. – издание НТШ. В 1906–1913 гг. выходил в двух редакциях – киевской и львовской (редактор М. Грушевский). После перерыва в издании из-за войны выходил в 1917–1919 гг. в Киеве как издание Общества вспомоществования украинской литературе, науке и искусству под редакцией А. Олесья. В 1922–1932 гг. издавался во Львове Украинским издательским союзом. В 1933–1939 гг. выходил под измененным названием «Вістник» (редактор Д. Донцов).

6. В письме к Президенту Петроградской АН великому князю Константину Константиновичу от 5 апреля 1915 г. М. С. Грушевский писал, в частности: «Рожденный в эпоху падения украинской культуры и крайнего захудания украинских народных масс, я постоянно старался содействовать культурному возрождению украинского народа, поднятию уважения к своей народности в интеллигенции и народе, но я думаю, что эта деятельность скорее заслуживает признательности, чем преследования. Практическим политиком я никогда не был, и совершенно напрасно мои противники стараются свести мою деятельность к политическим мотивам. Временами выступал я в роли публициста, высказываясь по вопросам текущей жизни, но в этих выступлениях, как и вообще в моей деятельности, не было ничего ни законопреступного, ни враждебного России – лучшим доказательством послужит то, что ни статьи мои, печатавшиеся в России, ни сборники статей, печатавшиеся за границей, не были конфискованы, допускались в России, и я не подвергался за них какому-либо преследованию. Я никогда не выступал против России и не принимал участия в каких-либо выступлениях против нее. Совершенно безосновательно противники украинского движения представляли меня каким-то австрофилом. За всю двадцатилетнюю свою профессорскую деятельность во Львове я в действительности относился очень критически к австрийскому режиму Галиции, стоял все время в резкой оппозиции к нему и избегал всяких сношений с австрийскими правительственными кругами, упорно оставался в русском подданстве (несмотря на настояния австрийских властей, требовавших, чтобы я вышел из этого подданства) и поддерживал общение с учеными учреждениями и изданиями в России, участвуя в них сам и своих слушателей стараясь вводить в близкое соприкосновение с научной деятельностью в России и с ее результатами. <...> Деятельность моя и деятельность российских украинцев, к которым я примыкал, была на виду. Руководителем украинского сепаратизма я не мог быть уже по той простой причине, что такой партии среди российских

украинцев и не было никогда. Российское украинство, к которому я примыкал, самым определенным образом отмежевывалось от всякого ирредентизма (от *irredento* – освобождение от чужого владычества – Сост.), верило, что украинский вопрос будет разрешен на русской почве и возлагало свои надежды на общее развитие в России конституционного строя, национального самоопределения и местного самоуправления» (цит. по: «Я никогда не выступал против России» ... – С. 183–184).

7. На основании императорского указа от 28 июня 1914 г. «О правилах, коими Россия будет руководствоваться во время войны 1914 года», касающегося положения в России неприятельских подданных во время войны, из занятой русской армией Восточной Галичины были административно выселены «неблагонадежные» лица. Среди них – священники, учителя, профессура, врачи, адвокаты, инженеры, студенты и др. Руководитель корпуса жандармов В. Ф. Джунковский позднее вспоминал: «Вопрос о высылке меня очень заботил: я считал его весьма важным с государственной точки зрения, находя что высылка – это самообман, самоутешение, что правительство себя только успокаивает, затыкает дыру в оном месте и делает ее еще больше в другом, не учитывая при этом и такие факторы, как обвинение в произволе, увеличение числа недовольных вокруг высылаемых, вредное влияние в местах ссылки на окружающее население и т. д.» (Джунковский В. Ф. Воспоминания: в 2-х т. – М., 1997. – Т. 2. – С. 291).
8. Согласно выводам составителей т. 3 современного собрания сочинений М. Грушевского, речь идет о статье «Камень краугольный». Грушевский написал ее в Казани не позднее 16 декабря 1915 г., о чем, как указывают исследователи, свидетельствует дискуссия, возникшая в этот день в Государственной Думе между лидером фракции кадетов П. Милоковым и министром внутренних дел А. Хвостовым. В частности, Милоков заявил: «Я не знаю отношения правительства к украинскому вопросу, но цензурой выброшена даже умеренная статья Грушевского по вопросу об украинской школе». (Грушевский М. С. Твори: у 50 т. – К., 2005. – Т. 3. – С. 670, там же статья опубликована в украинском переводе – С. 456–461; впервые была напечатана в газете «Русские ведомости» (1916, 26 февр., № 46, С. 2). Газета «Речь», ежедневный орган кадетской партии с февраля 1906 г., выходила под таким же названием до закрытия большевиками в октябре 1917 г.

9. Лизановский Иван Николаевич (1892–1934), окончил историко-филологический факультет Львовского университета (1914), ученик М. Грушевского. В 1910–1912 гг. личный секретарь И. Франко. В 1912 г. переехал в Надднепрянскую Украину, член УПСР. В 1915 г. депортирован в Сибирь. В 1917 г. стал членом УЦР. Один из руководителей Галицко-Волинского куреня сечевых стрельцов. Входил в Комитет охраны республики. Руководитель управления прессы и информации, государственный секретарь в правительстве УНР (1919). Остался в УССР. В 1921 г. осужден по делу УПСР. Вскоре амнистирован. Работал в издательстве «Книгосплка» и был редактором произведений И. Франко. Через десять лет снова осужден и вскоре расстрелян.
10. Скорее всего, М. С. Грушевский писал письмо накануне Рождества, то есть за неделю до 25 декабря 1915 г.
11. 15 декабря 1915 г. группа ученых во главе с В. И. Вернадским обратилась к министру внутренних дел с просьбой о переводе М. С. Грушевского под надзор полиции в Москву. Мотивируя такую просьбу, ученые, в частности, писали: «Смеем думать, что удовлетворение нашего ходатайства может оказать благоприятное влияние на успокоение тех кругов малорусского населения, которые в той или иной степени захвачены национально-просветительным движением. <...> Мы думаем, что русские государственные интересы настолько требуют того, чтобы сепаратистическим стремлениям, покровительствуемым Австрией и Германией, было противопоставлено то течение малорусской общественности, которое разрешение духовных и культурных потребностей Малороссии ищет в тесном единении с русским обществом под сенью русской государственности. Принадлежность М. С. Грушевского к этому последнему течению делает особенно желательным представление ему возможности прод олжать его научную работу; это скрепит ту связь с русской государственностью, которою дорожат малорусские руководящие круги, и подорвет почву как для агитации сепаратистов, так и для всякого враждебного единству русской семьи иноземного влияния» (ГАРФ. Ф.102.V делопроизводство, Оп. 150, 1914 г., Д. 408, Л. 56).

Так намерение профессоров смягчить судьбу Грушевского отражено в специальной информационной записке, напечатанной департаментом полиции МВД – «Записке об украинском движении в 1914–1916 годы с кратким очерком истории этого движения как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии», датированной 23

июня 1916 г.: «...в конце 1915 года члены Государственного совета от императорской Академии наук и императорских университетов Д. Grimm, В. Вернадский, М. Ковалевский, И. Озеров, А. Васильев и С. Ольденбург обратились к господину министру внутренних дел с письмом, в котором просили о разрешении дворянину Киевской губернии профессору М. С. Грушевскому, 48 лет, находящемуся в городе Казани, поселиться в Москве, каковая мера, по их мнению, имела бы большое моральное значение: нахождение в Москве подбодрит Грушевского на дальнейший труд и поможет ему оправиться от того нравственного настроения, которое он испытал во время своего ареста и состояния под гласным надзором в Симбирске и Казани, куда он высылался. Авторы письма доказывают, что удовлетворение их ходатайства может оказать благоприятное влияние на успокоение тех кругов малорусского населения, которые захвачены национально-просветительским движением, имеющим Грушевского в числе видных деятелей; что в этом движении надо различать два течения: австрофильское и культурно-областное, по существу, не преследующее политических целей; что Грушевский уже несколько лет тому назад отмежевался от австрофилов и перенес свою научную деятельность из Львова в Киев; что перед началом войны в статье, появившейся в VI книжке «Литературно-научкового вестника», Грушевский определенно подчеркнул отсутствие в руководящих украинских кругах России всякого тяготения в сторону Австрии, предостерегая галицких малорусов от манифестации австрийского патриотизма и заявляя, что австрийские стремления не могут найти опору в российской Украине; что русские государственные интересы настоятельно требуют, чтобы сепаратистическим стремлениям, покровительствуемым Австрией и Германией, было противопоставлено течение малорусской общественности, которое разрешение духовных и культурных потребностей Малороссии ищет в тесном единении с русским обществом под сенью русской государственности.

Однако оценка существа приведенной в пользу Грушевского защиты упомянутых ученых с точки зрения совокупности всех вышеизложенных данных, характеризующих его как создателя и интеллектуального предводителя украинской партии, исповедующей в своей политической программе социальный радикализм, вынуждает признать, что означенная защита Грушевского является преувеличенно благожелательной и, возможно, до известной степени подсказанной тем особым личным доверием, которое сумел внушить названным ученым

по отношению к себе ходатайствовавший перед ними об облегчении своей участи профессор Грушевский, успевший, очевидно, за время службы своей в австрийском университете достаточно изучить и приемы австрийской дипломатии, нередко конкурирующей с понятием австрийской хитрости. Если даже оставить в стороне отношение его к австрофилам, то все же нет решительно никаких достаточных оснований утверждать, что профессор Грушевский изменил своему революционному политическому идеалу, сводящемуся к требованиям незамедлительного введения в России федеративного государственного строя с центральным парламентом, автономией областей и областными сеймами; под словами же «сень русской государственности» гибкий ум профессора Грушевского может разуметь и ныне существующую в России созданную историческими фактами государственность, и ту, которую он, профессор, проповедует» (текст «Записки» см.: Гермайзе Й. Матеріали до історії українського руху за світової війни // Український археографічний збірник. – К., 1926. – С. С.274–354; перепеч. в кн.: «Украинская» болезнь русской нации. – М., 2002. – С. 105–171).

12. Хвостов Алексей Николаевич (1872–1918), председатель фракции правых IV Государственной Думы, министр внутренних дел и руководитель Отдельного корпуса жандармов (сентябрь 1915 – март 1916 г.). Арестован Временным правительством. Расстрелян в Москве большевиками в дни красного террора.
13. Горемыкин Иван Логгинович (1839–1917), председатель Совета министров в России (январь 1914 – январь 1916 г.), стремился проводить умеренный правый курс. В ходе Февральской революции был арестован, но вскоре освобожден. Поехал на юг. Был убит во время разбойного нападения на его дачу вблизи Сочи вместе с женой и зятем.
14. М. С. Грушевский в письмах к В. И. Вернадскому настойчиво просит похлопотать о высланном в Сибирь своем ученике Иване Николаевиче Лизановском.
15. Осенью 1915 г. большая часть российской Польши была оккупирована Германией и Австро-Венгрией, а 23 октября (5 ноября) 1916 г. монархи этих двух стран провозгласили манифест о создании самостоятельного Польского Королевства в российской части Польши – российская власть утратила возможность влияния на польское движение. (Torogowicz W. Sprawa polska w polityce rosyjskiej, 1914–1917. – Warszawa, 1973. – 411 s.; Кондрагенко Д. П. Кадеты и польский

вопрос во время первой мировой войны (по материалам заседаний кадетского ЦК) // Рус. ист. вестник. – 2000. – Т. 3. – С. 80–90).

Взгляд того времени В.И. Вернадского на польский вопрос и русское общество см. в его набросках статьи, сделанных весной 1916 г.: Т. 1, кн. 2. – С. 209–217.

16. Можно предположить, что замысел В. И. Вернадского реализовался в статье «Украинский вопрос и русское общество», которая была завершена по новым данным, в конце 1919 г., но впервые она была напечатана только в 1988 г. (См.: Вернадський В. І. «Українське питання і російська громадськість» / Перекл. В. С. Брюховецького // Вітчизна. – 1988. – № 6. – С. 172–177; новейшая публ. на языке оригинала: Т. 1, кн. 2. – С. 218–226; об истории написания – Там же. – С. 351–352).
17. В архиве Вернадского сохранился черновик его письма к директору Департамента полиции А. Т. Васильеву (недатированное, очевидно, начало 1917 г.). Академик напоминает, что почти год назад обращался к бывшему главе МВД Б. В. Штюрмера с просьбой перевести И. Н. Лизановского в более южный регион, писал летом 1916 г. в Департамент полиции, а теперь, узнав о переводе Лизановского в Парабелу, вновь обращается с просьбой перевести его хотя бы в Симбирск, если невозможно в Малороссию. (АРАН. Ф. 518, Оп. 2, Д. 40, Л. 103-103 об).

РОЗДІЛ VII

MEMORIA

ПАМЯТИ Б. А. ШРАМКО

8 июля 2012 г. ушел из жизни видный украинский ученый, заслуженный профессор Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина (ему был вручен диплом под № 1), Заслуженный деятель науки и техники Украины, Почетный гражданин города Харькова Борис Андреевич Шрамко (1921–2012). Вся его жизнь была связана с историческим факультетом университета. Здесь он получил специальное историческое образование, прошел путь от лаборанта до профессора, заведующего кафедрой древнего мира и археологии. В его университетской судьбе был только один перерыв, связанный с участием в Великой Отечественной войне. К слову, он был награжден боевыми наградами, в том числе двумя орденами Красного знамени, медалями «За боевые заслуги» и «За взятие Вены», а о войне все последующие годы напоминало тяжелое фронтовое ранение, которое он получил в боях за Харьков.

В 1953 г. Б. А. Шрамко защитил кандидатскую диссертацию, в 1966 – докторскую. Его научными руководителями были профессора С. А. Семенов-Зусер и Б. Н. Граков. К своим

учителям Борис Андреевич причислял и академика Б. А. Рыбакова. Более полувека руководил он археологическими экспедициями, исследовал десятки памятников, в частности, знаменитое Бельское городище (город Гелон Геродота, в соответствии с его аргументированной гипотезой), создал в университетском музее прекрасную коллекцию древностей, опубликовал более 300 работ, не утративших своей научной актуальности. Сегодня имя Бориса Андреевича известно далеко за пределами факультета и университета. Б. А. Шрамко, стал одним из наиболее авторитетных украинских археологов второй половины XX в. Одним из первых в Украине, он стал применять естественнонаучные методы в археологии, поддерживал активные международные связи (выступал на международных конференциях во Франции, Германии, Чехословакии, был членом специализированного комитета ЮНЕСКО по изучению древней металлургии).

Вместе с тем, Борис Андреевич немало внимания уделял и историографии, о чем свидетельствуют его работы. К тому же, длительное время он читал спецкурс по историографии археологии. Впрочем, каждую лекцию своих авторских курсов и спецкурсов, он сопровождал развернутыми историографическими экскурсами, знакомя студентов с классиками исторической и археологической науки. Как профессор кафедры историографии, источниковедения и археологии состоял членом редколлегии «Харьковского историографического сборника».

Ученый-подвижник не выпускал пера из своих рук до последнего дня жизни. Он был примером безукоризненного исполнения своего профессионального долга. Светлая память о прекрасном человеке навсегда сохранится в сердцах его учеников и коллег.

Б. П. Зайцев, С. М. Куделко, С. И. Посохов

ПАВЛО СТЕПАНОВИЧ СОХАНЬ

14 червня 2013 р. на 87-му році пішов з життя Павло Степанович Сохань – видатний історик-славіст, джерелознавець, археограф.

Павло Степанович народився 18 листопада 1926 року в селі Новоіванівці Білопільського району Сумської області. У 1943-1951 рр. майбутній вчений служив у лавах Радянської армії. Як учасник Великої Вітчизняної війни був нагороджений орденом Вітчизняної Війни та 13 медалями.

Становлення Павла Степановича як історика відбувалося у Харкові. У 1953 р. він з відзнакою закінчив заочне навчання у Харківському педагогічному інституті імені Г. С. Сковороди, де водночас працював спочатку лаборантом, а згодом викладачем та завідуючим навчальною частиною.

Після переїзду до Києва П. С. Сохань навчався в аспірантурі Інституту історії АН УРСР, де у 1963 р. захистив кандидатську дисертацію, присвячену революційній діяльності Г. М. Димитрова. У 1974 р. там же відбувся захист його докторської дисертації на тему «Економічне, науково-технічне і культурне співробітництво СРСР і НРБ і участь у ньому Української РСР (1944–1970 рр.)».

В Інституті історії АН УРСР П. С. Сохань пройшов шлях від молодшого наукового співробітника до завідувача відділом міжнародних зв'язків України і заступника директора інституту з наукової роботи. Після відновлення роботи Археографічної комісії у жовтні 1987 р. Павло Степанович очолив цю комісію.

1981 р. йому було присвоєно звання професора, 1997 р. – звання заслуженого діяча науки і техніки України.

Довгий час П. С. Сохань був членом Комісії істориків СРСР – Болгарія (з 1991 р. Комісії істориків Україна – Болгарія), заступником голови Українського комітету Міжнародної асоціації із вивчення і поширення слов'янських культур при ЮНЕСКО, заступником голови Українського комітету славістів. Понад 20 років він працював заступником голови правління Українського відділення радянсько-болгарської дружби. З 1991 р. вчений був обраний президентом Товариства «Україна–Болгарія».

У 1985 р. П. С. Соханя обрано членом-кореспондентом АН УРСР.

Павло Степанович був відзначений Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР, орденом Ярослава Мудрого, болгарськими нагородами – орденом Кирила і Мефодія I ступеня та п'ятьма медалями. Він – лауреат Державної премії УРСР у галузі науки і техніки (двічі), премії Президії АН УРСР імені Д. З. Мануїльського, премії НАН України імені М. С. Грушевського.

З 1991 р. Павло Степанович очолив заснований ним Інститут української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (м. Київ). Саме під його керівництвом Інститут української археології та джерелознавства пройшов складний етап свого становлення.

Високої оцінки заслуговує невтомна діяльність П. С. Соханя з організації місцевих відділень та осередків Інституту у Львові, Харкові, Чернігові, Запоріжжі, Миколаєві, Херсоні, Хмельницькому.

Завдяки зусиллям П. С. Соханя налагоджено плідне співробітництво Інституту з іншими науково-дослідними інституціями України, а також з зарубіжними українознавчими центрами (Українським науковим інститутом Гарвардського університету, Канадським інститутом українських студій, Східноєвропейським інститутом імені В. Липинського тощо).

Неодноразово у своїх публічних виступах та безпосередній організаційній діяльності Павло Степанович визначав напрями роботи Інституту української археографії та джерелознавства. Одним з пріоритетних напрямів стало видання документів з історії національного державотворення, національно-визвольних рухів XVI–XX століть, історії суспільно-політичної думки, історії історичної науки, творчої та епістолярної спадщини видатних політичних і культурних діячів України. За його ініціативи та підтримки було розроблено Державну програму «Архівна та рукописна україніка». Інститут видав більше 500 збірок документів і матеріалів, зокрема багатотомне видання творів М. С. Грушевського, Д. І. Яворницького, Д. І. Багалія тощо. У більшості археографічних видань інституту Павло Степанович був головою редакційної колегії. За його підтримки фахівцями інституту підготовлено низку методичних рекомендацій щодо підготовки публікацій окремих груп джерел.

Перу П. С. Соханя належить більше 400 (одноосібних та у співавторстві) праць зі славістики, археографії та джерелознавства. Він був головним редактором «Українського археографічного щорічника» (Нова серія) та фахового видання «Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів», членом редколегії журналу «Східний світ» і наукової ради «Українського історичного журналу».

Двадцять років він очолював Спеціалізовану раду по захисту докторських та кандидатських дисертацій. П. С. Сохань – засновник наукової школи істориків джерелознавців, археографів. Під його керівництвом захищено більше 50 докторських і кандидатських дисертацій.

Павло Степанович вів активну громадську роботу як президент Товариства «Україна – Болгарія». Він був обраний академіком Міжнародної слов'янської академії наук, почесним членом Болгарського філологічного товариства, дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

Павло Степанович Сохань був не лише Вченим з великої букви, а і Людиною з великої букви. Він завжди допомагав молодим науковцям. Пам'ятаю його підтримку під час обговорення теми моєї докторської дисертації на засіданні Вченої Ради Інституту української археографії та джерелознавства.

Павло Степанович залишиться у пам'яті всіх, хто його особисто знав, доброзичливою і справедливою людиною. Він органічно не терпів фальші, особливо у людських стосунках.

Українська історична наука понесла велику втрату. Ми будемо завжди пам'ятати талановитого сина землі Слобідської.

О. М. Богданина

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Богдашина Олена Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Бондаренко Станіслав Костянтинович – аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології, старший лаборант Центру краєзнавства імені П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Вжосек Войцех – професор історії Університету імені Адама Міцкевича (м. Познань), віце-президент Польсько-українського історіографічного товариства.

Вовк Ольга Ігорівна – аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Головко Олександр Борисович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, академік АН Вищої школи України (м. Київ).

Єремєєв Павло Вікторович – викладач кафедри історії Росії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Зайцев Борис Петрович – кандидат історичних наук, доцент.

Кісельова Юлія Анатоліївна – викладач кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Крючкова Наталя Дмитрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та загальної історії Північно-Кавказького федерального університету (м. Ставрополь).

Куделко Сергій Михайлович – кандидат історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології, директор Центру краєзнавства імені П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Лавров Валерій Васильович – кандидат філологічних наук, доцент, старший науковий співробітник науково-дослідної частини Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського (м. Сімферополь).

Лєсков Олександр Михайлович – доктор історичних наук, професор.

Любавський Роман Геннадійович – аспірант кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Морозова Ольга Станіславівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв), докторант Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Посохов Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології, декан історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Серяков Сергій Олегович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Склокін Володимир В'ячеславович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонового університету (м. Харків).

Філіпенко Лариса Володимирівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АРАН – Архив Российской Академии наук, г. Москва
ВЕУ – Велика енциклопедія України
БЭЮ – Большая энциклопедия Южакова
БСЭ – Большая советская энциклопедия
ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации
ЕІУ – Енциклопедія історії України
ЭСБГ – Энциклопедический словарь братьев Гранат
ЭСБЕ – Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона
ЕСУ – Енциклопедія сучасної України
ЕУ1 – Енциклопедія українознавства
ЕУ2 – Енциклопедія України
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ІР НБУВ НАНУ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Національної Академії наук України
ІЕД НАН України – Інститут енциклопедичних досліджень Національної Академії Наук України
НТШ – Наукове товариство імені Тараса Шевченко
РБС – Русский биографический словарь
РЕІУ – Радянська енциклопедія історії України
СИЭ – Советская историческая энциклопедия
СПФ АРАН – Санкт-Петербургский филиал Архива Российской Академии наук
УКЕ – Україна: коротка енциклопедія
УРЕ – Українська Радянська Енциклопедія
ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ЗМІСТ

Від редактора	3
---------------	---

Розділ I**ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ**

<i>Посохов С. И.</i> «Своевременные размышления» о теориях памяти, типах культуры и смыслах истории	6
<i>Склокін В. В.</i> Суспільна значущість історії в сучасній Україні: деякі попередні міркування	24

Розділ II**ПРОБЛЕМНА ІСТОРІОГРАФІЯ**

<i>Бондаренко С. К.</i> Історія читання: контекст і авантекст	46
<i>Еремеев П. В.</i> Исследования численности старообрядческого населения Российской империи во второй половине XIX – начале XX вв.	56
<i>Крючкова Н. Д.</i> Проблемы изучения образа жизни новой социально-политической элиты викторианской Англии в историографии второй половины XX в.	72
<i>Любавський Р. Г.</i> Повсякденне життя робітників Харкова 1920–1930-х рр.: проблеми історіографії	83
<i>Морозова О. С.</i> Актуальні проблеми українсько-польських відносин в новітній польській історіографії	95
<i>Серяков С. О.</i> Єзуїтське шкільництво як чинник культурного розвитку Речі Посполитої в польській історіографії другої половини 1830-х – початку 1850-х рр.	112
<i>Філіпенко Л. В.</i> Російські дореволюційні жіночі журнали: проблеми історіографії	129

Розділ III**БІОГРАФІСТИКА**

<i>Вовк О. І.</i> Образи В. Н. Каразіна на сторінках енциклопедичних видань кінця ХІХ – початку ХХІ ст.	144
<i>Головко О. Б.</i> In memorem: Микола Макарович Пакуль	160
<i>Куделко С. М.</i> Заметки к творческой биографии Е. П. Тамма или несколько слов о становлении историографии как учебной и научной дисциплины в Харькове	171

Розділ IV**ІНТЕРВ'Ю**

<i>Інтерв'ю з Войцехом Вжосеком</i>	181
-------------------------------------	-----

Розділ V**СПОГАДИ**

<i>Лесков А. М.</i> Из воспоминаний: начало	190
---	-----

Розділ VI**ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ**

Письма В. П. Бузескула к В. С. Иконникову	198
«У нас завязалась связь надолго...» из переписки М. С. Грушевского с В. И. Вернадским	228

Розділ VII**MEMORIA**

Памяти Б. А. Шрамко	249
Павло Степанович Сохань	251
Відомості про авторів	255
Список скорочень	257

Наукове видання

Харківський історіографічний збірник
Вип. 12

(Укр., рос. та англ. мовами)

Комп'ютерне верстання М. В. Гречишкіна
Макет обкладинки І. М. Дончик

Відповідальний за випуск проф. С. І. Посохов

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк ризографічний
Умов. друк. арк. 10,78 Обл.-вид.арк.13,47
Тираж 100 прим.

61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК №3367 від 13.01.09